श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

प्रकाशकाचें निवेदन

सुशङ्करं सन्तमजं गुरुं परं परंपराध्रं प्रणमत्पुरंदरम्।।
दरं हरन्तं प्रवरं सुसादरं भजेऽत्रिजं योगिवरं निरन्तरम्।।१।।

श्रीवासुदेवानंदसरस्वती ग्रंथमालेचें पांचवे पुष्प प्रकाशित करण्याचा सुयोग आज श्रीमहाराजांचे कृपेनें येत आहे याबद्दल अत्यंत आनंद वाटतो. नुकतेच चतुर्थ पुष्प 'श्रीदत्तमाहात्म्य' ग्राहकांच्या हातीं पडतें न पडतें इतक्यांत अवघ्या तीन-चार महिन्यांतच हें पांचवें पुष्प ग्राहकांना देतां यावें ही श्रीगुरूंचीच कृपाशक्ती आहे यांत संशय नाहीं. दुरत्यय अशा मायानदींतूनहि जे महापुरुष दिव्य भगवत्प्रेमबलानें सहज तरून जातात त्यांची संकल्पशक्ती केव्हांहि अमोघच असणार.

या पांचव्या खंडांत श्रीगुरुचरित्र (त्रिशतीकाव्य) व श्रीदत्तचंपू हे दोन काव्यग्रंथ श्रीमहाराजांच्या टीकेसहित छापले असून शेवटीं मराठी भाषांतर, वृत्त व अलंकार यांचें विवरण व शब्दार्थकोश हा विभाग छापलेला आहे. त्रिशतीकाव्य सटीक पूर्वी श्रीनृसिंहसरस्वतीदीक्षितस्वामिमहाराजांनीं पोथीरूपानें छापवून तें पुष्कळ विद्वानांना व योग्य विद्यार्थ्यांना विनामूल्य प्रसाद म्हणून दिलें. तसेंच श्रीदत्तचंपू हा ग्रंथहि कोणीतरी पूर्वी मूलमात्र छापला आहे. पण तो अत्यंत अशुद्ध असा छापला गेला. त्यावरील श्रीमहाराजांची टीका मात्र पूर्वी छापलेली नाहीं ती या वेळींच छापली जात आहे. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथमालेच्या प्रत्येक खंडांत चारशेंपर्यंत पृष्ठसंख्या असावी; एकंदर बारा खंड मिळून जास्तीत जास्त पांच हजारपर्यंत पानांत श्रीमहाराजांचें संपूर्ण वाङ्मय व चरित्र ग्राहकांना ५१ एकावन्

रुपयांत घरपोंच द्यावें, असा मंडळाचा संकल्प होता. पण वृद्ध स्त्री-पुरुषांच्या सोईकरितां जाड टाईप वापरल्यामुळें श्रीदत्तमाहात्म्य (चतुर्थखंड) याची पृष्ठसंख्या साडेपांचशेंच्या वर गेली. या पांचव्या खंडांत तर त्याहूनही अधिक पृष्ठसंख्या होण्याचा संभव दिसतो; पण ग्राहकांचा वर्गणीचा आंकडा मात्र पूर्वीचाच कायम आहे. त्यांत कांही वाढ केलेली नाहीं. ही येणारी तूट विशेष साहाय्य करणाऱ्या उदार धनिकांचें साहाय्य मिळवूनच मंडळाला भरून काढावी लागेल. तथापि श्रीमहाराजांचे सर्व ग्रंथ योग्य ग्राहकांना पोंचविण्याचे व विशेष साहाय्य करणाऱ्या धनिकांना त्याचें श्रेय देण्याचें समाधान मंडळाला यामुळें निश्चित लाभेल. पुस्तकांची किंमत अधिक असल्याची शंका कांही मंडळींनीं व्यक्त केल्यामुळें वरीलप्रमाणें खुलासा करावा लागला.

या खंडाची पृष्ठसंख्या वाढण्याचें कारण याबद्दल थोडासा पूर्वेतिहास या ग्रंथांच्या निर्मितीबद्दलचा पाहिला असतां कळून येईल. श्रीगुरुमहाराजांच्या आज्ञेनें श्रीदीक्षितस्वामिमहाराज नरसोबावाडीस राहिले होते. वाडी क्षेत्रांतील श्रीदत्तचरित्रहि समजावें या उद्देशाने श्रीदीक्षितमहाराजांची सदिच्छा जाणून श्रीगुरुमहाराजांनीं त्रिशतीकाव्य व श्रीदत्तचंपू हे दोन ग्रंथ संचारांतच तयार करून वाडीस श्रीदीक्षितमहाराजांचेकडे पाठविले व ते शिकविण्याची व्यवस्था करण्याबद्दल श्रीदीक्षितमहाराजांना आज्ञा केली. त्या वेळीं वाडीस देवस्थानांत श्रीब्रह्मानंदस्वामींचे मठांत जेथे श्रीदीक्षितस्वामिमहाराज राहात असत तेथेच एक संस्कृत शाळा सुरू झाली. वाडींतील बरींच मुले तेथें जाऊन संस्कृत शिकूं लागलीं. त्यावेळी या ग्रंथांचे पाठ श्रीमहाराजांचे आज्ञेने वे. शा. सं. धुंडिराजबुवा कवीश्वर हे देत होते. प्रासादिक असे श्रीमहाराजांचे ग्रंथ, गुरुसेवाबुद्धीने अध्यापनकार्य करणारी छात्रहितैषी अध्यापक मंडळी आणि भगवंताविषयीं प्रेमादर बाळगणारा छात्रवर्ग असा सुंदर त्रिवेणीसंगमच त्या वेळीं

वाडीस जमला होता. 'ते हि नो दिवसा गताः' याप्रमाणें खिन्नता व्यक्त करून या गतगोष्टीचा उल्लेख त्यावेळची छात्रमंडळी प्रसंगाने करीत असतात. असो. तात्पर्य हेच कीं संस्कृत भाषाभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्याकरितां म्हणून या ग्रंथांची निर्मिति झाली. तो मूळ उद्देश लक्षांत घेऊन संस्कृतानभिज्ञ अशा सर्वच लोकांना उपयोग व्हावा म्हणून मूलश्लोकांचा भाषांतरविभाग हा याला जोडला आहे व कठिण शब्दार्थकोशहि दिला आहे. विशेष अभ्यास करणाऱ्या जिज्ञासू लोकांना या दोन ग्रंथांच्या अभ्यासानेंच संस्कृत भाषेंतील वृत्तें व अलंकार यांचें ज्ञान व्हावें म्हणून श्रीमहाराजांनीं या ग्रंथांत जीं जीं वृत्तें व अलंकार यांचा उल्लेख केला आहे त्याचें थोडक्यांत लक्षण व उदाहरणांसह विवरण शास्त्रीय ग्रंथाच्या आधाराने केलेले या खंडात दिलेले आहे. याप्रमाणें वरील उद्देशास अनुसरून या खंडाची रचना केली गेल्यामुळें याची पृष्ठसंख्या अधिक वाढली.

गुरुचरित्रत्रिशतीकाव्याची श्लोकसंख्या तीनशेंच्या वर थोडीशी आहे. शंभर श्लोकांचा एक भाग असे तीन भाग म्हणजे तीन शतके यांत आहेत. श्रीदत्तसंप्रदायांत जें प्राकृत ओवीबद्ध गुरुचरित्र प्रसिद्ध आहे त्याचाच सारांश या लहानशा काव्यग्रंथात श्रीमहाराजांनीं दिलेला आहे. 'धीशुध्द्यै प्राक्चरित्रार्थ एष संगृह्यते स्फुटः । प्राज्ञैः प्रेक्ष्योऽत्र तत्सारो दर्पणेऽल्पे यथा मठः' या श्लोकांत आरंभीं श्रीमहाराजांनीं हेंच सांगितले. श्रीदत्तचंपू हे काव्य 'गद्यपद्यात्मकं काव्यं चुंपूरित्यभिधीयते' या लक्षणाप्रमाणे गद्यपद्यात्मक असे आहे. श्रीदत्तमाहात्म्य या प्राकृत ग्रंथांत कार्तवीर्यार्जुन, अलर्क व आयू ह्यांचीं जीं चरित्रें श्रीमहाराजांनीं वर्णिलेलीं आहेत तींच चरित्रें श्रीदत्तचंपू या काव्यग्रंथांत संस्कृत भाषेमध्यें अत्यंत सुंदर पद्धतीनें मांडलेलीं आहेत. या दोन ग्रंथांत आचारधर्म, पतिव्रताधर्म, राजधर्म, अष्टांगयोग, उपासनामाहात्म्य, तत्त्वज्ञान, प्रवृत्ती व निवृत्ती यांचें बलाबल, जीवन्मुक्त पुरुषाचा व्यवहार,

ज्ञानोत्तर भक्ती असे अनेक विषय फारच मार्मिक रीतीनें ग्रथित केलेले आहेत. योग्य अध्यापकांचेजवळ श्रद्धापूर्वक या दोन काव्यग्रंथांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्याला वरील अनेक विषयांचें सप्रमाण दृढ ज्ञान होईल आणि भारतीय वैदिक संस्कृतीचें वैशिष्ट्य काय आहे हें त्याला पूर्णपणें पटून तो त्या संस्कृतीचाच निरंतर पुरस्कर्ता होईल. स्वराज्य मिळालें असेलं तरी जोंपर्यंत स्वतःच्या लोकोत्तर संस्कृतीचें पूर्ण अज्ञान व त्यामुळें परकीय संस्कृतीकडे असणारी अनिर्बंध प्रवृत्ति समाजामध्यें चालू राहील तोंपर्यंत तें स्वराज्य नसून परराज्यच आहे. रामराज्य तर याहून फार पुढें आहे. आदर्श नागरिक निर्माण कसा होईल हा मुख्य विचार स्वराज्यामध्यें होणें उचित आहे. याकरितां योग्य धार्मिक शिक्षणानें प्रत्येक व्यक्तीचें मन सुसंस्कृत बनविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. शिक्षणखात्याचें वास्तविक हें काम. पण त्या खात्यांतील विद्यार्थ्यांना केवळ भारवाही बनविणाऱ्या शिक्षणक्रमांत तर धार्मिक शिक्षणाचा गंधहि नाहीं. इतकेंच नव्हे तर ज्या समष्टीशीं आपण सर्व व्यक्तिरूप जीव संलग्न आहोंत त्या समष्टीचें स्मारक असणाऱ्या आरंभीच्या 'श्रीगणेशाय नमः' या वाक्याचें सुद्धां पुस्तकांतून उच्चाटन झालेलें आहे. एकराष्ट्रीयत्वभावना ही असावी पण अशीं अनंत राष्ट्रें जिच्यावर अधिष्ठित आहेत अशा समष्टीविषयीं पराङ्मुखता असेल तर तीसुद्धां शास्त्रीय दृष्टीनें एक प्रकारची जातीयताच ठरेल. अशा समष्टीची कल्पना संतांच्या ग्रंथांवरूनच पूर्णपणें येऊं शकेल आणि अशा अभंग ग्रंथांचें नियमित शिक्षण समाजांत रूढ झालें तरच स्वराज्य, सुराज्य, रामराज्य सर्व कांहीं मिळूं शकेल.

श्रीमहाराजांचें उपास्यदैवत श्रीदत्तात्रेय हें असल्यानें त्यांचें बहुतेक सर्व वाङ्मय श्रीदत्तात्रेयवर्णनात्मकच असल्याचें दिसतें. प्रेममय अंतःकरणाला त्याच्या प्रेमाचा विषयच सर्वत्र भासत असतो, हें 'येथें उभा कां रामा ।

प्रकाशकाचें निवेदन

मनमोहन मेघश्यामा' या पंढरीक्षेत्रांत राउळांत निर्माण झालेल्या श्रीसमर्थांच्या पद्यावरून कोणालाहि पटेल. ज्ञान आणि भक्ती या दोघांचाही लोकोत्तर समन्वय श्रीमहाराजांचे ठिकाणीं झालेला आहे. श्रीदत्तचंपूमध्यें कार्तवीर्य, अलर्क यांचीं चरित्रें फारच सुदर रीतीने श्रीमहाराजांनीं रंगविली आहेत त्यावरून हे लक्षांत येईल. ज्ञान झालें तरी उपास्य सगुण साकार स्वरूपाचा विरह खऱ्या प्रेमळ भक्ताला सहन होत नाहीं, हें कार्तवीर्य व अलर्क यांच्या ज्ञानोत्तर अवस्थेचें श्रीमहाराजांनीं केलेलें वर्णन वाचलें असतां कळून येईल. प्रत्येक जीव, जीवभाव असेपर्यंत सकामच असतो. तत्त्वसाक्षात्कार होईपर्यंत 'तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्' अशी योगसूत्रकारांनीं दाखविलेली परवैराग्यरूप पूर्ण निष्कामता अंगीं बाणणें अशक्य आहे. परंतु 'याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा' तुजवांचुनि इतरासी दीनमुख पसरोनि काय मागावें' या उदात्त भूमिकेवर असणारे भगवद्भक्त आपली कामना पूर्ण करण्याकरितां त्या प्रभूची उपासना करतात व शेवटीं निष्कामताहि मिळवितात हा शास्त्रसिद्धांत आयुराजाच्या चरित्रांत श्रीदत्तचंपूमध्यें श्रीमहाराजांनी सोपपत्तिक मांडला आहे. श्रीभगवंतांनी भगवद्गीतेमध्यें अर्थार्थी भक्ताला सुद्धा 'उदाराः सर्व एवैते' या वाक्यानें मोठेपणा दिला आहे. आध्यात्मिकदृष्टिशून्य असा केवळ प्रयत्नवाद शेवटीं निरुपयोगीच ठरतो. 'न मे भक्तः प्रणश्यति' अशा तत्त्वांचा आदर्श असें आयुराजाचें चरित्र आहे. सत्ताधारी कसा असावा याबद्दल कार्तवीर्यार्जुनाचें चरित्र उद्बोधक आहे. अशींच गुरुचरित्रत्रिशती काव्यांतीलहि सर्व चरित्रें अत्यंत परिणामकारक व चित्ताकर्षक आहेत. शास्त्रीय गहन सिद्धांत सुगम पद्धतीनें सर्वंच्या लक्षांत यावेत या उद्देशानें निर्माण झालेले हे दोन काव्यग्रंथ म्हणजे राष्ट्रऋण आहेत, असें समजण्यास हरकत नाहीं. या ऋणाबद्दल उतराई होण्याकरिता यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था शालेय शिक्षणक्रमांतून झाली तरच श्रीमहाराजांच्या ऋणांतून मुक्त होतां

येईल. निदान श्रीमहाराजांच्या संप्रदायांतील व इतरहि संतप्रेमी प्रत्येक व्यक्तीनें या ग्रंथांचें परिशीलन व्यवस्थितपणानें करून चित्तशांति प्राप्त करून घ्यावी अशी विनंति आहे.

श्रीमहाराजांच्या वाङ्मयांत क्लिष्टता, दुर्बोधता आहे, रसवत्ता कमी आहे इत्यादि कांही रसिकंमन्यांचे आक्षेप ऐकण्यांत येतात. याचें समाधान पुढें केव्हांतरी सविस्तर करावयाचेंच आहे. आज फक्त थोडक्यांत याचा परामर्श घ्यावयाचा आहे. या काव्यग्रंथाबद्दलच थोडा विचार करूं. काव्याचे द्राक्षापाक व नारिकेलपाक असे दोन प्रकार शास्त्रकारांनी मानलेले आहेत. 'द्राक्षापाकः स कथितो बहिरन्तःस्फुरद्रसः। स नारिकेलपाकः स्यादन्तर्गूढरसोदयः।।' - ज्या ग्रंथांत द्राक्षाप्रमाणें तो वाचत असतांनाच तत्काल रसानुभव घेतां येतो त्याला द्राक्षापाक म्हणतात. आणि ज्या ग्रंथांतील रस नारळाप्रमाणें आंत गूढ असतो त्याचा आस्वाद घेण्याकरितां शास्त्रादिकांच्या अभ्यासानें संस्कृत झालेलें अंतःकरणच समर्थ ठरतें त्याला नारिकेलपाक म्हणतात. याप्रमाणेंच वक्त्याच्या भिन्नतेमुळेंहि वाङ्मयामध्यें विविधता निर्माण होते. राजाज्ञेप्रमाणें असणारें वेदवाङ्मय हा एक प्रकार. याला प्रभुसंमित असें म्हणतात. मित्राप्रमाणें सत्कार्योन्मुख करणारें पुराणादिवाङ्मय हा दुसरा प्रकार. याला सुहृत्संमित असें म्हणतात. तिसरा प्रकार प्रिय पत्नीप्रमाणें हळुवारपणानें मनाला आनंद देत देत तत्त्वोपदेश करणारें काव्यादिवाङ्मय याला कान्तासंमित अशी संज्ञा आहे. श्रोत्यांचा किंवा वाचकांचा अधिकारभेदहि अशा विविध वाङ्मयनिर्मितीला कारण मानावा लागेल. विधिनिषेधातीत अशा महापुरुषांचें भगवदिच्छेनें उत्स्फूर्त वाङ्मय प्रायः प्रभुसंमित या सदरांत घालावें लागेल. तथापि इतर प्रकार त्यांच्या वाङ्मयांत नसतात असें नाहीं. 'क्रौंचद्वंद्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः' हें श्रीवाल्मीकिमहर्षींचें वर्णन वाचलें, म्हणजे विष्णुमय जग पाहणाऱ्या

लोकोत्तर पुरुषांचे स्थायी भाव कसे पराकोटीला गेलेले असतात व त्यांचा रसनिर्मितीला कसा पूर्णपणें उपयोग होतो हें लक्षांत येईल. श्रीमहाराजांच्या या काव्यग्रंथांतून वर वर्णन केलेले वाङ्मयाचे सर्व प्रकार त्या त्या ठिकाणीं अनुभवाला येतात. स्थलसंकोचास्तव त्यांचीं प्रत्येक उदाहरणें या ठिकाणीं दाखविलीं नाहींत. तीं ग्रंथकाराशी समानधर्मा होऊन पाहाणाऱ्यांच्या लक्षांत आपोआप येतीलच. श्रीदत्तचंपूच्या टीकेस आरंभ करतांना, 'काव्य हें ईश्वरस्वरूपांतर्गत आहे. ईश्वरस्वरूप तर स्पष्ट आम्हाला कळलें नाहीं, तो ईश्वर तरी स्वतःचें स्वरूप जाणतो किंवा नाहीं कोणास ठाऊक ! तथापि सगुण अशा या परमेश्वराच्या गुणवर्णनपुण्यानें वाणीला पवित्र करण्याकरितां माझी ही प्रवृत्ति आहे असें श्रीमहाराजांनीं लिहिलें आहे ते श्लोक असे --"यस्मिन् विश्वानि काव्यानि चक्रे नाभिरिवेत्यृचः । षष्ठाष्टकेस्त्यतः सर्वं काव्यमीशैकदेशभाक् ।।१।। योऽस्याध्यक्षः स परमः स्वात्मानं वेद वा न वा। इत्यष्टमाष्टकश्रुत्या नेशज्ञानं हि नः स्फुटम्।।२।। अथापि सगुणस्यास्य गुणवर्णनपुण्यतः । स्वशक्त्या गां पुनामीति प्रवृत्तिरियमेव मे।।३।। यच्छ्रीदत्तपुराणोक्तं श्रीदत्तस्य यशोऽपि तत् । चम्प्वाख्यकाव्यान्तरेण संक्षेपात्कथितं स्फुटम् ।।४।। दत्तभक्तप्रार्थनया तदर्थस्फुटबोधदां । टीकां कुर्वऽनया प्रीयाद्दत्तात्रेयस्तदीरकः ।।५।।" या पांच श्लोकांत श्रीमहाराजांनीं सर्व हृद्गत सांगून टाकलें आहे व शास्त्रप्रतिपादित सिद्धान्तही स्पष्ट दाखविला आहे. सहाव्या व आठव्या अष्टकांतील ऋचांतूनच सर्वहि काव्य ईश्वराच्याच स्वरूपांत अंतर्गत आहे त्याचें ज्ञान पूर्णपणें कोणालाही नाहीं. असा अर्थ ग्रथित केल्याचें श्रीमहाराजांनीं दाखविलें आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं ग्रंथारंभीं सर्व वाङ्मय भगवत्स्वरूपांतर्गत आहे असेंच वर्णन केलें आहे -- 'हे शब्दब्रह्म अशेष । तेचि मूर्ति सुवेष । तेथ वर्णवपुनिर्दोष । मिरवत असे ।।१।। स्मृती तेचि अवयव । देखा आंगीक भाव । तेथ लावण्याची ठेव । अर्थशोभा ।।२।। अष्टादश पुराणें। तीचि मणिभूषणें। पदपद्धति खेवणें। प्रमेयरत्नांची ।।३।। देखा काव्य नाटका । जें निर्धारितां सकौतुका।

त्याचि रुणझुणती क्षुद्रघंटिका । अर्थध्वनि ।।४।।' श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचें हें किती सुरस व यथार्थ वर्णन आहे बरें! भगवतीची स्तुती संपल्यावर भगवान् श्रीशंकराचार्य म्हणतात -'त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि वाचां स्तुतिरियम्' हे वाग्जननी तुझ्याच वाणीनें ही तुझी स्तुती केली आहे ती तुला अर्पण असो -- याप्रमाणें सर्वत्र भगवद्भाव ज्यांच्या चित्तांत उत्पन्न झाला अशा महात्म्यांची सर्वच कृति 'वासुदेवः सर्वमिति' या भूमिकेवरूनच होत असल्यानें त्यांच्या कृतीचें परीक्षण व्यावहारिक निकषावरून कसें होणें शक्य आहे ? अशा महापुरुषांचें वर्णन श्रीज्ञानोबाराय पुढीलप्रमाणे करतात -- 'जया पुरुषाच्या ठायीं । कर्माचा तरी खेद नाहीं । तरी फळापेक्षा कांहीं । संचरेना ।।१।। आणि हें कर्म मी करीन। अथवा आदरिलें सिद्धी नेईन । येणें संकल्पेंही जयाचें मन । विटाळेना ।।२।। ज्ञानाग्नीचेनि मुखें । जेणें जाळिली कर्मे अशेखें । तो परब्रह्मचि मनुष्य वेखें । वोळख तूं ।।३।।' अशा महानुभावांचे वाङ्मय श्रद्धनें वाचून यावच्छक्य त्याप्रमाणें वागण्यांतच अज्ञ जीवांचें परम हित आहे.

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीग्रंथमालेच्या प्रकाशनास आरंभ केला त्या वेळी श्रीमहाराजांच्या संप्रदायांतील, नर्मदाकिनारीं श्रीक्षेत्र नारेश्वर येथे वास्तव्य करणारे महान् अधिकारी संत श्रीरंग अवधूत महाराज यांना प्रार्थनापत्र पाठविलें होतें. त्याचें उत्तर श्रीरंग अवधून महाराजांचें शिष्य श्रीअमृतलाल मोदी यांचेकडून आलें त्यांत ते लिहितात --'आपको प्रेमी पत्र और उत्साहजनक मुद्रित पत्रिकाए मिली. पढ़कर तुरंतहि पूज्यपाद श्रीअवधूतजी महाराज

गुनगुनाने लगे -

"भवद्भिः प्रेषितं पत्रं प्राप्तं वाचितं मुदा । ग्रंथानां सद्गुरोर्यत्र पुनर्मुद्रणयोजना ।।१।। पुण्यपर्वेव भक्तैर्या

चाद्रियेतैव सर्वथा । सूर्यस्येवोदयादर्वागरुणस्य प्रभा हि सा ।।२।। स्वल्पारंभो महासिद्धिर्विस्मर्तव्यं न कर्हिचित् । एकं पदं दृढीकृत्य द्वितीयं क्रम्यते बुधैः ।।३।। प्रेरणा श्रीगुरोः साक्षात् प्रबला सिद्धिदा मता । तथाप्युरोस्माकमत्र नन्दन्नृत्यति नृत्यति ।।४।। साशीर्जलं वर्षतीव मधुवन्मक्षिका मुखात् । सफलाः सन्तु ते भावा गुरुणा नोदिता यथा ।।५।। अंगीकृतं महत्कार्यं सिद्धिं यात्वविलंबितं । स्थेमानमाप्नुयाद्धर्मो भारतेऽस्मिन् यथा पुरा ।।६।। वासुदेवकृपापुष्टाः सर्वे सन्तु सुहृज्जनाः । वासुदेवः सर्वमिति ज्ञात्वा क्लेशविमोचिताः ।।७।। स्मर्यतां दीनरंगोऽयं क्वचिदद्य स्मृतो यथा । दासो न याचते किंचिदृते दास्याद्धि सर्वशः ।।८।। या आशीर्वादाचा सारांश -'ज्या पत्रांत सद्‌गुरूंच्या ग्रंथांची पुनर्मुद्रणयोजना लिहिली आहे असें आपलें पत्र पोचलें, तें आनंदानें वाचलें. ज्या योजनेबद्दल भक्तांना पुण्यपर्वाप्रमाणें सर्वथा आदरच वाटेल. सूर्योदयापूर्वी ज्याप्रमाणें अरुणाची प्रभा तशी ही योजना आहे. अशा सत्कार्यांचा आरंभ अल्प प्रमाणांत असला तरी त्यापासून सिद्धी मात्र फार मोठी आहे हें केव्हांहि विसरून चालणार नाहीं. पण शहाणे लोक एक पाऊल पक्कें झाल्यावरच दुसरें पाऊल टाकतात हेंहि तितकेंच खरें. साक्षात् सद्‌गुरूंची होणारी प्रेरणा हीच प्रबल असून अशा कार्यांत सिद्धी देणारी आहे. तथापि आमचें अंतःकरण ही योजना वाचून आंनदानें भरून येत आहे व मधमाशीच्या मुखांतून जसा मध बाहेर पडतो तसा आमच्या अंतःकरणांतून या कार्याच्या सिद्धीविषयीं आपोआप आशीर्वादरूप जलाचा वर्षाव होत आहे तो असा कीं - सद्‌गुरूनीं प्रेरणा केल्याप्रमाणें तुमच्या सर्व इच्छा सफल होवोत. हें अंगीकृत महत्कार्य लवकरच तडीस जावो. पूर्वीप्रमाणेंच या भारतवर्षांत धर्मांची अभिवृद्धी होवो. सर्वही सात्त्विक अंतःकरणाचे सज्जन, वासुदेवाच्या कृपेनें ज्यांचें पोषण होत आहे असे होऊन, हें सर्व जगत् वासुदेवस्वरूप आहे अशा यथार्थ ज्ञानानें सर्व क्लेशांतून मुक्त होवोत. आजच्याप्रमाणें या दीन रंकाची केव्हांतरी आठवण करीत जा. प्रभूच्या दास्यावांचून या दासांला दुसऱ्या कशाचीहि

अपेक्षा नाहीं -' याप्रमाणेंच दुसरेंहि पत्र श्रीरंगअवधूतमहाराजांचे आज्ञेनें श्री. मोदींनीं गेल्या भाद्रपदमासांत पाठविलें. तें असें -' आपका सद्‌भावपूर्ण प्रेमी पत्र मिला. परमपूज्य स्वामीमहाराजकी शताब्दीके अनुसंधानमें ग्रंथप्रकाशनका कार्य परिपूर्ण करनेकी आपकी प्रबल इच्छा सिद्ध करनेवाले प.पू.श्री. स्वामी महाराज स्वयं हि समर्थ है. पूज्य श्री. रंग अवधूतमहाराज इनबारेमें अपनी संकल्पशक्तीका प्रयोग भी कर रहे है. आपने आशीर्वाद तो प्रथमहि भेजा है और आजभी आप बडी प्रसन्नतासे अंतःकरणपूर्वक आपके कार्यकी सफलता और शीघ्र पूर्णाहुतीके लिये शुभाशिष इस पत्रद्वारा भेज रहे है' याप्रमाणें प. पू. श्री. रंग अवधूतमहाराजांची कृपादृष्टी प्रथमपासूनच या कार्यास लाभल्यानें हें कार्य निर्विघ्नपणें चालू आहे. प्रत्येक खंड प्रकाशित झाल्याबरोबर नारेश्वरी पाठविला कीं तिकडून दहा प्रति पाठवून देण्याची ऑर्डर येते; याप्रमाणें साहाय्य होत आहे. आणखीहि पुढें होईलच. 'तस्मिंस्तज्जने भेदाभावात्' या श्रीनारदमहर्षीच्या वचनाप्रमाणे प.पू. श्रीरंगअवधूतजी महाराजांच्या रूपानें प्रत्यक्ष श्रीमहाराजच हें महत्कार्य आमचेकडून करवून घेत आहेत असा आमचा पूर्ण विश्वास आहे. 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति' ह्या उक्तीप्रमाणें हें संतांचें कार्य संतच करण्यास समर्थ आहेत. आमच्यासारख्या अल्पबल जीवांनीं त्याबद्दल नित्य प्रार्थनाप्रवण असणें इतकेंच आमचें कर्तव्य आहे. श्रीमहाराजंच्या चरित्रखंडांत त्यांच्या संप्रदायांतील थोर व्यक्तींची व त्या त्या स्थानांची समग्र माहिती देण्याचा विचार आहे. त्यावेळीं श्रीरंगअवधूतांचें चरित्रहि मिळवून संकलित केलें जाईल.

श्रीगुरुभक्तिसंपन्न श्रीमंत महाराणीसाहेब सौ. इंदिराबाई होळकर इंदूर यांनीं गेल्या श्रावण मासांत मंडळाचे कार्यालयास भेट देऊन व कार्य पाहून समाधान व्यक्त केलें. त्यावेळीं एका खंडाचे प्रकाशनास आवश्यक तें

साहाय्य देण्याचें श्रीमंत सौ. राणीसाहेबांनीं अभिवचन दिलें; हें लिहिण्यास आनंद वाटतो. यापैकीं अर्धे अधिक पैसे मंडळाकडे जमाहि झाले आहेत. सद्‌गुरुमहाराजांचेसंबंधीं कार्य ज्या ज्या ठिकाणीं चालू आहे त्या त्या ठिकाणीं श्रीमंत सौ. राणीसाहेबांचें मुक्तहस्तानें साहाय्य आहेच. हें त्यांच्या वंशप्रसिद्ध औदार्यास भूषणच आहे. त्यांच्या या उदार देणगीबद्दल मंडळ त्यांचे ऋणी आहे. त्यांची ही निष्काम सेवा सद्‌गुरुचरणीं रुजू होऊन त्यांचें सपरिवार कल्याण होवो; अशी आमची श्रीगुरुमहाराजांचे चरणाजवळ प्रार्थना आहे.

वे. शा. सं. श्रीपादशास्त्री कवीश्वर, वे. शा. सं. वामनशास्त्री गोविंदशास्त्री जेरे, वे. शा. सं. ईश्वरशास्त्री दीक्षित यांनीं गुरुचरित्र त्रिशती काव्याचें अनुक्रमें प्रथम, द्वितीय व तृतीय शतकाचें भाषांतरकार्य प्रेमानें केलें. तसेंच वे. शा. सं. रामचंद्रशास्त्री जेरे, वे. शा. सं. वामनशास्त्री आत्मारामशास्त्री जेरे, वे. शा. सं. बापूशास्त्री कोडणीकर यांनीं श्रीदत्तचंपूचें अनुक्रमें प्रथम, द्वितीय व तृतीय स्तबकाचें भाषांतर आत्मीयतेनें करून दिलें. ईशभक्तिनिरत व अनेक शास्त्रांत कृतभूरिपरिश्रम असे पं. श्रीपादशास्त्री तापस मुळगुंद यांनीं मंडळाचे विनंतीस मान देऊन त्रिशतीकाव्य व श्रीदत्तचंपू यांतील वृत्तें व अलंकारांचें सप्रमाण विवरण आपल्या पांडित्यप्रचुर वाणीनें करून दिलें व विद्वत्तापूर्ण अशी प्रस्तावनाहि या खंडास लिहून दिली. या सर्व पंडितवर्यांचे, मंडळ अत्यंत आभारी आहे. मंडळाचें प्रकाशनकार्य अशा गुरुसेवक विद्वज्जनांच्या हार्दिक सहानुभूतीनेंच चालूं आहे. भारतीय वैदिय संस्कृतीचें रहस्य जाणणाऱ्या अशा सर्व विद्वद्वर्यांचें बौद्धिक साहाय्य उत्तरोत्तर मंडळास लाभून श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथमालेच्या द्वारा सनातन वैदिक धर्माचा खरा प्रसार सर्वत्र होवो; हीच श्रीगुरुचरणीं प्रार्थना आहे. हा खंड वेळेवर पूर्वीप्रमाणेंच व्यवस्थित छापून दिल्याबद्दल समर्थ भारत प्रेसचे मालक श्री. सरदेसाई यांचेही आम्ही आभारी आहोंत.

यापुढें संस्कृत द्विसाहस्त्री गुरुचरित्र सटीक ६ व ७ अशा संयुक्त खंडांत छापणेस सुरवात झाली आहे. त्यानंतर समश्लोकी गुरुचरित्र सटीक व श्रीदत्तपुराण सटीक प्रत्येकीं दोन खंड होतील व शेवटीं चरित्रखंड होईल. संतप्रेमी सज्जनांच्या साहाय्यावरच चालू असणारें हें महत्कार्य निर्दिष्ट कालांत पूर्ण होण्याकरितां ग्राहक (५१ रु.), प्रतिपालक (५१ ते ५००), सन्मान्य आश्रयदाते (५०१ ते ३०००) व यापुढें प्रकाशक या वर्गापैकीं कोणत्यातरी वर्गांत आपलें नांव त्वरित नोंदवून हें सत्कार्य पूर्णतेस नेण्याचें श्रेय सर्वांनीं घ्यावें अशी जनताजनार्दनाजवळ प्रार्थना आहे.

श्रीगुरुचरणशरण

आश्विन व।। १२ (गुरुद्वादशी) शके १८७५

मंगळवार, दि. ३।११।५३.

वामन दत्तात्रेय गुळवणी -अध्यक्ष

श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथप्रकाशन मंडळ,

नारायणपेठ २०, पुणें ३०

श्रीगुरुःशरणम्।।

श्रीगुरुचरित्रकाव्य अर्थात् त्रिशति गुरुचरित्र हा ग्रंथ मुख्यतः श्रीक्षेत्र नरसोबावाडी येथील प.प.श्रीनृसिंहसरस्वती (दीक्षितस्वामीमबाराजांनी चालविलेल्या पाठशाळेंतील विद्यार्थांना संस्कृत काव्यशास्त्र शिकविण्यासाठी रचण्यांत आला. अत्यंत रसपूर्ण शैलींत, संस्कृत भाषेंतील ३८ वृत्तांचा तसेच नानाविध अलंकारांचा उपयोग करून श्रीस्वामीमहाराजांनी ह्याग्रंथांत गुरुचरित्राचेच तीनशेवर श्लोकांत ग्रथन केले आहे. तसेच संस्कृत शिकवायला उपयुक्त अशी सरल टीकाहि त्यांनी रचली आहे. हा ग्रंथ तसेच श्रीदत्तचंपू यांचा आजही संस्कृत काव्याचा अभ्यास करणा यांना मोलाचे साह्य करील यांत संशय नाही.

हा ग्रंथ इथे प.प.श्रीस्वामीमहाराजांच्या स्वकृत संस्कृत भाष्यासह दिला आहे. तसाच वेगळा मराठी भाषांतरासह दिला आहे. त्याचप्रमाणे त्यांतील वृत्तालंकारविवरण पंडितप्रवर श्री. श्रीपादशास्त्री तापस यांनीं केलेले दिले आहे. तसेच या ग्रंथांत योजिलेली वृत्ते आणि अलंकार यांची कोष्टके दिली आहेत. आपल्याला हवा असेल त्या ग्रंथाचा इष्ट त्या भागावर मूषकाने करून तो भाग वाचतां येईल; तसेच छापतां पण येईल.

।। श्रीगुरुःशरणम् ।।

श्री.प.प.श्री.वासुदेवानंदसरस्वतीटेम्बेस्वामी विरचितं

श्रीगुरुचरित्रकाव्यम्

प्रथमशतक

मराठी भाषांतरासहित

भाषांतरकार :- काव्यतीर्थ वे.शा.सं. **श्रीपादशास्त्री कवीश्वर**

जयाच्या कृपादृष्टिने सर्व भक्त। अविद्यालयें, पूर्ण होताति मुक्त ।
जया वंदिती सर्वही ते सुदेव विराजे यतिश्रेष्ठ तो वासुदेव ।।

प्रथमशतकम्।

सुशङ्करं सन्तमजं गुरुं परं परंपराध्रं प्रणमत्पुरंदरम्।।
दरं हरन्तं प्रवरं सुसादरं भजेऽत्रिजं योगिवरं निरन्तरम्।।१।।

अन्वयः - **सुशंकरं, सन्तं, परं, अजं, गुरुं, परंपराध्रं, प्रणमत्पुरंदरं, दरं हरन्तं, प्रवरं, योगिवरं, अत्रिजं, सुसादरं, निरन्तरं, भजे ।**

अर्थः - जो संपूर्ण कल्याणकारी असून अविनाशी आहे, श्रेष्ठ पुरुष असल्याने ज्याला जन्मादि विकार नाहीत, व म्हणूनच जो सर्वांचा गुरु आहे, अवधूतादि रूपांनी अवतरून जो धर्म, नीति इत्यादींची परंपरा अबाधित ठेवतो, इन्द्रादि देवहि ज्याच्या चरणीं नम्र होतात व जो भक्तांची भीति दूर करणारा श्रेष्ठ योगिराज आहे अशा त्या अत्रिमहर्षीच्या सुपुत्राची (दत्तात्रेयाची) मी अत्यंत नम्रतापूर्वक सेवा करतो ।। वंशस्थवृत्तम्।।१।।

विकाराभावेऽपि प्रभुरभवदाकारिवदजोऽ-
धिकाराभावेऽपि स्वविमलयशोऽवाचयदतः।।
पिता पुत्रस्याऽऽस्यादिव नववचो यो निजमुदे
स देवोऽद्याप्युक्तिं शिव इह मुहुर्वाचयति हि।।२।।

अन्वयः - **सः अजः प्रभुः विकाराभावे अपि आकारिवत् अभवत् ; यः अधिकाराभावे अपि अतः स्वविमलयशः अवाचयत्, पिता पुत्रस्य आस्यात् नववचः इव सः शिवः देवः निजमुदे मुहुः इह उक्तिं हि वाचयति।**

अर्थः - वस्तुतः जन्मादि विकार नसतांहि श्रीदत्तराज जणुं देहधारी झाले! ग्रन्थ रचण्याची माझी पात्रता ती काय? पण पिता ज्याप्रमाणे मनोरंजनार्थ बालकाच्या तोंडून बोबडे बोल वदवून घेतो त्याप्रमाणे दत्तराजानेच स्वसंतोषार्थ आपले विशुद्ध यशोगान माझ्याकडून करविले. खरोखर, तो शुभकारी दत्तात्रेय या जगतांत माझ्या तोंडूनच पुनः पुनः काव्यरूपवाणी वदवून मला वक्त्याचे श्रेय देत आहे ।। शिखरिणी।।।२।।

मुग्धा जग्धा दग्धा म्लिष्टा वाऽर्भस्य वाक् पितुर्मिष्टा।।
शिष्टाल्पदोषदुष्टा दिष्टाद्यूनोऽपि सास्य किं नेष्टा।।३।।

अन्वयः - **मुग्धा जग्धा दग्धा म्लिष्टा वा अर्भस्य वाक् पितुः मिष्टा। यूनः अपि दिष्टात् शिष्टाल्पदोषदुष्टा वाक् अस्य न इष्टा किं?** ।

अर्थः - लहान बाळाचे बोबडे, तुटक, अस्पष्ट व रागामुळे अशुभ असणारेहि बोल पित्याला प्रियच असतात न? इतकेंच काय पण, वयांत आलेल्या तरुण पुत्राची तरी प्रारब्धामुळे सदोष असलेली वाणी पित्याला अप्रिय वाटते काय? तर मग, माझी तरी वाणी दत्तराजाला अप्रिय कशी असेल?।। आर्या।।३।।

धीशुद्ध्यै प्राक्चरित्रार्थ एष संगृह्यते स्फुटः।
प्राज्ञैः प्रेक्ष्योऽत्र तत्सारो दर्पणेऽल्पे यथा मठः।।४।।

अन्वयः **- धीशुद्धयै एषः प्राक्चरित्रार्थः स्फुट) अत्र संगृह्यते; तत्सारः, प्राज्ञै, प्रेक्ष्यः, अल्पे दर्पणे यथा मठः ।**

अर्थः - ज्या परमेश्वराच्या बाबतींत-नेति नेति-म्हणून वेदांनाहि स्वस्थ बसावें लागले, त्या परमेश्वराचे

संपूर्ण वर्णन करण्यास जरी मी असमर्थ असलों तरी माझ्या कुवतीप्रमाणे मी स्वतःच्या व दुसऱ्याच्याही बुद्धीचे मालिन्य जावें म्हणून या ग्रन्थांत पूर्वींच्या गुरुचरित्रांतील अर्थ सुलभपणे एकत्र करीत आहे. जसे लहान आरशांत मोठें घर दिसतें, तसे विस्तृत गुरुचरित्राचेहि सार विद्वानांना या ग्रन्थांत आढळेल.।। अनुष्टुप्।।४।।

गन्धर्वपूर्या प्रथिता क्षितौ गोगन्धर्वपूर्णाऽमरजापरीता।।

गन्धर्वपूर्वाऽमरमण्डिता च गन्धर्वपूस्तुल्यकुसंसृतिघ्नी।।५।।

अन्वयः - **या क्षितौ गन्धर्वपूः प्रथिता; गोगन्धर्वपूर्णा अमरजापरीता गन्धर्वपूर्वामरमण्डिता गन्धर्वपूस्तुल्यकुसंसृतिघ्नी च ।।**

अर्थः - जी नगरी पृथ्वीवर गन्धर्वपूर (गाणगापूर) म्हणून प्रसिद्ध आहे, ती नगरी धेनु, अश्व इत्यादि सर्व धनांनी समृद्ध असून अमरजा नांवाची नदी त्या नगरींत आहे. तसेच, गन्धर्वादि देव तेथें राहत असून कल्पित गन्धर्वनगराप्रमाणे मिथ्या असणाऱ्या संसाराचा नाश करणारी अशी ती नगरी आहे.।। इन्द्रवज्रा।।५।।

सुचिरार्जितपातकान्तकं रुचिरागारमिदं ह्यकान्तकम्।।

अचिरादखिलार्थदं पुरं शुचिराजेन विराजितं वरम्।।६।।

अन्वयः - **सुचिरार्जितपातकान्तकं रुचिरागारं हि अकान्तकं अचिरात् अखिलार्थदं शुचिराजेन विराजितं इदं पुरं वरम् ।**

अर्थः - अनेक जन्मांतील पातकांना नष्ट करणारें, शोभायमान घरें असणारें, जिथें वास्तव्य केले असतां दुःख विलयास जाऊन धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारी पुरुषार्थाची विनासायास प्राप्ती होते व विशेष म्हणजे अग्नि, वायु व तीर्थोदक या पवित्रतम देवतांचाहि राजा जो दत्तात्रेय त्याच्यामुळे जें सुशोभित आहे, असे तें गाणगापूर सर्वांत श्रेष्ठ दर्जाचे आहे.।।योगिनी।।

सत्क्रिया द्राक्सफला भवन्ति यत्र प्रियार्थाश्च नरा भवन्ति।।

आपन्नदुःखा सुखिनश्च दत्त आपन्न दुःखानि यतोऽत्र दत्तः।।७।।

अन्वयः - **यत्र सत्क्रियाः द्राक् सफलाः भवन्ति, च नराः प्रियार्थाः, आपन्नदुःखा सुखिनः, (यत्र) आपत् दुःखानि न दत्ते, यतः अत्र दत्तः (वसति) ।।**

अर्थः - ज्या नगरांत सर्व सत्कर्मे तत्काल सफल होतात, प्रत्येक मनुष्याची इच्छा पूर्ण होऊन तो वैराग्यसंपन्न होतो, दुःखी लोक सुखी होतात, जिथें दुःख, संकट हे पदार्थ औषधालाहि मिळत नाहीत, असे असामान्य ऐश्वर्य गाणगापुरास कां लाभले? तर तेथें प्रत्यक्ष भगवान् दत्तात्रेयांचे वास्तव आहे; म्हणून !।। इन्द्रवज्रा।। ७।।

नरसिंहसुनामधारको नरसिंहः किमनामधारकः।

इति तद्दृशयेऽवधारकः प्रथितः प्राप स नामधारकः।।८।।

अन्वय-**नरसिंहसुनामधारकः (अतएव) अनामधारकः नरसिंहः किं? इति अवधारकः प्रथितः सः नामधारकः तद्दृशये प्राप।**

अर्थ - नरसिंह असे ज्याचे सुंदर नांव आहे व म्हणूनच तो जणुं नांव नसलेला मानवसिंहच आहे कीं काय, असे समजणारा प्रसिद्ध नामधारक त्या नरसिंहावतारी दत्तात्रेयाच्या दर्शनासाठीं गाणगापुरांत आला.।। योगिनी।।८।।

सायंदेवान्नागनाथोऽथ देवरावोऽस्माद्गङ्गाधरोऽस्मात्स एव।।
पूर्वे सर्वे भक्तिमन्तोऽथ तद्वत्स्यामित्याकाङ्क्षी सरस्वत्यभिख्यः।।९।।

अन्वय - **सायंदेवात् नागनाथः, अथ देवरावः, अस्मात् गंगाधरः, अस्मात् स एव (जातः), पूर्वे सर्वे भक्तिमन्तः (जाताः) अथ अहं तद्वत् स्यां इति आकांक्षी सरस्वत्यभिख्यः (वक्ष्यमाणं उवाच) ।**

अर्थः - श्रीनरसिंहसरस्वती गुरूंच्या शिष्यांत प्रसिद्ध जो सायंदेव त्याला नागनाथ नांवाचा पुत्र झाला. त्यापासून देवराव, त्याला गंगाधर व गंगाधराचा सुपुत्र तोच नामधारक होय. त्याने मनाशीं विचार केला कीं माझे सर्व पूर्ज सद्गुरूचे परम भक्त झाले. मी मात्र मन्दभागी. आतां मात्र मी वाडवडिलांप्रमाणे भक्तिमान् झाल्याशिवाय राहणार नाही. अशी आकांक्षा बाळगून सरस्वती नांवाचा तो नामधारक पुढें म्हणतो....।। शालिनी।।९।।

मां नो वेत्स्यपि नेक्षसे न शृणुषे सर्वज्ञ साक्षिन् विभो
नोपेक्षाऽर्हति सर्व मेऽज्ञनृपवत्त्वं नासि पूर्वप्रभो।।
किं दाता सतृडब्दवद्वितर मेऽतोऽर्थ्यं पितामबा गुरु-
स्त्वं रुष्टो भव माऽऽगतोऽस्मि शरणं ह्यागः क्षमां मे कुरु।।१०।।

अन्वय - **भो सर्वज्ञ ! मां नो वेत्सि अपि, भो साक्षिन् ! (मां) न ईक्षसे, विभो ! (मद्वचः) न श्रृणुषे, मे उपेक्षा न अर्हति, हे सर्व! अज्ञनृपवत् त्वं नासि, हे पूर्वप्रभो ! (यः) सतृट् (सः) दाता किं? अतः अब्दवत् मे अर्थ्यं वितर, त्वं पिताम्बा गुरुः (असि) रुष्टः मा भव, शरणं आगतः अस्मि, मे आगःक्षमां कुरु ।**

अर्थ - हे सर्वज्ञ दत्ता ! मला ओळखत रे कसा नाहीस? तूं साक्षी असन माझ्याकडे दुर्लक्ष कां? सर्वव्यापी असून माझा टाहो तुला ऐकूं कसा येत नाही? नाही रे शोभत तुला ही उपेक्षा! हे सर्वज्ञ प्रभो ! अज्ञानी राजाप्रमाणे कां तुला कोणाची ओळख पटत नाही? जी साक्षात् माझा तसा संबंध नसला तरी माझ्या पूर्वजांचे आपणच गुरु आहांत ना? जो लालसेने दान करतो तो खरा दाता होईल काय? तर मग माझ्याकडूनहि सेवेची अपेक्षा न करतां, मेघ जसा निरपेक्ष वृष्टि करतो तसेच आपणहि मला दर्शन द्या ना! माझे आई, वडील, गुरु आपणच आहांत, मजवर रागावूं नका. मी शरण आलेलों आहें. माझे सर्व अपराध पोटांत घाला.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१०।।

द्विज इति नुतिमुक्त्वाऽगात्स मोहं समोऽहं
न्विति निजभजकेभ्यः शंसमानः समानः।।
नरहरिरथ तं चाऽऽश्वासयत्स्वप्न एव
प्रकटितनिजधाम्नाऽत्राखिलं स्वप्न एव।।११।।

अन्वय - **सः द्विजः इति नुतिं उक्त्वा मोहं अगात्, अहं समः नु, इति निजभजकेभ्यः शंसमानः नरहरिः अथ प्रकटितनिजधाम्ना तं स्वप्ने एव आश्वासयत्, अत्र अखिलं स्वप्नः एव ।**

अर्थ - अशा प्रकारे देवाची स्तुति गाऊन तो नामधारक ब्राह्मण मूर्छित झाला. - मी सर्वान्तर्यामी सम आहें - असे आपल्या भक्तांना पटविणाऱ्या त्या नरहरीने स्वतःचे खरें स्वरूप दाखवून स्वप्नांतच त्या नामधारकाला धीर दिला. नरहरी म्हणजे दुसरा कोणी नसून ज्याच्या ठिकाणीं सर्व जगत् स्वप्नवत् मिथ्या आरोपित आहे तो सच्चिदानन्दरूप परमात्माच होय ! ।। मालिनी।।

ततः प्रबुद्धः स तदा प्रबुद्धं जगत्प्रसिद्धं स ददर्श सिद्धम्।।

विचिन्त्य दत्तं स मुदाऽवदत्तं कं येन दत्तं सुदृशाऽन्यदत्तम्।।१२।।

अन्वय - **ततः प्रबुद्धः सः प्रबुद्धं जगत्प्रसिद्धं सिद्धं ददर्श तदा दत्तं विचिन्त्य सः तं मुदा अवदत्, येन सुदृशा कं दत्तं अन्यत् अत्तम् ।।**

अर्थ - स्वप्नांतून जागे होतांच नामधारकाला जगप्रसिद्ध सिद्धमुनींचे दर्शन झाले. तेव्हां, दत्ताचे चिंतन करून

नामधारकाने त्या सिद्धांना, कीं ज्यांनी- स्नेहमय दृष्टीने उल्हसित करून दुःखाचा विसर पाडला- आनंदित होऊन विचारले.।। उपजातिः।।१२।।

को भवान् कुत आयाति क्वैति भाति पितेति सः।।

पृष्टः सिद्धोऽवदच्छुद्धो बुद्धोऽनद्धोऽजमानसः।।१३।।

अन्वय - **भवान् कः, कुतः आयाति, क्व एति, (मे) पिता इति भाति, इति पृष्टः, शुद्धः बुद्धः अनद्धः अजमानसः सः सिद्धः अवदत्..।**

अर्थ - आपण कोण? कोठून आलांत? जाणार कुणीकडे? मला तर आपण प्रत्यक्ष पित्यासारखें वाटतां !- असेनामधारकाने विचारल्यावर रागद्वेषशून्य, ज्ञानी, त्यागी व ज्यांचे चित्त सदा दत्तचरणीं स्थिर आहे; असे ते सिद्ध मुनि उत्तर देतात...।। अनुष्टुप्।।१३।।

गुरोश्चरित्रामृतशान्ततर्षः सिद्धोऽयमीशेक्षणजातहर्षः।।

भूपृष्ठचारी विधिलब्धतोषः सदा गुरोरस्य च संनिकर्षः।।१४।।

अन्वय - **गुरोः चरित्रामृतशांततर्षः, ईशेक्षणजातहर्षः, भूपृष्ठचारी, विधिलब्धतोषः, सदा गुरो अस्य च संनिकर्षः (अयं सिद्धः) ।**

अर्थः - अमृततुल्य गुरुचरित्राच्या श्रवणाने ज्याच्या सर्व इच्छा तृप्त आहेत, श्रीदत्तदर्शनाने जो सुखी आहे, लोककल्याणार्थ पृथ्वीतलावर सर्वत्र संचार करून अयाचित वृत्तीने मिळेल त्यावर संतुष्ट होणारा व श्रीगुरु दत्तात्रेय नेहमीं ज्याच्याजवळ असतात तोच हा सिद्ध नांवाचा मी समोर उभा आहे.।। उपजातिः।।१४।।

तिष्ये गन्धर्वस्थितश्चिन्तामणिरिव स नो गुरुर्द्विशयः।।

सभ्यो माधवतनयो योऽम्बागर्भाशयोदयोऽस्त्यभयः।।१५।।

अन्वय - **तिष्ये गन्धर्वस्थः, चिन्तामणिः इव द्विशयः सभ्यः माधवतनयः अम्बागर्भाशयोदयः अभयः सः गुरुः (अस्ति) ।।**

अर्थ - जो कलियुगांत गाणगापुरीं राहून चिंतामणीप्रमाणे चिंतित मनोरथ पूर्ण करतो, जो दोन हाताचा व वंद्य आहे, ज्याच्या पित्याचे नांव माधव व आईचे अम्बा, असा तो निर्भय नरसिंहावतारी दत्त माझा गुरु आहे.

दुसरा अर्थः - जो कलियुगांत अश्वारूढ होतो, जो चिंतामणी समान इच्छापूरक व पूज्य आहे, ज्याचा पिता शंकर व माता पार्वती आहे, असा तो विघ्ननाशन गजानन माझा गुरु आहे.।। अनुमानालंकारः।। आर्या।।१५।।

नामधारक उवाच नो गुरुः सोऽपि कष्टमसुखं च नो गुरु।।

वारयत्यपि कथं भवाम्बुधेस्तारयत्यपि तथा *दयाम्बुधे।।१६।।

अन्वय - **नामधारकः उवाच, सः नो अपि गुरुः, गुरु कष्टं असुखं च कथं नो वारयति । हे दयाम्बुधे!**

अवितथात् भवाम्बुधेः कथं तारयति अपि?।।

अर्थः - यावर नामधारक म्हणतो, तोच दत्तराज आमचाहि गुरु आहे. असे असतांना तो आमचे अपार दुःख व त्रास कां बरें दूर करीत नाही? सामान्य दुःखाच्या बाबतींत जर ही स्थिति तर मग, हे परम दयाळू सिद्धमहाराज ! असत्य संसारसागरांतून तो आम्हांस वांचविणार तरी कसा?।। रथोद्धता ।।१६।।

उवाच सिद्धः शृणु वाचमद्धा त्वं द्वैतविद्धात्मक इत्यबोद्धा।।
श्रद्धाविहीनश्च मुधा सुदीनः सिद्धाधिपे दोषमु मा निधा नः।।१७।।

अन्वय - **सिद्धः उवाच, (मे) वाचं अद्धा श्रृणु, त्वं द्वैतविद्धात्मकः अबोद्धा श्रद्धाविहीनः सुदीनः च, नः सिद्धाधिपे उ मुधा दोषं मा निधाः ।।**

अर्थ - सिद्ध उत्तरतात-खरं सांगू? नीट ऐक. तूं संशयी, अज्ञ, श्रद्धाहीन व अनुत्साही आहेस. अशी व्यक्ती इथें वा परलोकींहि कधींच सुखी होत नसते. तेव्हां निष्कारण मूढपणे आमच्या योगिराज दत्तगुरूला दोष देऊं नकोस. ।। उपजातिः।।१७।।

रुष्टे गुरावस्य न कोऽपि पाता तुष्टे गुरावस्य न कोऽपि हन्ता।।
इत्यब्जयोनिः कलये शशंस स किं न देयात् सविमर्श शंस।।१८।।

अन्वय - **गुरौ रुष्टे सति अस्य कः अपि पाता न, गुरौ तुष्टे सति अस्य कः अपि हन्ता न, इति अब्जयोनिः कलये शसंस, सः किं न देयात् ? हे सविमर्श ! शंस !!**

अर्थ - अरे, गुरु जर शिष्यावर संतापले तर कोणीहि त्याचे संरक्षण करूं शकत नाही व प्रसन्न झाले तर कोणीहि त्या शिष्यात मारूं शकत नाही. असे प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानेच नाही का कलीला सांगितले? तर मग, असा समर्थ गुरु काय देऊं शकणार नाही बरें? हे संशयी नामधारका ! तूंच सांग पाहूं.।। उपजातिः।। १८।।

काश्यां कष्टेन चेष्टार्पणत उत मुदा तं विशिष्टेष्टजुष्टं
पृष्ट्वा पृष्ट्वाऽपि रुष्टं स्वगुरुमविरतं प्रेष्ठमेतं गरिष्ठम्।।
मिष्टान्नाद्यैश्च तुष्ट्वा वरदहरिहरौ दीपकोऽतीत्य वेद-
धर्माख्यात्स प्रकृष्टर्द्धिमलभदुभयीमित्यवादीद्विधाता।।१९।।

अन्वय - **काश्यां दीपकः विशिष्टेष्टजुष्टं गरिष्टं प्रेष्टं रुष्टं एतं स्वगुरुं, अविरतं पृष्ट्वा पृष्ट्वा, कष्टेन उत च इष्टार्पणतः मिष्टान्नाद्यैः च तं तुष्ट्वा, वरदहरिहरौ अतीत्य, वेदधर्माख्यात् सः उभयीं प्रकृष्टर्द्धि अलभत्, इति विधाता (कलिं) अवादीत्।**

अर्थ-काशी क्षेत्रांत दीपक नांवाच्या शिष्याने, थोर प्रतिष्ठितांनीहि सेविलेल्या व सर्वत्र अत्यंत प्रिय अशा आपल्या वेदधर्म नांवाच्या गुरूची सतत एकवीस वर्षेपर्यंत- काय हवं? काय नको ? ते सर्व पुनः पुनः विचारावें, कष्ट करून वा भिक्षा मागून ती ती इच्छित पक्वान्नें द्यावीं, मलमूत्राची कामेंहि मनोभावें करावीं व गुरु रागावले तरी शांतच राहावें - अशा कडक रीतीने इतकी सेवा केली कीं प्रत्यक्ष विष्णु व शंकर दीपकाला वर मागण्याचा आग्रह करूं लागले; पण, दीपकाने तिकडे दुर्लक्ष करून गुरूच्या सेवेंतच धन्यता मानली. नंतर त्या परम कृपाळु वेदधर्माने संतुष्ट होऊन दीपकाला इहपर लोकांतील उच्चतम ऐश्वर्य मिळवून दिले. हीच कथा ब्रह्मदेवाने कलीला सांगितली आहे.।। स्रग्धरा।।१९।।

सत्त्वावृतो गुरुस्नेहभरितोऽस्ततमा द्युमान्।
दीपको दीपक इव दिदीपे लोक उत्तमः।।२०।।

अन्वय - **सत्त्वावृतः गुरुस्नेहभरितः अस्ततमा द्युमान् दीपकः दीपकः इव लोके दिदीपे ।**

अर्थः तैलपूर्ण दीप जसा अंधार नष्ट करून स्वप्रकाशाने शोभून दिसतो, तसा सत्त्वगुणी, गुरुप्रमाने भारावलेला व तेजस्वी दीपक अज्ञान नष्ट झाल्याने सर्व लोकांत अधिकच शोभला.।। अनुष्टुप्।।२०।।

लौकिकस्य तु गुरोर्महिमैवं किं पुनस्त्रिवपुषोऽस्य हि मैवम्।।
कुर्वशेषविदि नूनमसूयां यं ह्यजीजनदृषेरनसूया।।२१।।

अन्वय - **लौकिकस्य तु गुरोः एवं महिमा, किं पुनः अस्य त्रिवपुषः एवं हि नूनं अशेषविदि असूयां मा कुरु, यं हि ऋषेः अनसूया अजीजनत् ।**

अर्थः - सिद्ध म्हणतात - सामान्य मानवी गुरूच्या (वेदधर्माचा) जर हा महिमा, तर मग ब्रह्मा विष्णु-महेश-रूपी असणाऱ्या दैवी दत्तगुरूचा महिमा काय वर्णावा? आणि म्हणून सर्वज्ञ दत्ताला नसते दोष तूं देऊं नकोस. प्रत्यक्ष महासाध्वी अत्रिमुनींची पत्नी अनसूया ही दत्तगुरूची माता आहे, हें लक्षांत ठेव.।। रथोद्धता।।२१।।

अतनुः सतनुः कुत आस तनुस्त्रितनुर्नृतनुः कथमत्रिजनुः।।
इति पृष्ट उवाच स तच्चरणं मतिजुष्टमवेक्ष्य जगच्छरणम्।।२२।।

अन्वय - **त्रितनुः तनुः अतनुः सतनुः नृतनुः कुतः आस, कथं अत्रिजनुः, इति पृष्टः सः मतिजुष्टं जगच्छरणं तच्चरणं अवेक्ष्य उवाच ।।**

अर्थ - स्वतः सच्चिदानंदरूप, सर्वव्यापक व अशरीरी असूनहि परमेश्वर कोणत्या कारणास्तव मानव देहाने साकार झाले? विशेषतः अत्रिऋषींकडेच कां अवतीर्ण झाले? हा नामधारकाचा प्रश्न ऐकून सिद्धमहाराज, विश्वपालक व अंतःकरणसेवित अशा दत्तचरणाचे ध्यान करून उत्तरतात... ।। तोटक।।२२।।

लीलयैक इह भाति स स्वया मायया पुरुतनुर्ह्यमायया।।
नैव मुह्यति यदर्चको द्विज स्वैरगः स वरदानतो द्विजः।।२३।।

अन्वय - **सःलीलया एकः अपि इह स्वया मायया पुरुतनुः भाति, हि अमायया यदर्चकः न एव मुह्यति, हे द्विज ! स्वैरगः सः वरदानतः द्विजः (अभूत्)।**

अर्थः - परमेश्वर स्वतः एकच असला तरी लीलेने या जगतातं स्वतःच्या मायाशक्तीमुळे तो अनेकरूप भासतो. पण, जो भक्तियुक्त अंतःकरणाचा सेवक आहे तो मात्र देहाला आत्मा मानण्यांत वंचित होत नाही. हे ब्राह्मणा ! तो स्वच्छंदचारी परमेश्वर मुख्यतः वरदानामुळेच अत्रिमुनीकडे द्विजरूपाने अवतरला.।। रथोद्धता।।२३।।

साऽसूयात्मीयशक्तीरितकहरिहराख्याऽतिथिभ्योऽनसूया
तत्कामा याप्तकामा परिहृतवसनान्नं ददौ बालदृष्ट्या।।
बाला जातास्तदा ते सपदि सुवनितातीर्थविख्यापकास्त-
द्वत्सोत्थौ वत्सलत्वाद्रसमपि ददतुर्लोचनाभ्यां च साकम्।।२४।।

अन्वय -**सासूयात्मीयशक्तीरितकहरिहराख्यातिथिभ्यः आप्तकामा अपि तत्कामा या अनसूया बालदृष्ट्या परिहृतवसना अन्नं ददौ । तदा ते सुवनितातीर्थविख्यापकाः सपदि बालाः जाताः, तद्वत्सोत्थौ वत्सलत्वात् लोचनाभ्यां च साकं रसं अपि ददतुः।**

अर्थः - सावित्री, लक्ष्मी व पार्वती या आपल्या मत्सरी स्त्रियांच्या हट्टामुळे अत्रींच्या आश्रमीं अतिथीरूपाने आलेल्या ब्रह्मा-विष्णु-महेशांना अनसूयेने, स्वतः पूर्णकाम असूनहि केवळ त्यांच्या

इच्छेसाठीं-अतिथि हे बालक आहेत- अशा भावनेने नग्न स्थितींत भिक्षा वाढली. साध्वी स्त्री म्हणजे पवित्रतम तीर्थ हें दाखवून देणारे ते देव तत्काल बालक झालेहि ! तेव्हां, त्या बाळांना अनसूयेने वात्सल्याने प्रेमाश्रुपूर्वक स्तनपान दिले.।। स्रग्धरा।।२४।।

अथ सा विभून्सुयशसा पयसा शमिताशिषोऽत्रिदयिता शयितान्।।

प्रमितात्मपालकहितान्प्रमिताक्षरगीति शायितवती वरगीः।।२५।।

अन्वय - **वरगीः सा अत्रिदयिता सुयशसा पयसा शमिताशिषः प्रमितात्मपालकहितान् शयितान् विभून् प्रमिताक्षरगीति शायितवती ।।**

अर्थ - मधुरवाणीच्या अनसूयेने आपल्या सुप्रसिद्ध दुधाने, झोंप आलेल्या ब्रह्मा-विष्णु-महेशांना तृप्तकरून व नंतर

लहानशा पाळण्यांत ठेवून प्रमिताक्षरावृत्तांत गात गात त्यांना निजविले.।। मुद्रालंकार।। प्रमिताक्षरा।।२५।।

पालकाहितसुबालकालकालोचनात्कुटिललोचना न सा।।

सद्दृशेर्न हि विपर्ययोऽमताऽसद्दृशिस्तु कुटिलाऽपि चादृता।।२६।।

अन्वय - **सा पालकाहितसुबालकालकालोचनात् कुटिललोचना न, हि सद्दृशेः विपर्यय न, असद्दृशिः तु आदृता अपि कुटिला, (अतएव) अमता ।।**

अर्थः - पाळण्यांत निजविलेल्या त्या मनोहर बाळांचे कुरळे केंस पाहूनहि अनसूयेची नजर मात्र कुटिल झाली नाही. कारण, मुळांत चांगल्या दृष्टीची स्त्री कधींच चळत नाही. पण, कुटिल नजरेची स्त्री कितीहि आदर केला तरी ती वाममार्गांतच राहते; नी म्हणूनच अशी स्त्री सज्जनांना तिरस्करणीय असते.।। रथोद्धता।।२६।।

श्रुत्वोद्गीतं गेहमाप्तस्तदाऽत्रिर्ज्ञात्वा सर्वं तान्स तुष्टाव सत्री।।

पुत्रीभूता नौ भवन्तोऽद्य दिष्ट्या सृष्ट्याद्याः स्वो वोऽद्य धन्यौ सुदृष्ट्या।।२७।।

अन्वय - **सत्री अत्रिः गेहं आप्तः उद्गीतं श्रुत्वा, सर्वं ज्ञात्वा, तान् तुष्टाव । भो सृष्ट्याद्याः भवन्तः नौ अद्य पुत्रीभूताः एतत् दिष्ट्या; अद्य वः सुदृष्ट्या धन्यौ स्वः ।।**

अर्थ - गृहस्थाश्रमी अत्रिमुनींनी घरीं आल्यावर अनसूयेचे उच्च स्वरांतील गायन ऐकून व एकंदर सर्व घटना ज्ञानदृष्टीने ताडून त्या बालकांची स्तुति केली. सृष्टीच्या उत्पत्ति-स्थिती-लयाला कारण असलेल्या हे देवांनो ! तुम्हीं आज आमचे पुत्र झालां, हें फार उत्तम झाले. आज आम्ही तुमच्या शुभ दृष्टीने धन्य झालों...।। शालिनी।।२७।।

यो विश्वं सृजति च पाति हन्त्यधीशो यो विश्वं विशति च वीक्षते त्र्यधीशः।।

योऽध्यक्षो गुणरहितोऽप्यजो गुणात्मा योऽज्ञेयस्त्वमसि परा गतिः स आत्मा।।२८।।

अन्वय - **यः अधीशः विश्वं सृजति, पाति, हन्ति; यः त्र्यधीशः विश्वं विशति वीक्षते च, यः अजः गुणरहितः अपि अध्यक्षः गुणात्मा, यः अज्ञेयः सः त्वं परा गतिः आत्मा असि ।।**

अर्थ - जो परमात्मा विश्वाचा पालक, रक्षक व नाशकहि आहे, जो त्रिगुणात्मक मायेचा अधिपति जीवरूपाने जगतांत व्यक्त होऊनहि साक्षी म्हणून पाहतो, जो अजन्मा व निर्गुण असूनहि प्रत्यक्ष व साकार झाला, जो प्रत्यक्ष, अनुमानादि कोणत्याहि प्रमाणांनी अगम्य आहे असा तो सर्वान्तर्यामी व पुनर्जन्म चुकविणारा आत्मा तूंच आहेस.।। प्रहर्षिणी।।२८।।

वरं वृणीष्वेत्युदितोऽथ स स्तुतैः परंतपः सत्यनुमोदितोऽमृतैः।।

नुतं सुतं वव्र इमे तथेति तं मतं जगुर्जग्मुरथो यथागतम्।।२९।।

अन्वय - **अथ स्तुतैः वरं वृणीष्व इति उदितः सः परंतपः सत्यनुमोदितः अमृतैः नुतं सुतं वव्रे, इमे मतं तं तथा इति जगुः, अथो यथागतं जग्मुः ।।**

अर्थ - या स्तुतीने संतुष्ट झालेल्या देवांनी-वर माग-असे म्हटल्यावर जितेंद्रिय अत्रींनी अनसूयेने सुचविल्यावरून सर्व देवांना वंद्य अशा पुत्ररत्नाची इच्छा व्यक्त केली. ते देवहि माननीय अत्रि महर्षींना -ठीक आहे - असे म्हणून आपापल्या स्थानी निघून गेले.।। वंशस्थम्।।२९।।

साऽदादत्रेर्द्युमत्तेज आधाद्गर्भमथो द्विज।

अजानसूत जगति गतिदा इह येऽत्रिजाः।।३०।।

अन्वय - **सा अत्रेः द्युमत् तेजः अदात्, हे द्विज! गर्भं आधात्, अथ काले अजान् अपि तान् असूत, ये इह गतिदाः अत्रिजाः (स्युः) ।**

अर्थ - ईशकृपें अनसूयेने अत्रीपासून दैदीप्यमान तेज ग्रहण केले. आणि हे नामधारका ! गर्भधारणा झाल्यावर दहाव्या महिन्यांत वस्तुतः जन्मादि विकारशून्य अशा त्या पुत्रांना जन्महि दिला, कीं जे परोपकारी अत्रिपुत्र जगतांत दत्त, चन्द्र, दुर्वास या नांवांनी परिचित झाले.।। अनुष्टुप्।।३०।।

मार्गे मार्गप्रदो मार्गशीर्षेऽभूच्छ्रुतिमार्गितः।

सौम्यः सौम्यदिने पूर्णः पूर्णमास्यां निशामुखे।।३१।।

अन्वय - **मार्गप्रदः मार्गे, श्रुतिमार्गितः मार्गशीर्ष, सौम्यः सौम्यदिने, पूर्णः पूर्णमास्यां निशामुखे अभूत् ।।**

अर्थ - भक्तांचे मार्गदर्शक असल्याने मार्गशीर्ष महिन्यांत, वेदांनी शोधिल्याने मृगशीर्ष नक्षत्रावर, आल्हादक म्हणून बुधवारीं व सकल ऐश्वर्यांनी पूर्ण म्हणून पौर्णिमेला प्रदोषसमयीं श्रीदत्तराज जन्मले. ।। अनुष्टुप्।।३१।।

दत्तो मया तेऽहमितीह दत्तः पूर्वोऽपरश्चन्दनतश्च चन्द्रः।।

दुर्वासआख्यः प्रथितस्तृतीयः साक्षात्प्रभुर्दत्त इहाद्वितीयः।।३२।।

अन्वय - **मया ते अहं दत्तः इति पूर्वः दत्तः, चन्दनतः च अपरः चन्द्रः, तृतीयः दुर्वासआख्यः प्रथितः, इह अद्वितीयः दत्तः साक्षात् प्रभुः ।**

अर्थ - हा मी तुला दिलेलाच आहे-असे विष्णूंनी म्हटल्यानेच जणूं प्रथम दत्तराज व दुसरा आल्हादकारी चन्द्र झाला. तिसरा जो दुर्वास त्याची चांगलीच ख्याति आहे. यांपैकीं विशेषतः अद्वितीय दत्तराज हेच साक्षात् भगवान् होत. ।। उपजातिः।।३२।।

यद्वर्जुनालर्कमुखोद्धृदाद्यो वंशौषधीस्वृद्धिकृदिन्दुराप्यः।।

तप्ताम्बरीषाक्ष इवाम्बरीषं शप्त्वाऽप्यजं निन्य उतान्यथात्वम्।।३३।।

अन्वय - **यद्वर्जुनालर्कमुखोद्धृत् आद्यः वंशौषधीस्वृद्धिकृत् आप्यः इन्दुः (द्वितीयः) तप्ताम्बरीषाक्षः इव अम्बरीषं शप्त्वा (यः) अजं अपि अन्यथात्वं उत निन्ये (सः तृतीयः) ।**

अर्थ - यदु, कार्तवीर्यार्जुन, अलर्क इत्यादि भक्तांना तारणारा दत्तात्रेय हा पहिला; कुलाची व वनस्पतींची वृद्धि करणारा जलरूप चंद्र हा दुसरा व तिसरा म्हणजे तापलेल्या लाल लोहाप्रमाणे नेत्र असणारा क्रोधी दुर्वास होय. या दुर्वासाने-पुनः पुनः जन्म घेशील-असा अंबरीष राजास शाप दिला असतां, भक्तकैवारी विष्णूंनी तो शाप आपल्यावर उलटवून घेतल्याने अजन्मा असूनहि त्याला वारंवार

जन्म घ्यावे लागले.।। इन्द्रवज्रा।।३३।।

नवसुधा वसुधातल आहृताऽद्य भवता भवतापहृता सता।।
इयमथाऽन्यकथां कथयेत्ययं द्विजनुतो विरतोऽप्यवदद्व्ययम्।।३४।।

अन्वय - **अद्य सता भवतापहृता भवता वसुधातले इयं नवसुधा आहृता, अथ अन्यकथां कथय, इति द्विजनुतः विरतः अपि व्ययं अवदत् ।।**

अर्थः - संसारताप शमविणाऱ्या आपल्यासारख्या साधूंनी आज पृथ्वीतलावर आणलेले हें कथामृत अभिनव आहे. तेव्हां, कृपा करून आणखी कांही कथा सांगा- अशी नामधारकाने प्रार्थना केल्यावरून इतका वेळ स्तब्ध राहिलेले सिद्ध पुनः अनेक शुभ घटनांनी भरलेले गुरुचरित्र सांगूं लागले. ।। द्रुतविलम्बितम्।।३४।।

सकलेश्वरे दिवमिते सकले सकले प्रवेशनमिहास कलेः।।
कुतलेऽप्यवातरदृषिः सुकुले विकलेंऽहसा सति जने सकले।।३५।।

अन्वय - **सकलेश्वरे सकले दिवं इते इह सकले कुतले कलेः प्रवेशनं आस, तदा सकले जने अंहसा विकले सति ऋषिः अपि सुकुले अवातरत् ।।**

अर्थः - बळरामासह श्रीकृष्ण निजधार्मी निघून गेल्यावर कलीने संपूर्ण जगतावर आपला अंमल बसविला. त्यामुळे सर्व लोक पातकांनी दीन झाले असतां दत्तात्रेयांना सत्कुलांत पुनः अवतार घ्यावा लागला.।। प्रमिताक्षरा।।३५।।

प्राच्यदेशेऽत्रिजस्तारवाच्य एत्य स्म याचते।
श्राद्धाहेऽन्नं द्विजस्य प्राक् श्राद्धाद्गेहमदीनवाक्।।३६।।

अन्वय - **अदीनवाक् तारवाच्यः अत्रिजः प्राच्यदेशे द्विजस्य गेहं एत्य श्राद्धाहे श्राद्धात् प्राक् अन्नं याचते स्म ।।**

अर्थः - अधिकारी वाणीच्या ओंकाररूपी दत्तराजांनी पूर्व देशांत पीठापूर नगरांतील राजा नांवाच्या द्विजाच्या घरीं येऊन श्राद्धदिनी श्राद्ध होण्यापूर्वीच भिक्षा मागितली. ।। अनुष्टुप्।।३६।।

सुमतिर्नाम्नाऽस्य सती सुमतिः सुदती कृत्वाऽतिथये सुनतिम्।।
यशसाऽऽनर्च प्रेम्णा यशसा सरसाऽतो द्यौर्व्याप्ता महसा।।३७।।

अन्वय - **सुदती सुमतिः सती नाम्ना अपि सुमतिः अतिथये सुनतिं कृत्वा प्रेम्णा यशसा आनर्च, अतः सरसा द्यौः महसा यशसा व्याप्ता ।।**

अर्थ - सुंदर दांतांच्या व -सुमति-हें नांव सार्थ करणाऱ्या त्या द्विजपत्नीने अतिथिरूप दत्ताला प्रणाम करून श्राद्धापूर्वीच भक्तिपूर्वक श्राद्धान्न देऊन संतुष्ट केले. त्यामुळे सुमतीची कीर्ति त्रैलोक्यांत दुमदुमली व म्हणूनच तिने श्राद्धापूर्वी केलेले भिक्षा-दान अनुचित म्हणतां येणार नाही. ।। त्रिष्टुप्।।३७।।

कुपुत्रदुःखं परिहर्तुमस्याः सुपुत्रतां दत्त इतः सदस्याः।।
श्रीपादमाहुस्तमु योऽर्च्यवर्यः श्रीपा दयार्द्रेक्षणजीवितार्यः।।३८।।

अन्वय - **कुपुत्रदुःखं परिहर्तुं अस्याः सुपुत्रतां दत्तः इतः, तदा सदस्याः तं श्रीपादं आहुः, यः अर्च्यवर्यः श्रीपाः दयार्द्रेक्षणजीवितार्यः ।।**

अर्थः - एक पुत्र आंधळा तर दुसरा पांगळा अशा या संततीमुळे असमाधानी असलेल्या सुमतीच्या दुःखपरिहारासाठीं दत्त तिच्या उदरीं अवतरले. त्याचेच नांव ज्योतिष्यांनी श्रीपाद असे ठेवले. जो श्रीपाद सर्व देवांत वरेण्य असून ज्याने आपल्या दयार्द्र दृष्टीने चोरांना मारून एका द्विजास सजीव

केले. तोच हा प्रसिद्ध श्रीपाद.।। उपजातिः ।।३८।।

व्रात्योऽपि योऽव्रात्य इवात्र वेदवेद्योऽप्यखेदं खलु वेद वेदम्।।

कलाधराभः सकलाः कलाश्च विद्याधरार्च्योऽपि च सर्वविद्याः।।३९।।

अन्वय - **व्रात्यः अपि यः अत्र अव्रात्य इव, वेदवेद्योऽपि वेदं अखेदं वेद खलु, कलाधराभः सकलाः कलाः च वेद, विद्याधरार्च्यः अपि सर्वविद्याः वेद ।।**

अर्थः - स्वतः शुद्ध असलेले विष्णु लौकिक दृष्टीने संस्कार नसल्याने व्रात्य असूनहि या श्रीपादावतारांत संस्कारामुळे जणूं अव्रात्य झाले. खरोखर वेदांनी ज्यांस जाणावें त्यानेच सर्व वेद विनासायास जाणले. चंद्राप्रमाणे आल्हादक कांतीच्या श्रीपादावतारी विष्णूंनी समग्र कला हस्तगत केल्या. बृहस्पतीसारख्या विद्वान् देवांनीहि विद्याप्राप्तीस्तव ज्याची आराधना करावी त्यानेच सर्व विद्या अवगत केल्या.।। उपजातिः।।३९।।

शुशुभे त्रिवृतः श्रीमान् सुशुभेलः स बुद्धिमान्।।

या त्वस्य वाक् स्वतो मिष्टा किमु श्रेष्ठाऽथ शास्त्रतः।।४०।।

अन्वय - **त्रिवृत्तः श्रीमान् सुशुभेलः बुद्धिमान् सः शुशुभे, या तु अस्य वाक् स्वतः मिष्टा, अथ शास्त्रतः श्रेष्ठा इति किमु (वक्तव्यम्) ।।**

अर्थः - मौंजीबंधनाने सुंदर दिसणारा व मधुर वाणीचा बुद्धिमान् श्रीपाद खुलून दिसला. स्वभावतःच मधुर असलेली त्याची वाणी शास्त्राध्ययनाने अधिक श्रवणरम्य झाली तर त्यांत नवल तें काय? ।। अनुष्टुप्।।४०।।

आजन्मात्मजसंस्कारं कर्तुकामौ मुदाऽन्वहम्।

तातौ गणयतो वारानियं हि प्रकृतिस्तयोः।।४१।।

अन्वय - **आजन्मात्मजसंस्कारं कर्तुकामौ तातौ मुदा अन्वहं वारान् गणयतः इयं हि तयोः प्रकृतिः ।।**

अर्थः - आपल्या जन्मादिविकारशून्य पुत्राचा विवाहसंस्कार करावा, या इच्छेने श्रीपादाचे आई वडील (राजा व सुमति) स्वभावानुसार दररोज आनंदाने दिवस मोजूं लागले. ।। अनुष्टुप्।।४१।।

श्रीपाद आनन्दभरो जगाद श्रीवेदसद्वादविदस्तवादः।।

योगश्रियं तात वृणेऽम्ब मान्यां भोगश्रियं नैव कदाऽप्यमान्याम्।।४२।।

अन्वय - **श्रीवेदसद्वादवित् अस्तवादः आनंदभरः श्रीपादः जगाद, हे तात! भो अम्ब ! मान्यां योगश्रियं वृणे, अमान्यां भोगश्रियं कदा अपि न एव ।।**

अर्थ - श्रीमान् यथार्थ वेदज्ञानी व प्रतिवादींना निरुत्तर करणारा श्रीपाद आनंदातिशयाने म्हणतो- बाबा ! आई ! साधूंना मान्य अशा योगश्रीला मी अवश्य वरेन. पण, सज्जनांना अमान्य अशा भोगश्रीला वरण्यास मी कदापि तयार नाही. ।। उपजातिः।।४२।।

उक्त्वा तदेति विरराम स धर्मसेतुः श्रुत्वा पिताऽस्य वचनं द्विजवंशकेतुः।।

किं प्रव्रजिष्यति सुतोऽयमितीतकम्प्रो विप्रोऽप्यकम्पत विनाऽनिलमेकपुत्रः।।४३।।

अन्वय - **सः धर्मसेतुः इति उक्त्वा विरराम, तदा द्विजवंशकेतुः एकपुत्रः पिता अस्य वचनं श्रुत्वा, अयं सुतः प्रव्रजिष्यति किं इति इतकम्प्रः अनिलं विना अपि अकम्पत ।।**

अर्थः - धर्मतारक श्रीपाद इतकें बोलून थांबला असतां, त्याचे तें व्याख्यान ऐकून, ख-या अर्थाने ज्याला एकच पुत्र आहे अशा त्या द्विजश्रेष्ठ पित्याला-आतां हा लाडका लेक संन्यासाच्या वेडाने घर सोडून जातो काय-या विचाराने वायूवांचूनच कांपरें भरले. ।। सिंहोन्नता।।४३।।

वाचा मोचातिरसया हर्षदः सोऽप्यमर्षदः।

इति मत्वाऽब्रवीत्पुत्रमम्बा निम्बातितिक्तगुम्।।४४।।

अन्वय - **मोचातिरसया वाचा हर्षदः अपि सः अमर्षदः इति मत्वा अम्बा निम्बातितिक्तगुं पुत्रं अब्रवीत् ।।**

अर्थः - पिकलेल्या केळापेक्षांहि रसाळ अशा वाणीने नेहमीं रिझविणारा श्रीपाद आज मात्र कर्णकटु बोलतो आहे, हें पाहून विवाहानुचित असे कडुलिंबाहून कडू बोलणाऱ्या श्रीपादाला आई म्हणते...।। अनुष्टुप्।।४४।।

त्वमेकपुत्रोऽस्यत एधि गेही यजाध्वरैर्यैश्च कृतीह देही।।

कृत्वाऽऽप्तपुत्रः पितृसांपरायं व्रजाऽन्यथा प्राप्स्यसि चान्तरायम्।।४५।।

अन्वय - **त्वं एकपुत्रः असि, अतः गेही एधि, अध्वरैः यज, यैः देही इह कृती, आप्तपुत्रः पितृसांपरायं कृत्वा व्रज, अन्यथा च अन्तरायं प्राप्स्यसि ।।**

अर्थः - (इतर निरुपयोगी अंध व पंगु पुत्रांत) तूंच एक खरोखरी आम्हांस पुत्र आहेस. तेव्हां लवकर गृहस्थाश्रमी हो. त्यामुळे यज्ञयागादि कर्मांनी देवांना संतुष्ट करतां येऊन तूं कृतार्थ होशील. पुत्रवान् होऊन पितृऋणांतूनही मुक्त होशील. आणि मग संन्यास घे. पण, ऋणांतून मुक्त न होतांच संन्यासी होशील, तर मात्र पुनर्जन्म घ्यावा लागेल.।। उपजातिः।।४५।।

श्रीपदाह कति लालिताः सुता नापि मेऽम्ब वनिता मता वृताः।।

ते क्व ताः क्व जननि क्व चाप्यहं पान्थसंगम इवैष संगमः।।४६।।

अन्वय - **श्रीपत् आह, हे अम्ब ! (मया पूर्वं) कति सुताः न लालिताः ? मे मताः वनिताः अपि न वृताः ? हे जननि ! ते क्व, ताः क्व, अहं अपि च क्व? अहं अपि च क्व ? एषः संगमः पान्थसंगमः इव ।।**

अर्थ - (सृष्टीच्या जन्म-मरण परंपरेला अनुसरून श्रीपाद उत्तरतात-) आई ! पूर्वजन्मांत मी माझ्या मुलांना स्नेहाने गोंजारले नसेल किंवा प्रिय वनिता वरल्या नसतील असे का तुला वाटतें? हें सर्व कांही केले होतें. पण, आज तीं मुले, त्या स्त्रिया कुठें व मी कुठें? आई ! याचाच अर्थ हा नव्हे काय, कीं हा सर्व स्त्रीपुत्रांचा सहवास म्हणजे प्रवाशांच्या भेटीसारखा तात्पुरता क्षणभंगुर आहे !।। रथोद्धता।।४६।।

साम्परायाधिलाभोऽम्ब ते न्यासतः सद्गतिर्मेऽप्यतः काऽऽप्तिरन्याऽसतः।।

इत्युदीर्याग्रजौ स्वक्षिपादौ तदा संविधायाऽऽह सेव्यौ गुरू वां सदा।।४७।।

अन्वय - **हे अम्ब ! न्यासतः ते सांपरायाधिलाभः, मे अपि अतः सद्गतिः, असतः अन्या का आप्तिः, इति उदीर्य अग्रजौ स्वक्षिपादौ संविधाय आह, सदा तां गुरू सेव्यौ ।।**

अर्थः - हे आई ! माझ्या संन्यासाने तुला क्रियेपेक्षां पारलौकिक श्रेष्ठतर नरजन्म लाधणार असल्याने अधिकच लाभ होईल. शिवाय मलाहि सद्गती मिळेल. मिथ्या संसारांत गुरफटून काय साधणार बरें? असे बोलून व स्वबंधूंना दृष्टि आणि चरणांच्या लाभाने अव्यंग करून त्यांना श्रीपाद म्हणाले - बाबांनो ! तुम्ही सदा मातापितरांच्या सेवेंत तत्पर राहा. ।। स्रग्विणी।।४७।।

पुत्रैः पिताऽर्च्यो हि गृहिपुत्रदेवः श्रुतो यतः।

मातृदेवो भवेत्यादिश्रुतेर्माताऽधिका ततः।।४८।।

अन्वय - **पुत्रैः पिता अर्च्यः, हि गृहिपुत्रदेवः श्रुतः, मातृदेवो भव, इत्यादिश्रुतेः ततः माता अधिका ।।**

अर्थः - गृहस्थाश्रमी पुत्राला पिता देवतुल्य असल्याचा उल्लेख वेदांत असल्याने जरी पिता हा पुत्रांना

वंद्य असला तरी तत्पूर्वी वेदांत 'मातृदेवो भव' असा प्रथम उच्चार असल्याने विशेषतः माताच अधिक वंदनीय आहे. ।। अनुष्टुप्।।४८।।

स्वरूपं दर्शयित्वाऽम्बामाश्वास्य विजहार सः।
गामटन्नेत्य गोकर्णं जनशोकं जहार सः।।४९।।

अन्वय - **अम्बां स्वरूपं दर्शयित्वा आश्वास्य च सः विजहार, गां अटन् गोकर्ण एत्य सः जनशोकं जहार ।।**

अर्थः - पूर्वस्मरणासाठी आईला आपले (दत्त)रूप दाखवून व-कांही चिंता करूं नको- असे सांत्वन करून श्रीपादांनी सर्वसंगपरित्याग केला. नंतर पृथ्वीवर तीर्थे हिंडत हिंडत गोकर्णक्षेत्री येऊन त्यांनी तत्त्वज्ञानामृताने तेथील लोकांचा भवताप दूर केला. ।। अनुष्टुप्।।४९।।

स्वं लिङ्गं दत्तमीशा निशिचरपतये गीतहर्षाद्गणेशा
व्याजाद्विष्णवाज्ञया तन्निहितमिह पुराऽभून्महाबल्यभिख्यम्।
क्षेत्रं गोकर्णकं चान्वहमिह हि सह स्वैरिहास्तेऽत्र मुक्ता
चण्डालीत्याह मित्रसहनरपतये गौतमस्तद्धि सोऽगात्।।५०।।

अन्वय - **ईशा गीतहर्षात् निशिचरपतये स्वं लिङ्गं दत्तं विष्णवाज्ञया गणेशा व्याजात् तत् इह पुरा निहितं महाबल्याभिख्यं गोकर्णकं च क्षेत्रं अभूत्, इह हि (ईशः) स्वैः सह अन्वहं आस्ते, अत्र चण्डाली मुक्ता इति गौतमः मित्रसहनरपतये आह, तत् हि सः अगात् ।।**

अर्थ - भोलानाथ शंकराने रावणाला त्याच्या स्तुतीने खूष होऊन आत्मलिंग दिले. (ही गोष्ट अनिष्ट समजून) विष्णूच्या आज्ञेने (ब्रह्मचारी मिषाने रावणाच्या संध्यासमयीं) तें लिंग गणपतीने घेऊन भूमीवर ठेविले. (नंतर रावणाने तें उपटण्याचा प्रयत्न करूनहि न निघाल्याने महाबळेश्वर व गायीच्या कानासारखें मुरडल्याने) गोकर्ण या नांवाने हें क्षेत्र प्रसिद्ध झाले. इथें प्रत्यक्ष शंकर सर्व परिवारासह नेहमीं राहतात. या क्षेत्रांत एक अत्यंत महापापी चांडळीण (तिच्या हातून अजाणतांहि बिल्वपत्र शिवलिंगावर पडल्याने) मुक्त झाली. (ही कथा प्रख्यात) गौतम महर्षींनी, (वसिष्ठाच्या शापाने ब्रह्मराक्षस झाल्यावर, त्या अवस्थेंत ब्रह्महत्येचे पातक लागलेल्या) मित्र-सह राजाला सांगितलेली आहे असे हें पुण्यक्षेत्र म्हणून श्रीपाद गोकर्णात गेले.।। स्रग्धरा।।५०।।

अपर्णापस्य तत्क्षेत्रमपर्णा यन्निवासिनः।
गोकर्णाख्ये वसत्त्र्यब्दं गोकर्णाकृतिलिङ्गभाक्।।५१।।

अन्वय - **अपर्णापस्य तत् क्षेत्रं, यन्निवासिनः अपर्णाः, गोकर्णाख्ये गोकर्णाकृतिलिङ्गभाक् त्र्यब्दं अवसत् ।।**

अर्थ - पार्वतीपति शंकराचे तें क्षेत्र आहे. तेथील नागरिक ऋणत्रयांतून (पितृऋण, देवऋण व ऋषिऋण) मुक्त होतात असे माहात्म्य असलेल्या गोकर्णक्षेत्रीं श्रीपाद गोकर्णाकार शिवलिंगाचे पूजन करीत तीन वर्षे राहिले.।। अनुष्टुप्।।५१।।

स विघने गगने गमने गुरुर्मतिमतीव नतीकृतगोतरुः।।
सुखकरोऽप्यकरोदकरोगहृद्द्रुतविलम्बितगोऽखिलगोऽघहृत्।।५२।।

अन्वय - **अखिलगः अघहृत् अकरोगहृत् द्रुतविलम्बितगः सुखकरः अपि अतीव नतीकृतगोतरुः सः गगने विघने सति गमने मतिं अकरोत् ।।**

अर्थः - सर्वव्यापी, पापहारी, दुःखरोगनिवारक, कामाच्या निकडीप्रमाणे शीघ्रचालीच्या व भक्तांच्या कामनापूर्तीने कल्पवृक्षालाहि लाजविणाऱ्या श्रीपादगुरूंनी आकाश निरभ्र असतांना कृष्णातीरीं जाण्याचा

बेत केला.।।द्रुतविलम्बित।।५२।।

कृष्णातीरं ययौ भक्ततृष्णाहृच्छ्रीपदस्ततः।

ययौ कुरुपुरं तारं सुयौवनतनूद्वहः।।५३।।

अन्वय - **भक्ततृष्णाहृत् श्रीपदः ततः कृष्णातीरं ययौ, सुयौवनतनूद्वहः तारं कुरुपुरं ययौ ।।**

अर्थ - भक्तकामनापूरक व चित्ताकर्षक शरीराचे श्रीपाद गुरु कृष्णातीरीं येऊन पुढें मोक्षप्रद अशा कुरुपुरीं (कुरुगड्डी) रवाना झाले.।। अनुष्टुप्।।५३।।

स्वयं तीर्थरूपोऽपि तीर्थप्रकाशं करिष्यन्स्वगत्या जनानुद्धरिष्यन्।।

स सस्नौ सुरादेः करोति स्म तृप्तिं सुरर्ष्यादिवर्गः करोत्यस्य तृप्तिम्।।५४।।

अन्वय - **स्वयं तीर्थरूपः अपि तीर्थप्रकाशं करिष्यन् स्वगत्या जनान् उद्धरिष्यन्, सः सस्नौ, सुरर्ष्यादिवर्गः अस्य तृप्तिं करोति सः सुरादेः तृप्तिं करोति स्म।**

अर्थः - स्वतः श्रीपाद तीर्थरूप असूनही तीर्थांचा (पुण्यक्षेत्रांचा) महिमा लोकांना कळावा व स्वतःच्या चरणधूलीने लोकोद्धार व्हावा या इच्छेने त्यांनी कृष्णातीर्थांत स्नान केले. सर्व देव व ऋषींनी ज्यास वंदनाने तुष्ट करावे त्या श्रीपादगुरूंनी त्या सर्वांचे तर्पण केले.।।भुजंगप्रयातम्।।५४।।

रेजे राजेव यतिः क्षितितलभद्रासनः शशिच्छत्रः।

दिग्धृतयशःप्रकीर्णः स्वच्छन्दगतिः क्षमेट् समानश्च।।५५।।

अन्वय - **क्षितितलभद्रासनः शशिच्छत्रः दिग्घृतयशःप्रकीर्णः स्वच्छन्दगतिः क्षमेट् समानः यतिः राजा इव रेजे ।।**

अर्थ -भूतल हेंच ज्याचे सिंहासन, चंद्र ज्याचे छत्र, दिगन्त कीर्ति हीच जणूं चामरें, स्वच्छन्दगामी, शांत वृत्तीचे व सर्व प्राणिमात्रांचे ठायी समान वागणारे यतिराज श्रीपाद एखाद्या सार्वभौम राजाप्रमाणे शोभून दिसले. आसमुद्र पृथ्वीतलावर ज्याचे सिंहासन आहे, चंद्राप्रमाणे शुभ्र छत्रधारी, दिगन्त कीर्तीचा, अकुण्ठित गति असलेला, शांत व सर्व दर्जाच्या प्रजेला समान लेखणारा जसा आदर्श सम्राट असावा, त्याप्रमाणे श्रीपदाराज शोभले. ।।आर्या।।५४।।

विश्वस्ता वनितार्दिता सकुसुता मर्तुं नदीमागता

काचित्तां तु गतागतापहृदयं सद्भाषितैः सांत्वयन्।।

आवन्तेयकचन्द्रसेनमणिसन्मन्दप्रदोषव्रता-

ख्यानैस्तत्कुसुतं व्यधाद् बुधमदादिष्टं वरं श्रीवरः।।५६।।

अन्वय - **विश्वस्ता अर्दिता काचित् वनिता सकुसुता मर्तुं नदीं आगता; गतागतापहृत् अयं आवन्तेयकचन्द्रसेनमणिसन्मन्दप्रदोषव्रताख्यानैः सद्भाषितैः तां सान्त्वयन् तत्कुसुतं बुध व्यधात् ; श्रीवरः इष्टं वरं अदात् ।**

अर्थ - कोणी एक दुःखी विधवा आपल्या मूढ पुत्रासह जीव देण्यासाठी नदीवर आली असतां, जन्ममरण दूर करणाऱ्या श्रीपादस्वामींनी आपल्या परिणामकारक वाणीने अवन्ति देशाच्या चंद्रसेन राजाने आचरिलेल्या शनिप्रदोष व्रताचे आख्यान सांगून तिचे सांत्वन केले. नंतर तिच्या मंदबुद्धी पुत्राला विद्वान् करून तिला असा वरहि दिला कीं, तुला जन्मातरीं माझ्यासारखा पुत्र होईल. ।। शार्दूलविक्रीडितम् ।।५६।।

स यतिरथ भवान्तरेऽपि तस्यै निजसदृशोत्तमपुत्रलब्धयेऽजः।।

अकथयदभयं शनिप्रदोषव्रतमथ साऽपि च तं जगौ दयालुम्।।५७।।

अन्वय - **अजः सः यतिः अथ भवान्तरे अपि तस्यै स्वसदृशोत्तमपुत्रलब्धये अभयं शनिप्रदोषव्रतं अकथयत्, अथ च सा अपि तं दयालुं जगौ ।।**

अर्थ - नंतर निर्विकार श्रीपाद यतींनी त्या द्विजस्त्रीला पुढील जन्मांत स्वतःसारखा गुणसंपन्न पुत्र लाभावा म्हणून भयनाशक असे शनिप्रदोषाचे व्रत सांगितले. यानंतर परम दयाळू श्रीपादस्वामींना ती स्त्री स्तुतिपूर्वक म्हणाली. पुष्पिताग्रा।।५७।।

भवत्तोऽभवत्तोकरक्षाऽकरक्षा नमस्ते नमस्ते प्रसीद प्रसीद।।

स्मरामि स्मरामित्रपादं त्रपादं न मन्ये त्वदन्येशितारं सुतारम्।।५८।।

अन्वय - **भवतः तोकरक्षा अकरक्षा अभवत्, नमस्ते नमस्ते प्रसीद, प्रसीद, स्मरामित्रपादं त्रपादं स्मरामि, सुतारं त्वदन्येशितारं न मन्ये ।।**

अर्थः - महाराज ! आपल्यामुळेच माझ्या मूढ मुलाचे रक्षण होऊन दुःखहि लयास गेले. हे यतिराया ! तुम्हांला त्रिवार प्रणाम असो. पामरावर अशीच कृपा असूं द्या. आपल्या आज्ञेप्रमाणे मी हरेक शनिप्रदोषसमयी मदनारि शंकराचे लज्जाहर चरण पूजीन. भक्ततारक असा अन्य देव आपल्याशिवाय कोणी असेलसे वाटत नाही.।। भुजंगप्रयातम्।।५८।।

अणोरणिम्ने महतो महिम्ने श्रीपादनाम्ने परतत्त्वसीम्ने।।

नमोऽस्तु भूम्नेऽमितसन्महिम्ने सच्चित्कधाम्ने दितमोहदाम्ने।।५९।।

अन्वय - **अणोः अणिम्ने महतः महिम्ने भूम्ने परतत्त्वसीम्ने अमितसन्महिम्ने सच्चित्कधाम्ने दितमोहदाम्ने श्रीपादनाम्ने नमः अस्तु ।।**

अर्थ - सर्वांत सूक्ष्म अशा परमाणूपेक्षांहि जो अति सूक्ष्म व सर्वांत विस्तृत अशा आकाशापेक्षांहि विस्तृत असून जो सर्वोच्च तत्त्वाची मर्यादा व सर्वान्तर्यामी आहे, ज्याचा महिमा अगाध असून ज्याने सर्व मोहपाश तोडले आहेत अशा त्या सच्चिदानंदरूपी व श्रीपाद नांव धारण करणाऱ्या आपणांस नमस्कार असो.।। उपजातिः।।५९।।

स्तुत्वेति साऽभ्यनुज्ञाता नत्वेशं गृहमागता।

त्यक्त्वेहां भेज इतरां कृत्वेशव्रतमादरात्।।६०।।

अन्वय - **सा ईशं इति स्तुत्वा नत्वा अभ्यनुज्ञाता गृहं आगता आदरात् ईशव्रतं कृत्वा इतरां ईहां त्यक्त्वा (श्रीपादं) भेजे ।**

अर्थ - याप्रमाणे त्या विधवा द्विजस्त्रीने श्रीपादस्वामींची स्तुति केल्यावर त्यांच्या अनुज्ञेने ती घरी गेली. तिथें तिने श्रद्धापूर्वक शिवव्रत आचरून व इतर सर्व कामनांचा त्याग करून श्रीपादयतींची सेवा केली. ।। अनुष्टुप्।।६०।।

ततः प्रेत्य साऽम्बाऽभवद्विप्रकन्या प्रभुः सोऽप्यदृश्योऽभवद्यो वदान्यः।।

स्वतुल्याङ्ग्यभावात्स्वसत्यत्वसिद्ध्यै स्थितोऽत्रापि गुप्तोऽपि भक्तेष्टसिद्ध्यै।।६१।।

अन्वय - **ततः सा प्रेत्य अम्बा विप्रकन्या अभवत्; यः वदान्यः सः अपि अदृश्यः अभवत्; स्वतुल्यांग्यभावात् स्वसत्यत्वसिध्दै गुप्तः अपि भक्तेष्टसिद्ध्यै अत्र अपि स्थितः ।**

अर्थः - कालान्तराने त्या स्त्रीने दिवंगत झाल्यावर 'अम्बा' या नांवाने ब्राह्मणकन्येचा जन्म घेतला. उदार अंतःकरणाचे श्रीपादहि अदृश्य झाले. कारण, स्वतःसारखा पुत्र होण्याचे जें सत्य वचन त्या स्त्रीला दिलेलं आहे, त्याच्या परिपालनासाठीं स्वतःसारखा अन्य देहधारी दुर्मिळ असल्यानेच ते गुप्त झाले. तथापि भक्तांच्या कामनापूर्तीसाठीं वस्तुतः श्रीपाद कुरवपुरींच राहिलेले आहेत.।। भुजंगप्रयातम्।।६१।।

लब्धसंकल्पितेष्टार्थं द्विजं यान्तं गुरुं प्रति।।

व्याजमैत्र्यानुगाः कञ्चिज्जघ्नुश्चोरा हि निर्जने।।६२।।

अन्वय - **लब्धसंकल्पितेष्टार्थं, गुरुं प्रति यान्तं कंचित् द्विजं, चोराः व्याजमैत्र्या अनुगाः निर्जने तं जघ्नुः हि ।**

अर्थ - गुरुकृपेने स्वमनोरथ पूर्ण झाल्याने श्रीपादगुरूंच्या दर्शनार्थ कुरवपुरास निघालेल्या एका ब्राह्मणाचा कपटमैत्रीने जवळ राहिलेल्या चोरांनी निर्जन अरण्यांत वध केला.।। अनुष्टुप्।।६२।।

सद्यो विद्योतितस्तत्र शङ्करः किङ्करार्तिहा।

सहसा तरसाऽऽगत्य श्रीपदो विपदोऽहरत्।।६३।।

अन्वय - **किंकरार्तिहा शंकरः श्रीपदः तत्र सद्यः विद्योतितः सहसा तरसा आगत्य विपदः अहरत् ।**

अर्थ - भक्तांचे दुःखहारी व कल्याणकारी श्रीपाद तात्काळ त्या ठिकाणीं प्रगटले व लगेच त्या मृत ब्राह्मणाजवळ जाऊन त्यांनी त्याचे संकट दूर केले.।। अनुष्टुप्।।६३।।

यन्मूर्ध्न्यभान्निर्मलचन्द्रहासस्तेनोज्झितो दस्युषु चन्द्रहासः।।

क्षणेन सर्वानकरोद्गतासून् स्मृत्याऽऽत्मतां योऽनयदुद्गतासून्।।६४।।

अन्वय - **यन्मूर्ध्नि निर्मलचन्द्रहासः अभात् ; तेन दस्युषु चंद्रहासः उज्झितः क्षणेन सर्वान् गतासून् अकरोत् यः स्मृत्या उद्गातासून् आत्मतां अनयत् ।**

अर्थ - मस्तकीं शुभ्र चंद्रकोर शोभलेल्या श्रीपादांनी त्या चोरांवर अर्धचंद्राकार खड्ग चालवून त्यांना क्षणार्धांतच गतप्राण केले. जे श्रीपाद गुरु अंतकाळी स्वतःचे केवळ स्मरण करणाऱ्यांनाहि सायुज्यमुक्ती देतात, ते त्या चोरांनाहि अमुक्तच कसे ठेवतील?।। उपजातिः।।६४।।

एकस्तत्रागतश्चोरः शरणं करुणं जगौ।

तस्करोऽहं न हि भवान्तस्करो भास्करोऽपि सन्।।६५।।

अन्वय - **तत्र एकः चोरः शरणं आगतः करुणं जगौ अहं तस्करः न हि; भवान् भास्करः अपि सन् तस्करः ।**

अर्थ - त्यांपैकीं एक चोर शरण येऊन दीन वाणीने श्रीपादांना म्हणाला, "महाराज, मी चोर नाही. तेव्हां, आपण मला मारूं नका. उलट आपणचसूर्याप्रमाणे स्वयंप्रकाशी असूनहि चोर आहांत; कसे ते पाहा.।।अनुष्टुप्।।६५।।

महाचोरो हि भगवान्विलीयान्तर्विशन् द्युमान्।

रहस्यमप्यघं धीमान्सर्वं हरति नो भवान्।।६६।।

अन्वय - **हि भगवान् अपि महाचोरः; द्युमान अपि विलीय अन्तःविशन् धीमान् भवान् रहस्यं सर्वं अघं हरति ।**

अर्थ - इतर चोर कुटुंबपोषणासाठीं तरी चोरी करतात. पण, आपण मात्र सामान्य चोर नसून महाचोर आहांत. कारण, स्वयंप्रकाशी असूनही अदृश्यपणे देहांत शिरून सर्व कांही अज्ञेय असा पाप-संग्रह लुटणारे आपण अत्यंत चतुर चोर आहांत. [सर्वैश्वर्यसंपन्न दत्तमहाराजांना पोटासाठी चोरी करण्याचे काय कारण? उलट, ते तर परोपकारार्थ वरीलप्रमाणे अलौकिक चोरी करतात म्हणून ते महाचोर होत !]।। अनुष्टुप्।।६६।।

जन्मप्रभृति न स्तेयं ज्ञातं सुकृतमर्जितम्।

तेन धर्मेण भगवन्नुद्धृतोऽस्मि न संशयः।।६७।।

अन्वय - **जन्मप्रभूति स्तेयं न ज्ञातं; सुकृतं अर्जितं; तेन धर्मेण भगवन् उद्धृतः अस्मि, संशयः न ।**

अर्थ - महाराज, जन्मल्यापासून चोरी करणे मला माहीत नाही. कांही पुण्य मी संपादिले असेल त्या पुण्याईनेच आपण माझा उद्धार केला यांत संशय नाही. ।।अनुष्टुप्।।६७।।

पदान्मुखाच्च भवतो गङ्गा धर्मश्च निर्गतः।

गङ्गा मज्जयति स्पष्टं धर्म उद्धरति स्फुटम् ।।६८।।

अन्वय - **भवतः पदात् गङ्गा मुखात् च धर्मः निर्गतः ; गंगा मज्जयति स्पष्टं, धर्म उद्धरति स्फुटं ।**

अर्थ - आपल्या चरणकमलांतून गंगेचा व मुखांतून धर्माचा उगम झालेला आहे. पैकी गंगा ही तर पाप बुडविणारी व धर्म तर पाप्याला उद्धरणारा आहे; हें काय माहीत नाही? ।। व्यतिरेकालङ्कारः।।अनुष्टुप्।।६८।।

क्वाहं मन्दमतिः क्वेमे त्वद्गुणा भूकणाधिकाः।

तथापि गुणवर्धिन्यादयया तेऽर्हताऽऽगता।।६९।।

अन्वय - **मन्दमतिः अहं क्व; भूकणाधिकाः इमे त्वद्गुणाः क्व; तथापि ते गुणवर्धिन्या दयया अर्हता आगता ।**

अर्थ - वस्तुतः मंदबुद्धचा मी कुठें व पृथ्वीच्या रजःकणाइतके असंख्य असे आपले गुण कुठे ! तरीहि आपले जें

अल्पसे गुणवर्णन मला करतां आले याचे खरें कारण म्हणजे आपली 'गुण वाढविणारी असामान्य कृपा' होय. "।। अनुष्टुप्।।६९।।

श्रीपादोऽपि सकारुण्यां पुण्यामाकर्ण्य तद्गिरम्।

दत्त्वाऽभयं ह्यभयकृदजो द्विजमजीवयत्।।७०।।

अन्वय - **अभयकृत् अजः श्रीपादाः अपि सकारुण्यां पुण्यां सद्गिरं आकर्ण्य अभयं दत्वा द्विजं अजीवयत् ।**

अर्थ - याप्रमाणे त्या चोराची दीन व पावन वाणी ऐकून, भीति निरस्त करणाऱ्या व जन्मादिविकारशून्य अशा श्रीपादांनी त्या चोरास अभय दिले व त्या मृत ब्राह्मणासहि सजीव केले.।। अनुष्टुप्।।७०।।

हततस्करशोणितशोणनिभे सति पूषणि सन्मणिवद्ध्युदिते।।

प्रभुरन्तरधाद्वसुधाविबुधः स च बुद्धवदुत्थित ईशदृशा।।७१।।

अन्वय - **हततस्करशोणितशोणनिभे सन्मणिवत् पूषणि उदिते सति प्रभुः अन्तरधात् ; सः वसुधाविबुधः च ईशदृशा बुद्धवत् उत्थितः ।।**

अर्थ - त्या मारलेल्या चोरांच्या रक्ताप्रमाणें लालबुंद व लाल माणकाप्रमाणें दिसणारे सूर्यबिम्ब उगवतांच श्रीपादराज अदृश्य झाले. त्याच सुमारास प्रभुकृपेनें तो ब्राह्मणहि (वस्तुतः मृत झाला होता तरी) जणूं झोपेंतून जागा झाल्याप्रमाणें उठून बसला.।। तोटकम्।।७१।।

हतशेषमुखात्सर्वं श्रुत्वा नत्वाऽस्तुवद्द्विजः।

हरिं हरे कुतश्चोरगोचरोऽभूर्न मे कुतः।।७२।।

अन्वय - हतशेषमुखात् सर्वं श्रुत्वा नत्वा द्विजः हरिं अवदत् ; हरे ! कुतः चोरगोचरः अभूः मे कुतः न।

अर्थ - मारलेल्या चोरांत ज्याला जीवदान लाभलें होतें, त्याच्या तोंडून घडलेला सर्व वृत्तान्त ऐकल्यावर श्रीपदांना वंदन करून तो ब्राह्मण म्हणतो - देवा ! काय म्हणावें बरें तुला? अरे, चोराला दर्शन देतोस नि मला मात्र जागा होतांच दर्शन न देतां अदृश्य होतोस ।।।अनुष्टुप्।।७२।।

कस्तेऽर्हतीहितं वक्तुं ब्रह्माद्या अपि मोहिताः।

कृतं मे सुहितं तात स्ववित्तस्य निमित्ततः।।७३।।

अन्वय - **ते ईहितं वक्तुं कः अर्हति, ब्रह्माद्याः अपि मोहितः हे तात स्ववित्तस्य निमित्ततः मे सुहितं कृतम् ।**

अर्थ - हे प्रभो ! प्रत्यक्ष ब्रह्मादि देवहि जिथें आश्चर्यानें थक्क झाले तिथें तुझ्या चरित्राचें गुणवर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे ? देवा ! माझ्या द्रव्यरक्षणाच्या निमित्तानें आपण माझ्यावर फार उपकार केले आहेत.।। अनुष्टुप्।।७३।।

त्वां विनेतरमदभ्रमुदारं नेक्ष ईण्न सममभ्रमुदारम्।

मन्य एष मितदो ह्यतिकामं त्वं ददासि च करोष्यतिकामम्।।७४।।

अन्वय - **हे ईट् त्वां विना अदभ्रं उदारं न ईक्षे, अभ्रमुदारं त्वया समं न मन्ये, एषः मितदः, त्वं अतिकामं ददासि, अतिकामं करोषि च ।।**

अर्थ - स्वामी महाराज ! आपणांशिवाय अन्य दानशूर कोण आहे ? दानाच्या बाबतींत तुमची मेघराजाशीं तुलना करावी तर तेहि अनुचितच. कारण, मेघ हा ठराविक काळांत मर्यादितच वर्षाव करणारा ; उलट आपण मात्र भक्ताला इच्छिल्यापेक्षां अधिक देताच, शिवाय त्याला निष्कामहि करता. ।। स्वागता।।७४।।

शतमुखमुखाः स्तोतुं यं त्वां प्रवृत्तधियोऽपि ते

विमुखविमुखा ह्रीता जाता अपीदमवेक्ष्य ते।।

सुगुण गुणनां कर्तुं वर्ते सुमन्दमतिर्द्युम-

न्नहह कलये पाणिभ्यां किं कलानिधिमाधिहन्।।७५।।

अन्वय - **हे सुगुण ! शतमुखमुखाः यं त्वां स्तोतुं प्रवृत्तधियः अपि विमुखविमुखाः ह्रीताः जाताः इदं अवेक्ष्य अपि सुमन्दमतिः अहं ते गुणनां कर्तुं वर्ते; हे द्युमन् । अहह ! हे आधिहन् ! पाणिभ्यां कलानिधिं कलये किम् ।**

अर्थ - हे गुणवान् दत्ता ! तुझी सहस्रमुखांनीं स्तुति करण्यास निघालेले शेषादि देवहि थकून लज्जित झाले. हें काय मला ज्ञान नाहीं? पण, असें असूनहि मंदबुद्धीचा मी पुनः तुझें गुणवर्णन करण्यास प्रवृत्त झालों. काय म्हणावें माझ्या या वेडेपणाला? हे तेजस्वी, व्यथाहर प्रभो ! आकाशांतील चन्द्र हातांनी घेण्यासारखाच माझा हा गुणवर्णनाचा प्रयत्न हास्यास्पद नाहीं काय ?।। निदर्शनालङ्कारः।। हरिणी।।७५।।

द्विज इति नुतिमुक्त्वा तत्पुरं प्राप्य चक्रे द्विजभुजिमथ निन्ये श्रीपदस्तं पदं स्वम्।।

अकलि कलिमलघ्नं येन चित्रं चरित्रं सजलजलदनीलः श्रीपदः श्रीप्रदो नः।।७६।।

अन्वय - **द्विजः इति नुतिं उक्त्वा तत्पुरं प्राप्य द्विजभुजिं चक्रे अथ श्रीपदः तं स्वपदं निन्ये; येन कलिमलघ्नं चित्रं चरित्रं अकलि सजलजलदनीलः सः श्रीपदः नः श्रीप्रदः अस्तु ।**

अर्थ - याप्रमाणें स्तुति करून कुरुगड्डी क्षेत्रांत पोहोंचतांच त्या ब्राह्मणानें पूर्वीच्या संकल्पाप्रमाणें ब्राह्मणांना भोजन दिलें. नंतर श्रीपादयतींनींहि त्या द्विजास आत्मस्वरूपांत स्थान दिलें. ज्यानें कलियुगांतील पाप नष्ट करणारें

विस्मयकारक चरित्र निर्माण केलें, असा तो सजल मेघाप्रमाणें नीलवर्णाचा श्रीपाद गुरु आपणां सर्वांस ऐश्वर्य देवो.।। मालिनी।।७६।।

या पूर्वोक्ता द्विजसुवनिता विप्रकन्याऽथ जाता
साऽम्बा साम्बार्चनसुनिरता माधवस्याऽऽस कान्ता।।
विप्रस्योभौ मतिगुणलसद्रूपलक्ष्मस्वभावौ
प्रेम्णा बद्धात्मनयनधियौ चक्रवत्सुस्वभावौ।।७७।।

अन्वय - **या पूर्वोक्ता द्विजसुवनिता सा अथ विप्रकन्या जाता; सा अम्बा साम्बार्चनसुनिरता माधवस्य विप्रस्य कान्ता आस; उभौ चक्रवत् सुस्वभावौ मतिगुणलसद्रूपलक्ष्मस्वभावौ प्रेम्णा बद्धात्मनयनधियौ (अभूताम्) ।**

अर्थ - जी पूर्वीची जीव देण्यास निघालेली द्विजस्त्री होती, ती आतां एका विप्राची अम्बा नामक कन्या झाली होती. शिवपूजनांत तन्मयतेनें काल घालवीत असतांच ती माधव नांवाच्या एका द्विजाची धर्मपत्नी झाली. चक्रवाकांच्या जोडप्याप्रमाणें सुस्वभावी असे अंबा व माधव परस्परांशीं बुद्धि, गुण, रूप, स्वभाव इत्यादि सर्वच बाबतींत इतके एकरूप होते कीं, दृढ प्रेमामुळें त्या उभयतांचे आत्मा, नेत्र, बुद्धि हेहि सर्व जणूं एकत्र गुंफलेले होते.।। मन्दाक्रान्ता।।७७।।

तौ सुस्वरौ सुवसनौ सुमुखौ सुवृत्तौसव्रीडहावसुखवीक्षणहृष्टचित्तौ।।
तुच्छीकृतत्रिदशनर्मसुखौ सुगात्रौ देवाविवासतुरुभावपि भद्रपात्रौ।।७८।।

अन्वय - **तौ सुस्वरौ सुमुखौ सुवृत्तौ सव्रीडहावसुखवीक्षणहृष्टचित्तौ तुच्छीकृतत्रिदशनर्मसुखौ सुगात्रौ उभौ अपि देवौ इव भद्रपात्रौ आसतुः।**

अर्थ -उभयतां अंबा व माधव मधुर स्वरांचे सुंदर वस्त्रधारी, सुस्वरूप सदाचारी, आकर्षक शरीरसौष्ठव असलेले व विशेषतः सलज्ज हावभाव व प्रीतिमय कटाक्ष यांमुळे ते सदा इतके खुललेले असत की देवांचे स्वर्गीय क्रीडासुखही त्यांना तुच्छ वाटे. अंबामाधवांची जोडी देवांच्या मगलमय जोडप्याप्रमाणे होती यांत शंका नाही।। सिंहोन्नता।।७८।।

अथ साऽमृतभागिनी परा परमानन्दभरादरावरात्।
निदधौ परतेज उत्तमं वरदानाच्छुशुभेऽपि सत्तमम्।।७९।।

अन्वय - **अथ परा परमानन्दभरादरा अमृतभागिनी सा वरात् वरदानात् उत्तमं परतेजः निदधौ; ततः सा अपि सत्तमं शुशुभे ।**

अर्थः - गुरुकृपेमुळें परमानंदमय ईश्वराविषयीं आदर बाळगणाऱ्या त्या सज्जन स्त्रीनें रतिसुख उपभोगीत असतां श्रीपादस्वामींच्या वरदानामुळें अलौकिक तेज धारण केलें. त्यामुळें ती अधिकच आकर्षक दिसूं लागली.।। योगिनी।।७९।।

द्वैतवादे प्रवृत्ते तत्कुचयोरिव वादिनोः।
भ्रूणोऽधात्तन्मुखे नैल्यं माध्यमे चापि गौरवम्।।८०।।

अन्वय - वादिनोः इव तत्कुचयोः द्वैतवादे प्रवृत्ते भ्रूणः तन्मुखे नैल्यं माध्यमे अपि च गौरवं अधात् ।।

अर्थ - द्वैतवादी द्वैतवाद करण्यास उद्युक्त झाले असतां एखादा कुशल अद्वैतवादी ज्याप्रमाणें खंडनानें त्या द्वैतवाद्यांचीं मुखें काळीं करतो व माध्यमिकाच्या (शून्यवादीच्या) मतावर गौरव (दोष) देतो, त्याप्रमाणें या अंबेच्या गर्भानें द्वैतवाद्यांप्रमाणे असलेल्या तिच्या स्तनाग्रावर काळेपणा व माध्यमांत (उदरांत) स्थूलता निर्माण केली-म्हणजेच अंबा गर्भवती झाली.।। अनुष्टुप्।।८०।।

सर्वगोऽपि खलु गर्भगोऽभवन्निष्कलोऽपि सकलोपमोऽभवः।।
मायिकोपमचरित्र ईश्वरे नात्र चित्रमतिमायिके परे।।८१।।

अन्वय - **सर्वगः अपि गर्भगः अभवत्; अभवः निष्कलः अपि सकलोपमः अभवत् ; अत्र परे मायिकोपमचरित्रे अतिमायिके ईश्वरे चित्रं न ।।**
अर्थ - सर्वव्यापी असूनहि जो गर्भांत व्यक्त झाला, त्याचप्रमाणें संसारतारक व निष्कल (अंशरहित) असूनहि जो सकल (षोडशकलावान्) जीव झाला अशा त्या ईश्वराविषयीं आश्चर्य मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कारण, असंगी व जादूगाराप्रमाणें चित्रविचित्र अशा त्या अतिमायावी ईश्वराला काय अशक्य आहे बरें? ।। रथोद्धता।।८१।।

हृदयद्वययोगतः स्मृतं दयनीयं खलु दोहदं मतम्।
अहहाऽत्र विचित्रमूह्यतेऽहृदयोऽजोऽप्ययथावदीक्ष्यते।।८२।।

अन्वय - **हृदयद्वययोगतः मतं दयनीयं दोहदं स्मृतं खलु; अहहा ! अत्र विचित्रं ऊह्यते ; अहृदयः अजः अपि अयथावत् ईक्ष्यते ।।**
अर्थः - मातृहृद्य व गर्भस्थ जीवहृद्य या दोघांचा योग आला कीं रूढीप्रमाणें डोहाळे पुरविले पाहिजेत अशा सर्वसाधारण संकेत आहे. पण ज्याला हृदयादि अवयवच नाहींत, जो जन्मादिविकारशून्य आहे अशा त्या गर्भस्थ परमात्म्याविषयीं सर्वथा विपरीत म्हणजे अवयवादिकांची कल्पना करणें हें विचित्रच नव्हे काय? ।। योगिनी।।८२।।

महाभूतं भूतं तदहमिह बाह्यान्तरगतं
मतं ब्रह्मादीनामनिशमसकृच्चेष्टयति यत्।।
यतो भीता जाताः पवनमुखदेवाः प्रचलिता
विरूपं सर्वादं यदिति वदति स्म द्विजसती।।८३।।

अन्वय - **भूतं न, तत् महाभूतं अहं, यत् इह बाह्यान्तरगतं मतं ब्रह्मादीनां अपि अनिशं असकृत् चेष्टयति ; यतः पवनमुखदेवाः भीताः जाताः प्रचलिताः ; यत् विरूपं सर्वादं तत् अहं इति द्विजसती वदति स्म ।**
अर्थ - (दैवी गर्भ धारण केलेली अंबा कांहीशी बेहोष होऊन तात्त्विक बोल काढीत होती. तेव्हां, सामान्य लोकांनीं तिला भूतबाधा झाली आहे, या समजुतीनें विचारलेल्या-अंगांत भूत आलें काय? असल्यास तें कुठलें ? हिच्याच अंगांत तें कां आलें? तें कसें आहे?- इत्यादि प्रश्नांना ती द्विजस्त्री अंबा उत्तर देते....)

...मी साधें सुधें भूत नाहीं. तर आंत बाहेर सर्वत्र व्यापून उरलेलें जें अविनाशी महाभूत तें मी आहें. या अंबेलाच नव्हे तर ब्रह्मादि सर्व देवांनाहि जें हालचाल करावयास लावतें तें महाभूत मी आहें. ज्याला भिऊन वायु, इन्द्र, अग्नि वगैरे सर्व देवताहि आपापल्या कार्यांत मग्न असतात, जें सर्वभक्षक व भयानक स्वरूपाचें आहे असें तें महाभूत ब्राह्मणांच्या मंत्रतंत्रांना दाद देईल किंवा त्यांनीं दिलेल्या बळीवर खूष होऊन निघून जाईल, हें कसें शक्य आहे बरें!।। शिखरिणी।।८३।।

क्षणलवचपलं किलायुरेषा तनुरस्थ्यामिषमांसयुङ्मलाढ्या।।

चलदलजलबिन्दुवच्छ्रियस्ता मृगसलिलैस्तुलितं त्विहार्थजातम्।।८४।।

अन्वय - **आयुः क्षणलवचपलं किल, एषा तनुः अस्थ्यामिषमांसयुक् मलाढ्या, ताः श्रियः चलदलजलबिन्दुवत् ; इह अर्थजातं मृगसलिलैः तुलितम् ।**

अर्थः - (तर मग तुझी अपेक्षा तरी काय? ऐहिक सुखाची कीं विरक्तीची? या लोकांच्या प्रतिप्रश्नाला अंबा उत्तरते...)

... आयुष्य तर अत्यंत क्षणभंगुर आहे. हा देहहि बाहेरून हाडें, मांस व रक्त यांनीं नी आंतून मलमूत्रांनीं भरलेला आहे. संपत्तिसुद्धां कमलपत्रांवरील जलबिन्दूंप्रमाणें अस्थिर असून जगतांतील सर्वहि पदार्थ मृगजळाप्रमाणें सर्वथा मिथ्याच आहेत.।। पुष्पिताग्रा।।८४।।

योगामृतं क्व क्व गलल्लालस्त्रीमुखचुम्बनम्।

क्व समाधिः क्व व्यवायो मोहो जडधियामयम्।।८५।।

अन्वय - **योगामृतं क्व, गलल्लालस्त्रीमुखचुम्बनं क्व, समाधिः क्व, व्यवायः क्व, अयं जडधियां मोहः ।**

अर्थ - अष्टसिद्धीचें सामर्थ्य असलेलें योगामृत कुठें व लाळ गळत असलेल्या बीभत्स स्त्रीमुखाचें चुंबनसुख कुठें? अपूर्व स्वरूपानंद देणारें समाधि-सुख कुठें व क्षणांत विरस करणारें संभोग-सुख कुठें? असें असूनहि जडवाद्यांचा संभोग-सुखाकडेच जो ओढा आहे याला कारण मोह हेंच होय.।। अनुष्टुप्।।८५।।

शमदमसमबन्धुतात्युदारा न न भुवने विरतीतरा हि दाराः।।

न्यसनसमसुधाशनं न चान्यन्न च सुवृषो ह्यभयार्पणात्तथान्यः।।८६।।

अन्वयः- **अत्युदारा शमदमसमबन्धुता न, भुवने विरतीतराः दाराः न हि, व्यसनसमसुधाशनं अन्यत् न च, तथा अभयार्पणात् अन्यः सुवृषः न च ।**

अर्थः - (तर मग, तुला प्रिय तरी काय आहे? असें लोकांनीं पुनः विचारल्यावर अंबा म्हणते...)

शम, दमासारखे (शांति व इंद्रियनिग्रह) सर्व श्रेष्ठ बंधु, विरतिसारखी (वैराग्य) स्त्री व संन्यासारखे अमृतपान या जगतांत कोठेंहि नाहीं. इतकेंच नव्हे तर, अभयदानासारखा अन्य धर्महि कोणता नाहीं (अर्थात् हें सर्व मला अभीष्ट आहे.) ।। पुष्पिताग्रा।।८६।।

सुधाऽपमानो विषमेव मानो भिक्षासमानं न च सोमपानम्।।

तदेव मेऽभीष्टतरं परं नो हृदाऽपि काङ्क्षे कुसुखं न वीक्षे।।८७।।

अन्वय - **अपमानः सुधा, मानः विषं एव, भिक्षासमानं सोमपानं न च, तत् एव मे अभीष्टतरं, परं हृदा अपि न काङ्क्षे कुसुखं न वीक्षे ।।**

अर्थ - दुसऱ्यानें केलेला अपमान हा अमृताइतका प्रिय व मान हा विषासारखा त्याज्य आहे. तसेंच, माधुकरीसमान सोमपानहि मी अन्य मानीत नाहीं. अर्थात् हें सर्वच मला अत्यंत प्रिय असल्यानं इतर तशाचीहि तिळमात्र इच्छा नाहीं. विषयसुखाचें तर नांवच नको. ।।। उपजातिः।।८७।।

एवं ब्रुवन्ती सुदती सती सा न साधु मन्येऽन्यदुदारहासा।।

वासालयं भासयती स्वभासा न साध्वसं स्म क्व च वीक्षते सा।।८८।।

अन्वय - **एवं ब्रुवन्ती सुदती उदारहासा सा सती अन्यत् साधु न मन्ये, सा स्वभासा वासालयं भासयती साध्वसं क्व च न वीक्षते स्म ।**

अर्थ - याप्रमाणें तात्विक भाषण करणाऱ्या त्या हंसऱ्या सुंदर अंबेला वैराग्यनुकूल पदार्थापेक्षां अन्य कांहींहि प्रिय वाटलें नाहीं. आपल्या अलौकिक गर्भाच्या तेजानें राहतें घर लखलखित करणाऱ्या त्या अंबेला स्त्रीसुलभ भीतीहि वाटेनाशी झालीं. ।। उपजातिः।।८८।।

विज्ञाय लोका इति दोहदेहां तां वीक्ष्य विद्योतितचारुदेहाम्।।
विसस्मिरेऽथ व्यकरोद्धवश्च क्रिया अभूत्तत्र वरोद्धवश्च।।८९।।

अन्वय - **लोकाः इति दोहदेहां विज्ञाय, विद्योतितचारुदेहां तां वीक्ष्य विसस्मिरे, अथ धवः क्रियाः च व्यकरोत्, तत्र च वरोद्धवः अभूत् ।।**

अर्थ - याप्रमाणें तेजःपुंज अंबेचे ते असामान्य डोहाळे व हालचाल पाहून सर्व लोक चकित झाले. नंतर शास्त्रानुसार तिचा पति माधव यानें पुंसवनादि धार्मिक क्रियाहि मोठ्या समारंभपूर्वक पार पाडल्या.।। उपजातिः ।।८९।।

अब्रध्नगेष्टखगसूचितसिद्धिपूर्वप्रव्रज्यके सुसमयेऽनपरोऽनपूर्वः।।
स व्याहरन्प्रणवमाविरभूदजातो जातोऽविता य इह भक्तिमतामजातः।।९०।।

अन्वय - **अब्रध्नगेष्टखगसूचितसिद्धिपूर्वप्रज्यके सुसमये अनपरः अनपूर्वः अजातः प्रणवं व्याहरन् आविरभूत् यः इह भक्तिमतां अजातः अविता सः जातः ।।**

अर्थ - दहा मास पूर्ण होतांच योग्य समयीं सिद्धिपूर्वक संन्यास द्योतित करणारे ते ते अनूकूल ग्रह विराजित असतांनाच अपूर्व व जन्मादि विकारशून्य असे भगवान् ॐकाराचा उच्चार करीतच व्यक्त झाले. प्रसूतिमार्गानें न येणारे तेच हे भगवान् दत्तात्रेय कीं जे भक्ताचें अज्ञानापासून रक्षण करितात.।। वसन्ततिलका।।।९०।।

निरञ्जनेऽस्मिन्पूर्णेऽतिशयाधानमलक्षती।
न स्तोऽथापि व्यधात्तातः संस्कारं बुद्धिमान्द्यतः।।९१।।

अन्वय - **निरंजने पूर्णे अस्मिन् अतिशयाधानमलक्षती न स्तः, अथ अपि तातः बुद्धिमान्द्यतः संस्कारं व्यधात् ।**

अर्थ - शुद्ध, बुद्ध व परिपूर्ण अशा परमात्म्याला वस्तुतः अतिशयाधान, मलप्रक्षालन करणाऱ्या संस्कारांची काय आवश्यकता होती? तरीहि माधवानें लोकाचारनुसार सामान्यबुद्धीनें जातकर्मादि संस्कार केलेच. अधिक तेज वाढविणें व असलेलें पाप नाहींसें करणें याकरिता शास्त्रांत सर्व संस्कार सांगितले आहेत. ।। अनुष्टुप्।।।९१।।

स च सुतो नृहरीत्यभिधानतः सुविधितो जनकेन च संस्कृतः।।
प्रववृधे क्रमतो जनरञ्जनः स तु धिया स्म न वक्ति निरञ्जनः।।९२।।

अन्वय - **स च सुतः जनकेन सुविधितः अभिधानतः नृहरी इति संस्कृतः, स तु जनरंजनः क्रमतः प्रववृधे, निरंजनः धिया न वक्ति स्म।**

अर्थ - माधवानें विधिपूर्वक यथास्थित नामकरण संस्कार करून त्या बाळाचे 'नरहरी' असें नांव ठेविलें. जनांना आल्हाद देणाऱ्या त्या नरहरीची सर्व प्रकारें क्रमाक्रमानें जरी वाढ होऊं लागली तरी वाणीच्या बाबतींत मात्र तो मायारहित परमात्मा जाणूनबुजून मुकाच राहिला.।। द्रुतविलम्बितम् ।।९२।।

नानोपाया ये कृतास्ते वृथैव जातास्तातौ दुःखितौ तौ मुधैव।।
मूकं वाचालं करोतीह यत्तु ज्ञं तन्मूकं मेनिरे ब्रह्मवस्तु।।९३।।

अन्वय - **ये नानोपायाः कृताः ते वृथा एव जाताः तौ तातौ मुधा एव दुःखितौ, इह यत् तु मूकं वाचालं करोति तत् ज्ञं ब्रह्मवस्तु मूकं मेनिरे ।।**

अर्थ - मुकेपणा जावा म्हणून जें कांहीं नाना तऱ्हेचे उपाय केले ते सर्व फुकट गेले. त्यामुळें उभयतां मातापित्यांना मात्र फार दुःख झालें, पण तें व्यर्थच म्हटलें पाहिजें. कारण, ज्या ब्रह्माचें मुक्यालाहि बोलका करण्याचें सामर्थ्य आहे त्या सर्वज्ञ ब्रह्मरूपी नरहरीला अज्ञानानें मुका मानतात व त्यावर व्यर्थ उपाय करतात, हें विचित्र नव्हे काय?।। शालिनी।।९३।।

खिन्नौ वीक्ष्य गुरू व्रतोत्तरमहं वक्ष्ये तदेत्यात्मजः
संज्ञाप्याथ स तन्मुदे च कनकं लोहस्य चक्रे द्विजः।।
पारस्कारगिराऽकरोदुपनयनं भिक्षां ययाचे तदा
वेदानप्यवदद्बटुः पटुगिराऽहं प्रव्रजिष्ये गुरू।।९४।।

अन्वय - **तदा खिन्नौ गुरू वीक्ष्य आत्मजः व्रतोत्तरं अहं वक्ष्ये इति संज्ञाप्य तन्मुदे लोहस्य कनकं च चक्रे; तदा द्विजः पारस्कारगिरा उपनयं अकरोत्, बटुः भिक्षां ययाचे, पटुगिरा वेदान् अपि अवदत्, हे गुरू अहं प्रव्रजिष्ये ।।**

अर्थ - मातापित्यांना कष्टी झालेले पाहून नरहरीनें त्यांना खुणेनें सुचविलें कीं, माझी मुंज करा, म्हणजे मी बोलेन. नंतर त्यांच्या संतोषासाठीं नरहरीनें लोखंडाचें सुवर्णांत रूपान्तर करून दाखविलें. त्यामुळें विश्वास वाटून माधवानें नरहरीचा व्रतबंध स्वशाखेच्या पारस्कर गृह्यसूत्रानुसार पार पाडला. त्यावेळी नरहरी बटूनें भिक्षा मातापित्यांना तो म्हणाला : आई ! बाबा ! मला संन्यास घ्यावयाचा आहे, तेव्हां मी सर्वसंगपरित्याग करून पर्यटनास निघतों. ।। शालिनी।।९४।।

तदा माता वाताहतसुकदलीवाऽपतदमुं
समुत्थाप्य प्राहाऽहह ह सुत नायं क्रम उत।।
पतस्येतेनाऽतो वरय रमणीं भो भव गृही
नहीतः पातस्ते परमहितमेतच्छ्रुतिमतम्।।९५।।

अन्वय - **तदा माता वाताहतसुकदली इव अपतत् अमुं समुत्थाप्य प्राह, अहह भो सुत अयं क्रमः न, उत एतेन पतसि अतः रमणीं वरय, गृही भव, इतः ते पातः न हि, यतः एतत् श्रुतिमतं परमहितम् ।।**

अर्थ - पुत्राची संन्यासाची भाषा ऐकल्याबरोबर वादळाच्या तडाख्यानें जशी केळ पडावी त्याप्रमाणें अंबा धाडकन् पडली. सावध झाल्यावर शोकानें ती म्हणते, "बाळा ! अकालीं संन्यास घेण्याचा हा धर्म नव्हें. अशानें अधःपातच होईल. सुस्वरूपी व अनुकूल भार्या करून गृहस्थाश्रमी हो. असें करण्यांत तुझें अधःपतन मुळींच नाहीं. उलट, हा गृहस्थाश्रमाचा धर्म वेदमान्य व परमहितकारक असाच आहे. ।। शिखरिणी।।९५।।

संस्कारैः संस्कृतोऽन्तःशुचिरिह लभते साधनानीतरो नो
तस्मात्त्वं सद्वितीयो भव भवहतये देवपित्रर्चकः स्याः।।
कालोप्तं बीजमुच्चैः फलति सुत तथोद्वाहनादि स्वकाले
कार्यं पूर्वेऽपि सर्वे पितर इदमहो तात हीच्छन्ति नित्यम्।।९६।।

अन्वय - **संस्कारैः संस्कृतः अंतःशुचिः इह साधनानि लभते, इतरः नो, तस्मात् त्वं सद्वितीयः भव, भवहतये देवपित्रर्चकः स्याः भो सुत कालोप्तं बीजं उच्चैः फलति, तथा उद्वहनादि स्वकाले कार्यं, पूर्वे**

सर्वे अपि पितरः अहो तात ! इदं नित्यं इच्छन्ति।

अर्थ - ज्याचे सर्व संस्कार झालेले आहेत, अशा पुरुषालाच अंतःशुद्धि झाल्यानें संन्यासयोग्य शमदमादि साधनांची प्राप्ति होते. इतराला नाहीं. म्हणून तूं विवाहित होऊन देवऋण व पितृऋण यांतूनहि मुक्त होण्यासाठीं त्यांचा पूजक हो. बाळा ! योग्य काळीं पेरलेलें बीजच उत्कृष्ट फलदायी होतें. तेव्हां विवाहादि संस्कारहि योग्य काळींच पार पडणें हितकर नाहीं का? बा ! नरहरी ! आपल्या सर्व पूर्वजांचीहि हीच इच्छा होती बरें." ।।। स्रग्धरा।।९६।।

स प्राहाम्ब विवेकिनो न नियमोऽयं दुस्तरे नश्वरे
संसारेऽसति सारवर्जित इतो मातः पितः किं सुखम्।।
दुःखं दारपरिग्रहोऽप्यधनता चेत्क्लेशिताऽशान्तताऽऽ-
ढ्यस्याऽप्यन्वगकं स्वसंक्षयमुखं नाकोऽपि चैवंविधः।।९७।।

अन्वय - **सः प्राह, हे अम्ब ! अयं नियमः विवेकिनः न, भो मातः ! भो पितः ! सारवर्जिते असति दुस्तरे नश्वरे संसारे इतः अन्यत् किं सुखं, दारपरिग्रहः दुःखं, अपि अधनता चेत् क्लेशिता, आढ्यस्य अपि अन्वक् अशान्तता स्वसंक्षयमुखं अकं, नाकः अपि च एवंविधः ।**

अर्थ - यावर तो बाल बटु नरहरी मातेला म्हणतो - "आई ! तूं सांगितलेला हा गृहस्थाश्रमानंतर संन्यास घेण्याचा जो नियम आहे, त्याचा माझ्यासारख्या विवेकी विरक्ताला काय उपयोग? आई ! बाबा ! हा जो असार, मिथ्या, नाशवंत व तरण्यास अशक्य असा संसार आहे, त्यांत संन्यासाशिवाय कोणतें सुख आहे बरें? स्त्रीसहवासांत सुख मानावें तर वस्तुतः तोहि दुःखालाच कारण आहे. त्यांतहि आणहि दारिद्याची भर पडली तर मग संभवणारे क्लेश विचारूंच नका. बरें, श्रीमंत गृहस्थाला सुखी म्हणावें तर, तेथेंहि एकामागून एक याप्रमाणें अशांतिदायक मोठाले खर्च इत्यादि दुःखें ठरलेलींच. स्वर्गांत तरी आनंदी-आनंद आहे म्हणाल तर तेंहि खरें नसून उलट तोहि अंतीं दुःखालाच कारण आहे.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।९७।।

यज्ञे सामग्र्यभावे तु कृषिवदफलं चेत्सुसिद्धोऽपि चान्ते
पातः स्वर्गात्तदाज्ञां वितर हि विरतः प्रव्रजाम्येकपुत्रे।।
मद्ध्यानात्त्वं तरिष्यस्यपि झटिति सुतास्ते भविष्यन्त्यपीत्थं
प्रोक्त्वाऽस्यै दर्शयित्वा प्रथमतनुमदात्प्राक्स्मृतिं च त्र्यधीशः।।९८।।

अन्वय - **यज्ञे सामग्र्यभावे तु कृषिवत् अफलं, अपि चेत् सुसिद्धः अन्ते स्वर्गात् पातः, तदा हे एकपुत्र ! आज्ञां वितर प्रव्रजामि, मत्ध्यानात् त्वं तरिष्यसि, झटिति ते सुताः अपि भविष्यन्ति इत्थं अस्यै प्रोक्त्वा त्र्यधीशः प्रथमतनुं दर्शयित्वा प्राक्स्मृतिं च अपि अदात्।**

अर्थ - (समजा, स्वर्गसुखासाठीं यज्ञादि कर्मे करावयाचीं ती तरी फलदायी होतील अशी खात्री आहे काय ? मुळींच नाहीं....)

.... पावसापाण्याची कमतरता पडली कीं शेत निष्फल होतें, त्याचप्रमाणें यज्ञांतहि जर देश, काल, मंत्र, ब्राह्मण इत्यादि सामग्री यथायोग्य नसेल तर तोहि सफल होणार नाहीं. समजा, मोठ्या कष्टानें योग्य सामग्रीनिशीं यज्ञ तडीस गेलाच तरीहि शेवटीं पुण्यक्षय झाल्यवर स्वर्गातून पतन हें ठरलेलेंच आहे ना ! आणि म्हणून म्हणतों, हे एकपुत्रे आई ! मला आज्ञा दे. मी विरक्त असल्यानें मला संन्यास घेऊं दे. माझ्या संन्यासग्रहणानें तुला चिंता वाटण्याचें कारण नाहीं. माझ्या ध्यानानेंच तूं मुक्त होशील. तुला आणखी पुत्रहि होतील." या प्रमाणें त्रैमूर्ति दत्तात्रेयांनीं अंबेची समजूत घालून तिला विश्वास वाटण्यासाठीं म्हणून आपलें पूर्वीचे श्रीपादावतारांतील स्वरूप दाखवून तिला पूर्वजन्माचें स्मरणहि करून दिलें.।। स्रग्धरा।।९८।।

जननी नवनीतकोमलं नवनीहारभमस्य सोज्ज्वलम्।।

परिरभ्य वपुर्मुमोद सा यदु मातुर्हि सुचन्द्रशीतलम्।।९९।।

अन्वयः - **जननी नवनीहारभं नवनीतकोमलं सोज्वलं अस्य वपुः परिरभ्य मुमोद, यत् उ मातुः(पुत्रपरिरंभः) सुचन्द्रशीतलं अस्ति ।**

अर्थः - पहांटेच्या दवबिंदूप्रमाणें शुभ्र, लोण्याप्रमाणें मृदु व तेजस्वी अशा आपल्या पुत्राच्या देहाला आलिंगन दिल्यावर अंबेला आनंद झाला. कारण, तिला तें आलिंगन कापूर किंवा चंद्र या इतकेंच अत्यंत शीतल वाटलें.।। योगिनी।।९९।।

सा प्राहैकसुतं विलोक्य खलु ते दास्याम्यनुज्ञां भवां-

श्छ्रीपात्सत्यवचास्त्वया सुकृपया गोत्रद्वयं पावितम्।।

ओमित्युक्तवताऽवतारसुभृता तस्याः स्मृतिर्लोपिता

धृत्वा गर्भमसूत साऽपि च सुतौ नित्यं सुताल्हादिता।।१००।।

अन्वय - **सा प्राह, एकसुतंविलोक्य ते अनुज्ञां दास्यामि, भवान् सत्यवचाः श्रीपात् खलु त्वया सुकृपया गोत्रद्वयं पावितं, ओम् इति उक्तवता अवतारसुभृता तस्याः स्मृतिः लोपिता, नित्यं सुताल्हादिता सा अपि च गर्भं धृत्वा सुतौ असूत ।।**

अर्थ - अंबा म्हणते **-** "आणखी एक पुत्र झाला कीं मग मी तुला खुशाल संन्यास घेण्यास परवानगी देईन. खरोखरच आपण सत्यवचनी श्रीपाद आहांत. तुम्हीच आपल्या कृपेनें मातृवंश व पितृवंश पुनीत केले आहेत." - यावर 'बरें तर, ठीक आहे.' असें म्हणून अवतारी भगवंतांनीं तिची पूर्वजन्माची स्मृति नष्ट केली. नरहरीसारख्या पुत्रामुळें सदा आनंदी असलेल्या अंबेला योग्य काळीं गर्भधारणा होऊन दोन जुळे पुत्रहि झाले.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१००।।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानन्दसरस्वतीविरचित (त्रिशती) श्रीगुरुकाव्यप्रथमसर्गः संपूर्णः।।१।।

ॐ तत्सत्।।

।। श्रीगुरुःशरणम्।।

श्री.प.प.श्री.वासुदेवानंदसरस्वतीटेम्बेस्वामीविरचितं

श्रीगुरुचरित्रकाव्यम् (त्रिशती)

।। द्वितीयशतकम्।।

मराठी भाषांतरासहित

भाषांतरकारः- **वामनशास्त्री गोविंदशास्त्री जेरे**, नरसोबावाडी

यो दैन्यं पापतापौ शमयति नियतिध्वंसको हंसकोट्यै
वैराग्यज्ञानभक्तीर्वितरति तरति ज्ञो यदर्थो यदर्थः।।
तारस्तं तारतारं हि भज भज भजद्वत्सलो वत्सलोभा-
न्मातेवैति स्वकान्यश्चरणशरणसत्कामधुग्यो दयाब्धिः।।१।।

अन्वय - **नियतिध्वंसकः यः पापतापौ शमयति, यः हंसकोटयै वैराग्यज्ञानभक्तीः वितरति, यदर्थः ज्ञो भवति तरति च, यदर्थः तारः तं तारतारं भो जन भज भज, भजद्वत्सलः यः स्वकान् माता इव एति, यः चरणशरणसत्कामधुक् दयाब्धिः अस्ति ।।**

अर्थ - जो भगवान् दत्तात्रेय भजकांचे दुर्दैव नाहीसें करतो, त्रिविध पापताप नष्ट करतो, जो जिज्ञासू साधकांना व परिव्राजकांना वैराग्य, ज्ञान व भक्ती देतो, भगवान् दत्तदेव हेच ज्यांचे अभीष्ट ध्येय आहे, असे लोक ज्ञानसंपन्न होतात, आणि तरतात. प्रणव त्याचे अभिधान आहे, म्हणून प्रणवाचे जपानुष्ठान करणाऱ्यांना तो प्रभु अविद्या, काम कर्मांपासून संरक्षितो, म्हणून हे मानवा, तूं श्रीदत्तदेवाचे सतत भजन कर, तो दयाळू श्रीगुरु वत्साकडे धांवणाऱ्या प्रेमळ मातेप्रमाणे स्वचरणीं शरण आलेल्या संतांची इष्ट कामना पूर्ण करणारा दयासागर आहे.।। स्रग्धरा।।१।।

अथ सत्यगुरर्भकयोस्त्रैमासिकयोः सतोर्जगावम्बाम्।।
अर्चितसाम्बामम्बामिव हेरम्बाऽग्निजान्वितामम्बाम्।।२।।

अन्वय - अथ सत्यगुः त्रैमासिकयोः अर्भकयोः सतोः हेरंबाग्निजान्वितां अंबामिव अर्चितसांबां अंबां जगौ. ।

अर्थः - नंतर सत्यवचन श्रीगुरु, गजाननकार्तिकेयसहित गिरिजेप्रमाणे शोभणाऱ्या अशा व शनिप्रदोषव्रत करून पार्वतीपरमेश्वराचे अर्चनाने कृतार्थ झालेल्या आपल्या मातेस म्हणाले.।। आर्या।।२।।

जातौ द्वौ ते द्वौ भविष्यन्ति पुत्रौ कन्या धन्या चापि मान्याऽसि मातः।।
माऽतः पातः संसृतौ ते ह्युमातो मातश्चार्च्याऽऽज्ञापयाह्नाय माऽतः।।३।।

अन्वय - **भो मातः ते द्वौ पुत्रौ जातौ द्वौ पुत्रौ कन्या च भविष्यन्ति अतः त्वं मान्या च धन्या अपि असि, अतः ते पातः संसृतौ मा भवतु, हे मातः त्वं उमातः मातः अपि अर्च्या असि, अतः मा (मां) काशीं गन्तुं अह्नाय आज्ञापय।**

अर्थ - "अहो आईसाहेब, आपणांस दोन मुलगे झालेले आहेत. आणखी दोन मुलगे व एक कन्या होणार आहे. तेवढ्यानेच आपण धन्य व मान्य झालेल्या आहांत. यापुढें संसारांत अधिक पडणे नको. कारण आपण पार्वती व लक्ष्मीपेक्षां अधिक पूजनीय आहांत. म्हणून हे आई, मला काशीस जाण्यास लवकर आज्ञा दे।। शालिनी।।३।।

इति वदति मतीश्वरेऽम्बिका प्राक्स्मरणत ईपदमाह तं चरित्रम्।।
अकलि कलिमलघ्नमत्र चित्रं किल भवता सुपवित्रमत्रिपुत्र।।४।।

अन्वय - **इति मतीश्वरे वदति सति अंबिका (श्रीगुरोर्माता) प्राक्स्मरणतः तं ईपदं आह, भो अत्रिपुत्र, भवता अत्र कलिमलघ्नं चित्रं सुपवित्रं च चरित्रं अकलि किल ।**

अर्थ - याप्रमणे बुद्धिप्रेरक अशा श्रीदत्तगुरूचे भाषण ऐकून अंबानामक माता, पूर्वजन्मस्मरणानुरोधाने श्रीपादनामक आपल्या पुत्रांस बोलली, 'हे अत्रिपुत्रा, तुम्ही कलिदोषांचे नाश करणारें, विस्मयकारक व

अतिशय पवित्र असें चरित्र खरोखर केलें आहे.' पुष्पिताग्रा।।४।।

यं श्रीपदं वदन्ति त्वाऽखेदं हृतमदापदम्।।
प्राप्तोऽसि मत्पुत्रपदं पदं वन्दे तवापदम्।।५।।

अन्वय - **अखेदं हृतमदापदं यं त्वा (त्वां) श्रीपदं वदन्ति सः त्वं मत्पुत्रपदं प्राप्तोऽसि तव अपदं पदं वन्दे ।**
अर्थ - "हे श्रीदत्तदेवा, माझ्या पूर्वजन्मांत सर्व संकटांचा परिहार करून श्रीपादरूपाने तुम्ही माझी इच्छित कामना पूर्ण केली आहे. तेच श्रीपाद तुम्ही आहांत असें लोक म्हणतात. तेच तुम्ही माझे पुत्र झाला आहांत, म्हणून अजाणत्यांना समजणार नाहीं अशा तुमच्या चरणांस वंदन करतें.।। अनुष्टुप्।।५।।

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वांस्तांस्तांश्छन्दतो रासि लोके।।
लोकेशस्त्वं श्रीश लोके वदान्यः कल्पद्रुः किं जंगमस्त्वं वदान्यः।।६।।

अन्वय - **मर्त्यलोके ये ये दुर्लभाः कामाः तान् तान् छंदतः लोके रासि, सः त्वं वदान्यः लोकेशः श्रीश जंगमः अन्यः कल्पद्रुः असि किं? एतद् वद ।**
अर्थ - "हे श्रीपाद देवा, त्रिभुवनांत जे जे दुर्लभ मनोरथ, ते ते तूं केवळ इच्छामात्रानेच पूर्ण करतोस, तो तूं अमर्याद देणारा, त्रिलोकस्वामी, लक्ष्मीनिवास चालताबोलता दुसरा कल्पवृक्षच आहेस काय हे सांग.।। शालिनी।।६।।

कृतमंतुरियं न जातु ते हितदा किंतु विधुंतुदार्तिदा।।
यदरुंतुदवाक् परंतु तेऽपि तु मातुर्न तु जातु दुष्कृतम्।।७।।

अन्वय - **इयम् ते माता कृतमन्तुः अस्ति ! जातु अपि ते हितदा न, किं तु विधुन्तुदार्तिदा यत् अरुंतुदवाक् परंतु ते मातुः जातु अपि दुष्कृतं न तु ।**
अर्थः - "हे गुरुदेवा, ही तुमची आई अपराधी आहे. कारण हिने (मी) तुमच्या कल्याणाविषयीं विचार करून प्रयत्न केलेला नाहीं. इतकेच नव्हें तर पीडादायक राहूप्रमाणे मर्मभेद भाषणांनी तुम्हांस दुःखच दिलें आहे. असें जरी आहे तथापि मी तुमची माता असल्याने माझ्यावर कोणताहि दोषारोप येणार नाहीं." ।। योगिनी।।७।।

सुत आह न दोष एष ते मम लीलेयमशेषहृत्स्थिते।।
अयि तारपुरीं प्रयामि मे स्मरणादस्तु समीपताऽम्ब ते।।८।।

अन्वय -**सुतः आह एषः ते दोषः न अशेषहृत्स्थितेः मम इयम् लीला (अस्ति) अयि अम्ब तारपुरीं प्रयामि स्मरणात् मे समीपता ते अस्तु।**
अर्थ - श्रीपाद म्हणाले, "हे आई, हा तुझा दोष नाहीं, सर्वान्तर्यामीं अशा माझीच ही लीला आहे. हे माते, मी काशीस जातों. परंतु, तूं जेव्हां माझें स्मरण करशील तेव्हां निश्चितपणे माझें दर्शन तुला होईल. (कारण मी भक्तांना स्मर्तृगामी आहे.)"।। योगिनी।।८।।

तथेति मात्रापि तथैव पित्रानुमोदितो मोदितदेववर्गः।।
भर्गप्रभोऽपीक्षितुमेति भर्गमित्यार्यवर्गस्तुत आप काशीम्।।९।।

अन्वय - **तथेति मात्राऽपि तथैव पित्रा च अनुमोदितः मोदित देववर्गः भर्गप्रभः अपि भर्गं ईक्षितुं एति इति आर्यवर्गस्तुत काशीं आप।**
अर्थ - ठीक आहे, असें म्हणून श्रीगुरूंना काशीस जाण्यास आई-वडिलांनी आज्ञा दिली. सर्व देवांना ज्यांनी संतुष्ट केलें आहे, असे श्रीगुरु शिवसम प्रभावी असूनसुद्धां शिवदर्शनास काशीस निघाले. याप्रमाणे अधिकारी पुरुषांकडून स्तविलेले श्रीगुरु काशीस पोंचले.।। उपजातिः।।९।।

सूरतं योगनिरतं यतयस्तमनारतम्। अजं भजन्तं विरतं नत्वोचुः परधीतरम्।।१०।।

अन्वय - **अनारतं अजं भजन्तं विरतं परधीरतं सूरतं योगनिरतं नत्वा यतयः ऊचुः ।**

अर्थ - नेहमीं ईश्वरभजनमग्न, आत्मध्यानमग्न, आत्यंतिक वैराग्य-संपन्न, सत्त्वस्थ, दयाळू व लोकसंग्रहार्थ योगाभ्यासी, अशा श्रीपादगुरूंस नमस्कार करून काशीस्थ संन्यासी म्हणाले.।। अनुष्टुप्।।१०।।

भृङ्गो याति रसाय किंशुकसुमभ्रान्त्या शुकास्ये स तं
यद्वज्जम्बुफलभ्रमाद्गिलति तौ पश्चादुभौ दुःखितौ।।
एवं स्त्रीपुरुषौ परस्परमरं सौख्यभ्रमात्संगतौ
तौ स्यातामतिदुःखितौ विधुतसंन्यासायनौ व्यध्वगौ।।११।।

अन्वय - **यद्वत् भृंगः किंशुकसुमभ्रांत्या रसाय शुकास्ये याति यद्वत् शुकः तं जंबुफलभ्रमात् गिलति पश्चात् तौ उभौ दुःखितौ भवतः एवम् स्त्रीपुरुषौ परस्परं सौख्यभ्रमात् अरं संगतौ भवतः विधुतसंन्यासायनौ व्यध्वगौ तौ अतिदुःखितौ स्याताम् ।**

अर्थ - ज्याप्रमाणे भ्रमर पलाशकुसुमाच्या भ्रमाने पोपटांच्या चोंचीच्या आकारामुळे रसपानार्थ शुकमुखाकडे जातो, तसेंच तो पोपटहि जांभूळ समजून (सदृश आकारामुळे) त्यास गिळतो, नंतर ते दोघेहि दुःखी होतात. त्याप्रमाणेच स्त्रीपुरुष सुखभ्रमाने अतिशयच परस्पर प्रेमबद्ध होतात. भगवत्पदप्राप्तीचा राजमार्ग जो संन्यासाश्रम तो सोडून दिल्यामुळे कुमार्गावर असलेले असे ते अतिशय दुःख पावतात.।। शार्दूलविक्रीडितम् ।।११।।

सुमखैः सततामृताप्तये द्विजमुख्यास्तु यजन्त्यहो भुवि।।
दिविजा अमृताशिनोऽपि यत्स्मरणं नापि कुर्वते हि दिवि।।१२।।

अन्वय - **सततं अमृताप्तये द्विजमुख्याः भुवि सुमखैः यजन्ति अहो, अमृताशिनः अपि दिविजाः दिवि यत्स्मरणं अपि न हि कुर्वते।**

अर्थ - द्विजवर अमृत मिळविण्यासाठीं भूतलावर विधियुक्त, अग्निष्टोमादि यज्ञ करतात हे एक मोठें आश्चर्यच होय. कारण स्वर्गस्थ देव सतत अमृतपानामुळे स्वर्गांत अमृताचे स्मरणसुद्धां करीत नाहीत. (हा अतिपरिचयाचाच प्रभाव आहे व हे व्यवहारसिद्धच आहे.)।। योगिनी।।१२।।

अप्रत्यक्षमशेषतोषकरणं पूर्णं जगत्कारणं
यत्प्रत्यक्षविलक्षणं सुशरणं भूमाद्वयं तारणम्।।
तद्ब्रह्म श्रवणादिनेक्ष्यत इति त्रय्याः श्रुतं भाषणं
संन्यस्य श्रवणं त्विति श्रुतिगणख्यातिर्गुणव्यञ्जिका।।१३।।

अन्वय - **यत् अप्रत्यक्षम् अशेषतोषकरणं पूर्णं जगत्कारणं प्रत्यक्ष-विलक्षणं सुशरणं भूमाद्वयम् तारणं तद् ब्रह्म श्रवणादिना ईक्ष्यते इति त्रय्याः भाषणं श्रुतं तत् तु श्रवणं संन्यस्य इति गुणव्यंजिका श्रुतिः (प्रसिद्धा) अस्ति।**

अर्थ - जें अतींद्रिय, सर्वानंदकारक, परिणामरहित, जगताचे मूळ कारण, व्यापक, अवयवरहित, मुमुक्षूंना तारणारें असें तें ब्रह्मस्वरूप सुखरूप व प्रत्यक्षादि अवस्थांमध्यें अखंड व पूर्णरूपाने आहे अशा त्या ब्रह्मस्वरूपाचा साक्षात्कार व अनुभव श्रुतिवचनांच्या विधानयुक्त श्रवणानेच होतो. आणि तेंच श्रवण होय असें गुणरूपी श्रुति सांगतात. तेंच श्रवण संन्यस्त होऊनच करावं असें वेदवचन आहे. ।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१३।।

न्यासमार्गमपि भ्रष्टं शंकरः सर्वशंकरः।

स्थापयामास मूढैः स मतस्तिष्येऽपि धिक्कृतः।।१४।।

अन्वय - **सर्वशंकरः शंकरः भ्रष्टं अपि न्यासमार्गं स्थापयामास सः तिष्ये मतः अपि मूढैः धिक्कृतः ।**

अर्थः - सर्वांच्या कल्याणासाठी श्रीशंकराचार्यांनी (बौद्ध व सौगतांच्या मताधिक्याने बहुजनसमाजांतून) भ्रष्ट झालेला असा संन्याससमार्ग स्थापन केला. तो मार्ग श्रुतिवचनांवरून कलियुगांत मान्यहि केला आहे. परंतु अपमतप्रचारक अशा कांहीं मूर्खांनी त्या मार्गाच्या धिक्कार केला आहे, हे योग्य नाहीं. ।। अनुष्टुप्।।१४।।

भवेऽब्धाविव सद्वाक्यैर्दृषद्भिरिव रामवत्।

भगवान्कीशत इव सेतुं बध्नातु शिष्यतः।।१५।।

अन्वय - **भगवान् रामवत् अब्धौ इव भवे दृषद्भिरिव सद्वाक्यैः कीशतः इव शिष्यप्तः सेतुं बध्नातु ।**

अर्थ - कल्याणप्रद असा संन्यासाश्रम जगांत कोणासहि असंमत असणे योग्य नाहीं, म्हणून सर्वैश्वर्यसंपन्न अशा आपणांकडून, ज्याप्रमाणे भगवान् रामचंद्रांनी वानरांकरवीं दक्षिण समुद्रावर सेतु बांधला त्याप्रमाणेच शिष्यद्वारां सद्वाक्योपदेशाने संन्याससमार्ग दृढपणे स्थापण्यांत यावा, असें आम्हांस वाटतें. ।। अनुष्टुप्।।१५।।

चञ्चत्पञ्चशराञ्चितं ह्यपचितं न्यञ्चं प्रपञ्चं श्रितं

नीचं वञ्चकवञ्चितं कुचरितं मुञ्चन्तमश्रूच्चकैः।।

काचप्रायसुखाप्तिवञ्चितहितं तूच्चावचं वीक्ष्य च

स्वाचार्योक्त्यनुसार्यहं त्विति वचः प्राचामुवाचाधिपः।।१६।।

अन्वय - **एवमुक्तो भगवान् श्रीपाद आह चंचत्पंचशरांचितं हि न्यंचं अपचितं च प्रपंचं श्रितं नीचं वंचकवंचितं कुचरितं अतएव उच्चकैः अश्रु मुंचंतम् च काचप्रायसुखाप्तिवंचितहितं उच्चावचं लोकं वीक्ष्य अहं तु स्वाचार्योक्त्यनुसारी इति वचः प्राचां अधिपः उवाच ।**

अर्थ - काशीनिवासी यतीचे हे भाषण ऐकून भगवान् श्रीगुरु श्रीपाददेव बोललेः "प्रपंच हा चंचल बाणयुक्त अशा कामाच्या वासनेने भरलेला आहे. त्यापासून सुखैश्वर्यादि कोणांसहि मिळालें नाहीं. हे खरें असूनहि स्वतःस शहाणे समजणारेहि अवनतिप्रद अशा संसारास टांकीत नाहींत, सामान्य लोक तर भामट्याने फसविलेल्या मंदधी मनुष्याप्रमाणे दुराचार होतात. आणि मोठ्याने दुःखत्रस्त होऊन अश्रू ढाळतात. कांचेप्रमाणे नयनमनोहर, क्षणिक व किंचित् भासमान अशा सुखामुळे फसलेले सुजाण व अजाण असे संसारी समस्त लोक पाहून मीहि भगवत्पूज्यपाद शंकराचार्याप्रमाणे संन्याससमार्ग अवलंबून त्याची स्थापना लोकांत करणार आहे." ब्रह्मादिदेवांचे अधिपति जे श्रीपादगुरु त्यांनी असें भाषण केलें.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१६।।

इति सारसरस्वतीं गृणन्वृतवान्कृष्णसरस्वतीगुरून्।।

अवनीतसरस्वतीप्रभुः स नृसिंहाख्यसरस्वतीत्यभूत्।।१७।।

अन्वय - **इति सारसरस्वतीं गृणन् अवनीतसरस्वतीप्रभुः कृष्णसरस्वतीगुरून् सः वृतवान् नाम्ना नृसिंहसरस्वती इति अभूत् ।**

अर्थ - याप्रमाणे मथितार्थ पूर्ण बोलून श्रीपाददेवांनी वृद्ध व अधिकारी अशा श्रीकृष्णसरस्वती नामक यतीस गुरु केले, व त्यांचेकडून संन्यासदीक्षा घेतली. आणि स्वमाहात्म्याने बृहस्पतीवरहि वरचढ करणाऱ्या श्रीदत्तगुरूंनी नृसिंहसरस्वती असें अभिधान धारण केलें. ।। योगिनी।।१७।।

आचार्यं चाप्याचकाङ्क्षेऽमृतार्थं प्राचामाचार्योऽपि सन् संग्रहार्थम्।।
रेजे न्यासी न्यस्तचूडोपवीतो भेजेऽभ्यासी भैक्ष्यमाज्ञोपवीतः।।१८।।

अन्वय - **स्वयं प्राचां आचार्योऽपि सन् संग्रहार्थ आचार्यम् अमृतार्थं आचकांक्षे । न्यस्तचूडोपवीतः न्यासी रेजे । आज्ञोपवीतः अभ्यासी भैक्ष्यम् भेजे ।**

अर्थ - स्वतः श्रीपाद गुरु श्रीनरसिंहसरस्वती देवाधिदेव व देवगुरूचे आचार्य असूनसुद्धां लोकसंग्रहासाठी केवळ त्यांनी गुरु केला. शास्त्रतः शिखा यज्ञोपवीत विसर्जन करून संन्यासी असे ते शोभूं लागले. ज्ञानस्वरूप उपवीत ज्ञानमुद्रा धारण करून ज्ञानाभ्यासी नृसिंहगुरूंनी यथाविधि भिक्षान्नाचा स्वीकार केला. ।। शालिनी।।१८।।

कुण्डीमण्डितदोर्दण्डो दण्डी दण्डितधीजडः।
मुण्डी मुण्डितपाखण्डश्चण्डीडिव बभौ मृडः।।१९।।

अन्वय - **कुंडीमंडितदोर्दंडः दंडितधीजडः दंडी मुण्डितपाखंडः मुंडी चंडीट् मृडः इव बभौ ।**

अर्थ - श्रीनृसिंहदत्तगुरूचे हातांस दण्डकमण्डलूने अधिक शोभा आली, त्यांनी नास्तिकवादाचे खंडन करून अपमतप्रसारक लोकांस शास्त्रोक्त दंड केला. ते नृसिंहगुरु कैलासनाथाप्रमाणे काशींत शोभले.।। अनुष्टुप्।।१९।।

नैजं तेजोऽस्य परमं भास्वरं भास्करोपमम्।
किं पुनस्तपसा ब्रह्मवर्चसाढ्येन भाष्यते।।२०।।

अन्वय - **भास्करोपमम् अस्य नैजं तेजः परमम् आसीत् । तपसा ब्रह्मवर्चसा च आढ्येन किं पुनः भाष्यते ?**

अर्थ - श्रीनृसिंह यति हे मूळचेच सूर्याप्रमाणे तेजस्वी होते, त्यांतून ते तपस्तेज व ब्रह्मतेज यांमुळे अधिक भासमान शोभूं लागले हे विशेष काय सांगावें? ।। अनुष्टुप्।।२०।।

मारो रूपेण वाचा च वाक्पतिः क्षमया क्षमा।
बुद्ध्या बुधो भया भास्वानिति भाति यतिप्रभुः।।२१।।

अन्वय - **भगवान् यतिप्रभुः रूपेण मारः वाचा वाक्पतिः क्षमया क्षमा बुद्ध्या बुधः भया भास्वान् इति भाति ।**

अर्थ - भगवान् यतिप्रभु नृसिंह हे रूपाने मदनाप्रमाणे, वक्त्यांना देवगुरूंसारखे, सहनशील लोकांना धरित्रीसम, पंडितांना बुधतुल्य व आदित्यासम दैदीप्य कांतिमान् असे दिसूं लागले. ।। अनुष्टुप्।।२१।।

काश्यां प्रकाश्य विशदं श्रुत्याशयमसंशयम्।
प्रदक्षिणीकृत्य मेरुं बालादिच्छात्रयुग्गुरुः।।२२।।
दत्त्वा प्रयागमागत्य माधवाय विदं मुदम्।
गत्वा करञ्जनगरं नत्वाऽभाणीत्स्वमातरम्।।२३।।

अन्वय - **बालादिच्छात्रयुग्गुरुः काश्यां श्रुत्याशयं असंशयम् विशदं च प्रकाश्य मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य (इति अग्रिमश्लोकेन अन्वयः)। पुनः प्रयागं आगत्य माधवाय विदं च मुदं दत्त्वा करंजनगरं गत्वा स्वमातरं अभाणीत।**

अर्थः - श्रीगुरु नरसिंहसरस्वतींनी बालकृष्णसरस्वती आदिकरून छात्रगणांसमवेत त्रिकांड वेदांचा मथितार्थ, सर्व संशय दूर करून बालबोधपद्धतीने सांगितला (व्याख्यानरूपाने). व मेरुप्रदक्षिणा शिष्यांसमवेत केली. नंतर श्रीगुरु नरसिंहयति प्रयागक्षेत्रीं येऊन माधवनामक विप्रांस ज्ञान देऊन स्वरूपानंदीं (त्यास) विलीन करून (स्वजन्मभू)करंजनगरास आले, तेथें स्वमातेस नमस्कार करून म्हणाले ।। अनुष्टुप्।।२२।।२३।।

सोढ्वा गर्भभरं दरं च नितरां कृच्छ्रात्प्रसूयापि च

त्यक्त्वा स्वापमपास्य भोगसुरुचिं या पाति माता सुतम्

स्नेहाद्राति पयो न योग्यकरणं तस्या ऋणापाकृतेः

स्नेहं दात्यपि काप्रसूतिरपि यः संन्यासिनां दुस्त्यजः।।२४।।

अन्वय - **गर्भभरं दरं च नितरां सोढ्वा च कृच्छ्रात् प्रसूय अपि स्वापं च त्यक्त्वा भोगसुरुचिं अपास्य या माता सुतं पाति। स्नेहात् पयः राति तस्याः ऋणापाकृतेः योग्यकरणं न सा काप्रसूतिः अपि स्नेहं दात्यपि यः मातृस्नेहः संस्यासिनां अपि दुस्त्यजः।**

अर्थ - श्रीनृसिंहयति म्हणाले, "हे आई, ज्या मातेने हे मोठें गर्भाचे ओझें धारण केलें, गर्भामुळे उत्पन्न झालेले मृत्युभयहि सहन केलें, मोठ्या कष्टाने प्रसूतिवेदनाहि सहन केल्या, संतानाच्या सुखाकरितां निद्रात्याग केला, तारुण्यसुखद भोगेच्छाहि सोडली, इतकें अनिवार्य असें दुःख केवळ संतत्यर्थ सोसून मोठ्या प्रेमाने आपलें स्तन्यपान देऊन मुलाचे संरक्षण केलें, आपल्या सुखदुःखाचे विचार मनांत आणले नाहींत, त्या मातेचे उपकार थोडेतरी फेडावे असें इच्छिणाऱ्यांना जगांत योग्य पदार्थ मिळणार नाहीं, कदाचित् मुलें वाईट व दुराचरणी जरी असलीं तरीहि माता त्यांच्यावर प्रेम करीत नाहीं काय? तर करतेच, तसेंच मुलेंहि वाईट जरी असलीं तरीहि तींसुद्धां मातेसंबंधीं प्रेमादर बाळगतात म्हणून संन्याशांनासुद्धां मातृप्रेम सोडवत नाही." ।। शार्दूलविक्रीडितम्।।२४।।

जहौ विरहजं तापं माताऽऽश्लिष्य सुतं तु तम्।

मातुः स तु सुताश्लेषः प्रायश्चन्दनशीतलः।।२५।।

अन्वय - **माता तु तं सुतं आश्लिष्य विरहजं तापं जहौ सः तु सुताश्लेषः मातुः प्रायश्चंदनशीलः अभूत् ।**

अर्थ - त्या आपल्या पुत्रास आलिंगन देऊन विरहामुळे झालेला ताप तिने नाहींसा केला, ते पुत्रालिंगन मातेस बव्हंशीं चंदनासारखें शीतल वाटलें. ।। अनुष्टुप्।।२५।।

प्राह स्नेहयुता माता क्वाहमङ्ग कुदेहभृत्।

चिन्मयस्त्वं क्व चाऽथापि दयादृष्ट्याऽर्हताऽर्पिता।।२६।।

अन्वय - **स्नेहयुता माता प्राह हे अंग कुदेहभृत् अहं क्व च चिन्मय त्वं क्व अथापि दयादृष्ट्या अर्हता अर्पिता।**

अर्थ - स्नेहपूर्वक माता म्हणाली, "हे पुत्रा, देहादिकांविषयीं ममता असेलेली मी कोणीकडे व चिदानंदस्वरूप तूं कोणीकडे. तथापि दयादृष्टीने मला तूं मोठेपणा दिला आहेस इतकेंच." ।। अनुष्टुप्।।२६।।

अवदत्स च सद्गुरुस्तु तां भवभीतां विनतां मुहुः स्तुताम्।।

मम संन्यसनात्तु तेऽमृतं स्वकुलैस्तारपुरेऽपि ते मृतम्।।२७।।

अन्वय - **सः च सद्गरुः भवभीतां विनतां स्वयं मुहुः स्तुतां तां मातरं अवदत् हे अम्ब मम संन्यसनात् स्वकुलैः सह ते अमृतं अस्तु ते मृतं अपि तारपुरे अस्तु ।**

अर्थ - नंतर भगवान् नृसिंह यति संसारास भ्यालेल्या, नम्र व वारंवार स्वतः प्रशंसिलेल्या अशा त्या आपल्या मातेस म्हणाले, "हे माते, माझ्या संन्यासाश्रमामुळे कुलासह तुला मोक्ष मिळेल, आणि तुझे मरण काशींत होईल." ।। योगिनी।।२७।।

गृहे गृहेऽथ जगृहे क्षणात्पूजां व्यदर्शयत्।

सत्यत्वमिन्द्रो मायाभिः पुरुरूप इति श्रुतेः।।२८।।

अन्वय - **अथ गृहे गृहे क्षणात् पूजां जगृहे इन्द्रः मायाभिः पुरुरूप इति श्रुतेः सत्यत्वं च व्यदर्शयत् ।**

अर्थ - नंतर श्रीगुरु नृसिंह यतींनी एक क्षणामध्यें घरोघर पूजा घेतलीं, त्यामुळे परमेश्वर मायेने पुष्कळ रूपें धारण करतो या श्रुतिवचनाचे सत्यत्वहि दाखविलें.।। अनुष्टुप्।।२८।।

स्वसाऽथ पप्रच्छ गुरुं स्वभव्यं स्वसाधनं चाह सतां सुभव्यम्।।

सतीव्रतं तीव्रतरं यतित्वं पत्युस्तनौ कुष्ठमथाऽस्य शान्तिम्।।२९।।

अन्वय - **अथ स्वसा स्वभव्यं स्वसाधनं च गुरुं पप्रच्छ, सः तां तीव्रतरं सतीव्रतं पत्युः यतित्वं च तनौ कुष्ठं अथ अस्य शान्तिं च आह।**

अर्थ - नंतर नृसिंहगुरु यतींना पूर्वाश्रमांतील त्यांच्या बहिणीने स्वतःचे भविष्य आणि आपणांस मोक्षाचे साधन कसें होईल, असें विचारलें. त्यावर यतिगुरूंनी स्त्रियांना अखंड पातिव्रत्यानेच मोक्ष मिळतो; अन्य कोणत्याही साधनाने मिळत नाही, असे सांगून (तूं दंपतींत वैर उत्पन्न केल्याने) तुझा पति संन्यासी होईल, आणि (गाईला लाथ मारल्यामुळे) तुझें शरीर कुष्ठी होईल, असें भविष्यहि सांगितलें. तें ऐकून ती घाबरली, नंतर तिच्या प्रार्थनेवरून कुष्ठाचा परिहार कसा होईल हे सांगितलें.।। उपजातिः ।।२९।।

गोहत्याशान्तये शंभोर्गोतमेनाहृतां नदीम्।

सशिष्योऽथैत्य सोऽरक्षद् द्विजं शूलरुजार्दितम्।।३०।।

अन्वय - **अथ सशिष्यः सः गोहत्याशांतये शंभोः गोतमेन आहृतां नदीं एत्य शूलरुजार्दितम् द्विजं अरक्षत् ।**

अर्थ - नंतर शिष्यांसमवेत गुरु नृसिंह यति, तपश्चर्येने प्रसन्न करवून घेतलेल्या शंकरापासून गौतमऋषींनी आणलेल्या गोदावरी नदीच्या तीरावर आले, आणि तेथें त्यांनी पोटशूळाने पीडलेल्या ब्राह्मणाचे रोगपरिहार करून संरक्षण केलें.।। अनुष्टुप्।।३०।।

सायंदेवगृहेऽथ शिष्यसहितो गत्वाऽपि भुक्त्वाऽऽदरा-

च्छूलार्तं प्रतिकूलशालियशसाऽरक्षत्क्षणाद्रुग्दरात्।।

नाश्चर्यं त्विदमस्य पादकमलध्यानं करोत्यादरा-

द्यः सोऽपीह हि तारयत्यपि कृपालेशान्महारुग्दरात्।।३१।।

अन्वय - **अथ शिष्यसहितः सायंदेवगृहे गत्वा आदरात् भुक्त्वाऽपि शूलार्त प्रतिकूलशालियशसा रुग्दरात् क्षणात् अरक्षत् इदं तु न आश्चर्यं यः अस्य पादकमलध्यानं आदरात् करोति सः अपि कृपालेशात् महारुग्दरात् इह हि तारयति ।**

अर्थः - नंतर श्रीगुरु यति सायंदेवभक्ताच्या घरीं गेले. तेथें त्यांनी आदराने भोजनहि केलें. नंतर शूलरोगाने पीडिलेल्या एका ब्राह्मणास प्रतिकूल अशा साळीच्या भाताचे पोटभर जेवण करावयास सांगून एका क्षणांत रोगमुक्त केलें. अहो, त्यांत काय आश्चर्य ! या भगवान् श्रीगुरुयतींच्या पादकमलांचे जो आदराने ध्यान करतो, तोसुद्धां आपल्या कृपालेशाने महासंसारभयापासून भजकांना तारतो. मग हे तर मुळींच आश्चर्यकारक नाहीं.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।३१।।

सायंदेवं यवनान्मृत्योर्भीतं ततार दरहर्ता।

धर्ता कारकशक्तेस्त्रासत्रासो न किं किमिह कर्ता।।३२।।

अन्वय - **दरहर्ता कारकशक्तेः धर्ता मृत्योः यवनात् भीतं सायंदेवं ततार, यतः अयं त्रासत्रासः इह किं किं न कर्ता, अपि तु अघटितं अपि करोति ।**

अर्थ - भयनिवारक व अन्तःकरणसहित अशा इंद्रियांचे प्रेरक अशा गुरुनरसिंहयतीनी साक्षात् यमच अशा यवनापासून सायंदेवाचे रक्षण केलें, यांत काय आश्चर्य ! कारण भगवान् यतिदेव भयालासुद्धां भीतिजनक

आहेत. म्हणून ते या जगांत काय काय करणार नाहींत. खरोखर जे करतां येणार नाही तेहि तें सर्व कांही करतील.।। आर्या।।३२।।

पन्नगाशननन्दनं किमु पन्नगोऽत्त्यपि किं करी
सिंहनन्दनमष्टसिद्धियुताब्धिपुत्र्यपि किंकरी।।
यस्य तस्य सुरार्चितस्य तु सेवकं यम ईक्षितुं
नेश्वरः किमुतेतरः किल पामरः पुनरीक्षितुम्।।३३।।

अन्वय - **पन्नगाशननंदनं पन्नगः किमु अत्ति अपि तु न सिंहनन्दनं करी अत्ति किं अपि तु न यस्य अष्टसिद्धियुता अब्धिपुत्री किंकरी सुरार्चितस्य तस्य सेवकं यमः ईक्षितुं न ईश्वरः पुनः च इतरः पामरः किल तं ईक्षितुं किमुत ।**

अर्थः - गरुडाच्या मुलांस सर्प खाऊं शकतो काय ? नाहीं. सिंहशिशूला हत्ती खातो काय? नाहीं. अष्टसिद्धिसहित महालक्ष्मी ही ज्यांची दासी आहे, देवांना जे पूज्य आहेत त्यांच्या सेवकाला यमसुद्धां पाहण्यास समर्थ नाहीं. त्याला पुनः दुसरा कोणी नीच रागाने कसा पाहूं शकेल? खरोखर त्यास कोणीहि कांही करूं शकणार नाही. ।। चामरम्।।३३।।

द्विजो यवनराजेन प्राप्तो भीतेन सत्कृतः।
द्व्यष्टाब्दैर्दर्शनं दास्य इतीशेन निवारितः।।३४।।

अन्वय - **भीतेन यवनराजेन सत्कृतः द्विजः गुरुं प्राप्तः द्व्यष्टाब्दैः दर्शनं दास्य इति ईशेन निवारितः ।**

अर्थः - श्रीगुरु नरसिंहदेवयतींचा शिष्य सायंदेव यास (ठार मारण्यासाठीं) म्लेंछराजाने बोलाविलें होतें. परंतु गुरुमाहात्म्यामुळे भिऊन त्याने त्या द्विजाचा सत्कार करून परत गुरूंकडे पाठविले. गुरूबरोबर तीर्थाटनास जाणेसाठीं त्याची इच्छा होती. परंतु सोळा वर्षांनी मी पुनः तुला दर्शन देईन असे सांगून त्यांस तेथेच राहण्यास सांगितले.।। अनुष्टुप्।।३४।।

बालः कृष्ण उपेन्द्रमाधवसदानन्दा अहं सप्तमो
ज्ञानज्योतिरितीतरेऽप्यज इमानूचे न चेहान्वहम्।।
स्थेयं वर्णिवनिव्रतिभ्य उदिते धर्मेऽत्र तैश्चान्वहं
कर्तव्यं त्वितरैर्विनाऽजशयनं तीर्थाटनं चान्वहम्।।३५।।

अन्वय - **बालः कृष्णः उपेन्द्रमाधवसदानन्दाः अहं च सप्तमः ज्ञानज्योतिः च इतरेऽपि शिष्याः इमान् अजः ऊचे इह अन्वहं न च स्थेयं वर्णिवनिव्रतिभ्यः उदिते धर्मे तैः अत्र स्थेयं इतरैः तु अजशयनं विना अन्वहं तीर्थाटनं कर्तव्यम् ।**

अर्थः - बालसरस्वती, कृष्णसरस्वती, उपेन्द्र, माधव, सदानंद, सहावा मी सिद्ध, सातवा ज्ञानज्योति आणि इतरहि सर्व शिष्यांना श्रीगुरु यति म्हणाले,"ब्रह्मचारी गृहस्थ, वानप्रस्थांनी नेहमी एके ठिकाणीं शक्यतों वास्तव्य करावे, असे शास्त्रांत सांगितले आहे. स्नातक विधुर संन्याश्यानी मात्र चातुर्मासाशिवाय एका ठिकाणीं सहसा वास करूं नये. त्यांनी तीर्थाटन करावे, मोक्षशास्त्र श्रवण करावे."।। शार्दूलविक्रीडितम्।।३५।।

पुरीः सप्त धाम्नां चतुष्कं विशोकं सरोऽरण्यतीर्थाश्रमादीन्नदीश्च।।
द्विषड्ज्योतिराख्यानि लिङ्गानि दृष्ट्वा गुरौ सिंहगे श्रीनगे मां मिलन्तु।।३६।।

अन्वय - सप्तपुरीः विशोकं धाम्नां चतुष्कं सरोरण्यतीर्थाश्रमादीन् नदीः द्विषट् ज्योतिराख्यानि लिंगानि च दृष्ट्वा सिंहगे गुरौ श्रीनगे मां मिलन्तु ।

अर्थः - अयोध्या, मथुरा, माया, वगैरे सात मोक्षनगरी, शोकनाशक अशी चार धामे, जगन्नाथ, रामेश्वर, द्वारका, बदरिकाश्रम, वगैरे मानससरोवरादि उत्पलादि अरण्ये, पुष्करादितीर्थे पुलस्त्यादिकांचे आश्रम, कृष्णा, वेणी, नर्मदा, गोदा, गंगा आदि करून नद्या, बारा ज्योतिर्लिंगें इत्यादिकांचे स्नानदर्शनादि करून सिंहराशींत गुरु असतांना शैल्यपर्वतावर मला पुनः भेटा. तेथे पुनः सिंहराशींत गुरु असतांना शैल्यपर्वतावर मला पुनः भेटा. तेथें पुनः परस्परांचा समागमदर्शनाचा योग येईल, असे श्रीनृसिंहयतींनी आपल्या शिष्यांना सांगितलें.।।। भुजंगप्रयातम्।।३६।।

गुरोरवज्ञा भवबन्धदैव गुरोरनुज्ञा भवबन्धदैव।।
सदैव मूर्ध्ना सुमवद्धृतैवं मुदैव ते जग्मुरहं तु नैव।।३७।।

अन्वय - **गुरोः अवज्ञा भवबंधदः एव, गरोः अनुज्ञा भवबंधदा एव, आज्ञा सदा सुमवत् मूर्ध्नि धृता, एवं ते शिष्याः मुदा एव जग्मुः अहं तु न एव ।**

अर्थः - "हे गुरुवरा, शास्त्रकथित गुरूंचा कोणत्याहि कारणांने अवमान करमें संसारभयजनक असेंच आहे. आणि त्यांची आज्ञा पाळणे भवतापनाशक आहे. म्हणून आम्ही आपली आज्ञा मस्तकावरील फुलांप्रमाणे शिरसावंद्य मानून तीर्थयात्रेस जातो." असें बोलून ते यात्रेस गेले. सिद्धनामक मी मात्र गेलों नाहीं. ।। उपजातिः।।३७।।

अन्तेवासी दूरवासी यदि स्यादन्तेवासित्वं तदाऽस्तंगतं स्यात्।।
युष्मत्पादाब्जालिरत्राऽस्त्वितीशो यस्माद्भक्त्या मेऽर्थितो मां जुगोप।।३८।।

अन्वय - **अन्तेवासी यदि दूरवासी स्यात् तदा तस्य अन्तेवासित्वं अस्तं स्यात् युष्मत्पादाब्जालिः अत्र अस्तु इति यस्मात् मे भक्त्या प्रार्थितः तस्मात् ईशः मां जुगोप ।**

अर्थ - हे यतिमान्या, शिष्य जर गुरूपासून दूर झाला तर त्याचे शिष्यत्व नाहीसे होते असें मला वाटतें. शिवाय मी तर आपल्या चरणकमलांतील भ्रमर आहे. म्हणून हा आपल्या समीपच असावा, अशी गुरुयतिवरांची भक्तीने प्रार्थना केल्यामुळे माझे सिद्धयतीचे गुरूंनी सान्निध्यांत रक्षण केले. ।। शालिनी।।३८।।

स वैद्यनाथं त्वथ लोकनाथः प्राप्तस्तदाप्तो द्विज उज्झिताप्तः।।
तमाह कस्माद्विधुतस्त्वयाप्तः स प्राह हा कष्टमसौ किमाप्तः।।३९।।

अन्वयः - **अथ सः लोकनाथः वैद्यनाथं प्राप्तः तदा उज्झिताप्तः कश्चन द्विजः आप्तः तं आह भगवान् रे विप्र त्वया आप्तः गुरुः कस्मात् विधुतः स आह हा कष्टं असौ आप्तः किं अपि तु न ।**

अर्थः - नंतर लोकस्वामी गुरु यतिदेव हे परळी वैजनाथ क्षेत्रीं आले तेव्हां तेथें स्वकीय गुरूस सोडलेला कोणी एक कुविचारी ब्राह्मण आला. त्यास गुरुयति म्हणाले, 'हे हीन विप्रा, तूं स्वगुरुत्याग कां केलास?' त्यावर तो म्हणाला, "महाराज, तो गुरु काय चांगला आहे? नाही; तर तो भलते भलते सांगणारा आहे." ।। विपरीताख्यानकी।।३९।।

विद्यार्थी तं चाश्रयेऽहं सदैव सेवार्थी सन्मां बबाधे मुधैव।।
स त्यक्तो मे देशिकस्येदृशोऽपि त्यागो न्याय्यो गर्वितस्याविदोऽपि।४०।।

अन्वय - **विद्यार्थी अहं तं आश्रये सेवार्थी सन् सः सदैव मां मुधा बबाधे, अतः मे सः गुरुः त्यक्तः देशिकस्य ईदृशः त्यागः अपि न्याय्यः अविदः अत एव गर्वितस्यापि गुरोः त्यागः अपि न्याय्यः एव इति भावः ।**

अर्थ - "हे यतिवरा, मी विद्यार्थी होऊन त्या गुरूंकडे अध्ययनार्थ आलों, परंतु तो मात्र केवळ सेवेची अपेक्षा करणारा असल्याने विनाकारण नेहमी मला त्रास देऊं लागला. म्हणून मी त्या गुरूचा त्याग केला. कारण

अशा गर्विष्ठ, अज्ञानी गुरूंचा त्याग करणे योग्य व नीतीस अनुसरूनच आहे. शिवाय अज्ञ व गर्विष्ठ सोडणे योग्यच आहे.।। शालिनी।।४०।।

गुरुराह महान्विहितस्त्वया कुबुद्ध्याऽनयोऽयमविवादः।।

सेवननमनप्रश्नैर्गुरुप्रसादो ह्यतोऽपि भवसादः।।४१।।

अन्वय - **गुरुः आह हे विप्र त्वया कुबुद्ध्या अविवादः अयं महान् अनयः विहितः हि यतः सेवननमनप्रश्नैः गुरुप्रसादो**

भवति, प्रसादात् भवसादः अपि भवति ।

अर्थः - श्रीनृसिंहयति म्हणाले, "हे द्विजा, तूं क्रोधाने व दुर्बुद्धीने स्वगुरुत्यागरूपी मोठाच अन्याय केलास हे निर्विवाद आहे. कारण, सेवानमन प्रश्न यांनीच गुरुकृपा होते आणि गुरुकृपा झाल्यावरच संसाराचा व तापाचा नाश होतो."।। आर्या।।४१।।

दुर्वृत्तस्यैव भृत्यादेः परित्यागोऽपिनाऽन्यथा।

पुत्रमांसाशनं मातृगमनं च विधिर्भवेत्।।४२।।

अन्वय - **अपि च दुर्वृत्तस्य भृत्यादेः एव परित्यागः न गुरोः अन्यथा पुत्रमांसाशनं मातृगमनं च विधिर्भवेत् ।**

अर्थ - 'गुरोरप्यवलिप्तस्य' इत्यादि शास्त्रवचनांनी गर्विष्ठ, कार्याकार्य बोध नसलेला, उत्पथगामी, अशा गुरूचा त्याग करावा असे सांगितलें आहे, असे कांही लोक म्हणतात. परंतु त्या वचनांत 'अपि' शब्दाने दुराचारी, कुमार्गी अशा भृत्यादिकांचाच त्याग करावा असा अभिप्राय सुचविला आहे. कारण, तसे न मानल्यास 'अपि वा मातरं गच्छेत् न तु गंगाप्रतिग्रहः' 'पुत्रमांस वरं भोक्तु' इत्यादि शास्त्रवचने निरर्थक होतील. म्हणून या वचनांतील 'अपि' शब्दाने गंगाप्रतिग्रह आणि राजप्रतिग्रह त्याज्य आहेत हेच सिद्ध होतें. म्हणून तूं खरोखरच गुरुद्रोहरूपी मोठा अपराध केला आहेस हे जे सांगितले ते योग्य आहे." असे श्रीनृसिंहयति त्या ब्राह्मणास म्हणाले. ।। अनुष्टुप्।।४२।।

शिष्योऽरुणोऽम्बुहरणाद्गुरुदुःखभागी बैदोऽनआनयनतो गुरुभारभागी।।

गोरक्षकोऽपि च तथा क्षुधितोपमन्युस्ते धौम्यदेशिकयशोऽनुदिशो विनिन्युः।।४३।।

अन्वय - **धौम्यगुरोः शिष्यः अरुणः अंबुहरणात् गुरुदुःखभागी तथा अपरः बैदो अनआनयतः गुरुभारभागी, तृतीयः क्षुधितः अपि गोरक्षकः उपमन्युः ते धौम्यदेशिकयशः अनुदिशः विनिन्युः ।**

अर्थ - यतिश्रेष्ठ नृसिंह गुरु म्हणाले, "हे मूर्ख ब्राह्मणा, धौम्य ऋषींच्या अरुणनामक एका शिष्याने गुरूंच्या शेतांस पाणी घालून गुरुसेवाव्रत केलें व भयंकर कष्ट सोसले. त्यांचाच दुसरा बैदनामक शिष्य त्याने शेतांतील तयार धान्याची गाडी आणून सेवेची पराकाष्ठा केली, आणि त्या कामी तोहि फार कष्टी झाला. तिसरा उपमन्यु हा खादाड असूनहि त्याने गुरुगृहीं गोरक्षकाचे काम केले. त्या कामी त्यासहि अतिशय मेहनत घेऊन हाल सोसावे लागले. तरीहि ह्या तिघांनी गुर्वाज्ञा काटेकोरपणे पाळून गुरूंस प्रसन्न करून उभय लोकीचे कल्याण साधले, आणि धौम्य गुरूंची कीर्ति त्रैलोक्यांत पसरवली."।। वसन्ततिलका।।४३।।

अधुना मधुना तुल्यो भवतुल्यगुरोर्भव।

यतिसूक्तिमिति श्रुत्वा नत्वा प्राहेति दुर्मतिः।।४४।।

अन्वय - **भवतुल्यगुरोः अधुना मधुना तुल्यो भव इति यतिसूक्तिं श्रुत्वा दुर्मतिः ब्राह्मणः नत्वा प्राह ।**

अर्थः - श्री नृसिंह यति म्हणाले, " हे अविचारी ब्राह्मणा, तूं आतां शिवसमान अशा गुरूंशी मधाप्रमाणे गोड व प्रेमळ वागून राहा, म्हणजे तोच तुझे कल्याण करील." असें यतिवरांचे गोड भाषण ऐकून व नमन करून तो मूर्ख विप्र गूरूंना म्हणाला.।। अनुष्टुप्।।४४।।

युज्यते भिन्नधात्वैक्यं न मुक्तायास्तथा हृदः।
अतस्तद्दोषहतये मतान्प्राणान्समर्पये।।४५।।

अन्वय - **भिन्नधात्वैक्यं युज्यते न मुक्तायाः तथा हृदः न अतः तद्दोषहतये मतान् (मम) प्राणान् समर्पये ।**

अर्थः - "भिन्नधातुपात्राचे ऐक्य पुनः करतां येते. परंतु फुटलेला मोती पुनः जोडतां येत नाही. तसेच अन्तःकरण एकदां कलुषित होऊन भिन्न झाल्यास तेहि जोडणे निष्कलंक करणे अशक्य आहे. म्हणून आतां मी गुरुद्रोहदोषनाशाकरितां सदैव प्रिय अशा प्राणांचा त्याग करतो." ।। अनुष्टुप्।।४५।।

इति तन्निश्चयं विद्वान् कृतार्थं तं व्यधाद् द्युमान्।
निसर्गोऽयं हि महतां यदार्तार्तिनिवर्तनम्।।४६।।

अन्वय - **इति तन्निश्चयं विद्वान् द्युमान् तं कृतार्थं व्यधात् हि यत् आर्तार्तिनिवर्तनं अयं महतां निसर्गः अस्ति ।**

अर्थ - याप्रमाणे त्या मूढ विप्राचा निश्चय जाणून स्वयंप्रकाश यती गुरूंनी त्यांस कृतार्थ केले. कारण पीडिताची पीडा नाहीशी करणे हा महात्म्यांचा स्वभावच आहे. ।। अनुष्टुप्।।४६।।

पुष्णाति याऽऽर्तान्विनिवृत्ततृष्णान् कृष्णाजमूर्तिः प्रथिताऽत्र कृष्णा।।
प्रत्यक्तटेऽस्या निवसन्विजिह्वं प्रत्यग्व्यधाद्विप्रसुतं सुजिह्वम्।।४७।।

अन्वय - **या कृष्णा अजमूर्तिः इति प्रथिता अत्र या कृष्णा सा आर्तान् पुष्णाति, विनिवृत्ततृष्णान् अपि पुष्णाति अस्याः प्रत्यक्तटे निवसन् प्रत्यक् विजिव्हं विप्रसुतं सुजिव्हं व्यधात् ।**

अर्थ - जी कृष्णा नदी रंगाने काळीभोर असल्यामुळे साक्षात् मुकुंदमूर्तीच म्हणून लोकांत विख्यात आहे, आणि जी पातक्यांना व विरागी लोकांनादेखील पवित्र करून सर्वप्रकारे वैभवशाली करते, त्या कृष्णेच्या पश्चिम तीरीं (औदुंबरक्षेत्रीं) श्रीगुरु राहिले (तेथेच) पूर्वतटाकीं असलेल्या (भुवनेश्वरी नामक देवतेच्या चरणी विद्या मिळविण्यासाठी) स्वजिव्हा वाहून नंतर (देवतेच्या आदेशानुसार गुरूंकडे आलेल्या करवीरनिवासी स्वर्गस्थपंडिताच्या मूर्ख) सुताला श्रीगुरुयतींनी जिव्हा देऊन सुविद्य केले.।। अनुष्टुप्।।४७।।

ततो दक्षिणकाशीति कृष्णापञ्चनदीयुतिः।
ख्याता या तामितो दत्तो यतोऽब्दान्द्वादशोऽवसत्।४८।

अन्वय - **ततः दक्षिणकाशी इति या पंचनदीयुतिः ख्याता तां दत्तो इतः प्राप्तः यतः द्वादशाब्दान् अवसत् ।**

अर्थ - यानंतर श्रीगुरु नृसिंहसरस्वती, दक्षिणकाशी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या कृष्णापंचगंगासंगमावर (सध्यांच्या नृसिंहवाडीक्षेत्रीं) आले व तेथेच बारा वर्षे राहिले.।। अनुष्टुप्।।४८।।

दरिद्रभूसुरागारं गत्वाऽमरपुरे हरिः।
शाकाहारं भजन्विप्रशोकागारं समुच्छिनत्।।४९।।

अन्वय - **हरिः अमरपुरे दरिद्रभूसुरागारं गत्वा, शाकाहारं भजन् विप्रशोकागारं समुच्छिनत् ।**

अर्थ - नंतर भगवान् यतिगुरु कृष्णापूर्वतटाकी असलेल्या अमरापूरनामक ग्रामीं गेले, तेथील एका दरिद्री ब्राह्मणाच्या घरी भिक्षेनिमित्त जाऊन त्यानी आदराने दिलेली घेवड्याच्या शेंगाची भाजी प्रेमाने खाल्ली. (नंतर सुवर्णघट देऊन त्याचे दारिद्र्य दूर केले, आणि त्याचे सूचक असलेला) त्याच्या अंगणांतील वेल तोडला.।। अनुष्टुप्।।४९।।

स्थित्वाऽमरपुरे भक्तपुरभित्सुरवेष्टितः। बभारामरसंयुक्तपुरंदररुचिं शुचिः।।५०।।

अन्वय - **शुचिः भक्तपुरभित् सुरवेष्टितः अमरपुरे स्थित्वा अमरसंयुक्तपुरंदररुचिं बभार ।**

अर्थ - पवित्र, दोषरहित, योगशास्त्रोक्तनियमाने भक्तांच्या अष्टचक्रांचा भेद करणारे, अमरेश्वरादि देवानी

सहित पवित्र असे नृसिंहगुरु, दैत्यांच्या नगरीचा नाश करणारा देवेंद्र ज्याप्रमाणे देवगणांसह अमरावतींत शोभला, त्याप्रमाणेच तेहि कृष्णापंचगंगासंगमीं शोभून राहिले.।। अनुष्टुप्।।५०।।

त्रिस्थलीं दर्शयामास योगिनीपूजितोऽजितः।

गङ्गानुजाय क्षणेनेक्षणेनेदं ततान यः।।५१।।

अन्वय - **यः ईक्षणेन इदं विश्वं ततान सः योगिनीपूजितः अजितः क्षणेन गंगानुजाय त्रिस्थलीं दर्शयामास ।**

अर्थ - ज्यांनी केवळ ईक्षणमात्रानेच अखिल ब्रह्मांड उत्पन्न केले. त्यांची अमरेश्वर सन्निध असलेल्या चौसष्ट योगिनीनी पूजा केली. नंतर भगवान् श्रीगुरुदेवांनी गंगानुजाला एका क्षणांत प्रयाग, गया, काशी अशी त्रिस्थलीं दाखविली.।।अनुष्टुप्।।५१।।

ततो गन्तुकामो विलोक्याप्तकामो भृशं दुःखिता योगिनीस्ता अकामः।।

समागादिदं पादुके स्थापयित्वा समाश्वास्य तां सद्वरांश्च प्रदत्वा।।५२।।

अन्वय - **ततः क्षेत्रात् गन्तुकामः स्वयं आप्तकामः अतएव अकामः भृशं दुखिताः ताः योगिनीः विलोक्य तत्र पादुके स्थापयित्वा ताः समाश्वास्य च सद्वरान् प्रदत्त्वा इदं समागात् (इति तत्र स्थितस्य सिद्धस्योक्तिः) ।**

अर्थ - नंतर श्रीगुरुयतिवर नृसिंहवाडी क्षेत्रांतून गाणगापुरी जाण्यास निघाले, परंतु त्यामुळे अमरापुरक्षेत्रीं राहणाऱ्या चौसष्ट योगिनींस अतिशयच विरहदुःख झाले, ते पाहून श्रीगुरूंनी त्यांचेकरितां कृष्णापंचगंगासंगमी आपल्या पादुका स्थापन करून त्यांचे समाधान करून व त्यांना अक्षय्यसुखप्रद असे वर दिले. नंतर वासनाविरहित असें तें भीमामरजासंगमाकडे गेले. ।। भुजंगप्रयातम्।।५२।।

ततः प्रभृति तत्पुरं प्रवरमाबभौ सुन्दरं दरं

हरति यत्सदा निवसतां सतां सादरम्।।

वरं च वितरत्यरं गदहरं सुचारं नरं

न रञ्जयति किं न किं दुरितहारि पृथ्वीवरम्।।५३।।

अन्वय - **ततः प्रभृति तत्पुरं, प्रवरं च सुंदरं आबभौ, यत् सदा सादरं निवसतां सतां दरं हरति च भक्तेभ्यः अरं वरं वितरति, यत् गदहरं पुरं सुचारं नरं न रंजयति किं अपि तु रंजयति एव ईदृशं नगरं पापहारि न किं अपि तु दुरितनाशकं एव, पुनः च यत् पुरं पृथ्वीवरं ।**

अर्थः - तेव्हांपासून ते नृसिंहवाडी क्षेत्र श्रेष्ठ आणि सुंदर असें झाले. कारण तें क्षेत्र तेथे वास करणाऱ्या व आदरयुक्त सेवावृत्ति करणाऱ्या अशा सदाचारसंपन्न अशा लोकांचे भय नाहींसें करणारे झाले. ते क्षेत्र भक्तांना शीघ्र व इच्छित वर देणारे झाले, अशा प्रकारचे ते क्षेत्र सन्मार्गवर्ति जनांना मनोरंजक व दुरितहारक वाटणार नाही काय ? अर्थात् वाटेलच. शिवाय ते क्षेत्र श्रेष्ठ होऊन पृथ्वीच्या कुंकुमतिलकाप्रमाणे शोभले.।। पृथ्वी।।५३।।

सुप्तिस्थितीत्यासनहीन एष कृष्णातटेऽभीष्टकरो विशेषः।।

गतोऽपि गन्धर्वपुरं दरारिर्यो निर्जिताशेषपुरंदरारिः।।५४।।

अन्वय - **सुप्तिस्थितीत्यासनहीनः एषः गन्धर्वपुरं गतः अपि अभीष्टकरः सः कृष्णातटे आस्ते अयं विशेषः यः निर्जिताशेषपुरंदरारिः दरारिः (अस्ति इति भावः)।।**

अर्थः - जागृतिस्वप्नसुषुप्ति या अवस्थात्रयरहित असे भगवान् यतिमान्य नृसिंहगुरु जरी गाणगापुरी गेले, तरी भक्तकामना पूर्ण करणारे ते कृष्णातटींच राहत असत हे विशेष होय. कारण त्यांना, सकल देवशत्रूंचा नाश करून ज्यांचे संरक्षण केले त्या स्वभक्तांचेहि भय निवारण करून संरक्षण करावयाचे होते. म्हणून तें लौकिकदृष्ट्या गाणगापुरीं होते, आणि अलौकिकदृष्ट्या भक्तजनहितार्थ नृसिंहवाडी क्षेत्रांतच होते, ही

महत्त्वाची गोष्ट होय. ।। उपजातिः।।५४।।

तत्रत्यविप्रवनिता मृतापत्यत्वदुःखिता।

विप्रवाक्याद्गुरुपदं क्षिप्रदं भेज आर्तिदम्।।५५।।

अन्वय - **मृतापत्यत्वदुःखिता तत्रत्यविप्रवनिता विप्रवाक्यात् क्षिप्रदं आर्तिदं च गुरुपदं भेजे ।**

अर्थः - मृतपुत्राच्या दुःखाने आर्त झालेली, नृसिंहवाडीनजीक असलेल्या शिरोळ ग्रामांतील एक द्विजसती विद्वान् व गणक ब्राह्मणाच्या सांगण्यावरून गुरुपादुकांसमीप आली, आणि तिने कृष्णाप्रवाहांत शुक्लतीर्थापासून संगमापर्यंत असलेल्या अष्टतीर्थांत स्नान करून तत्काळ इच्छित कामना पूर्ण करणाऱ्या व भयहारक अशा श्रीगुरुपादुकांची सेवा केली.।। अनुष्टुप्।।५५।।

तया पुरा विप्रधनं हृतं मृतो दयाविहीनः स पिशाचतां गतः।।

स भीषयामास सतीमतीव तां सुभीषणः स्वप्न उपस्थ आनताम्।।५६।।

अन्वय - **तया पुरा विप्रधनं हृतं मृतः सः दयाविहीनः पिशाचतां गतः सुभीषणः सः उपस्थे स्वप्ने आनतां तां सतीं भीषयामास ।**

अर्थ - त्या विप्रसतीने पूर्वजन्मांत, (एका वसतीस आलेल्या) ब्राह्मणाचे शंभर रुपये (काढून) घेतले होते. त्यामुळे तो लोभी ब्राह्मण मेला. (त्याचा अंत्यविधि न झाल्याने) तो पिशाच झाला, आणि निर्दय बनला. नंतर अतिशय भयंकर असा तो त्या सतीच्या स्वप्नांत येऊन आपलें धन मागूं लागला, परंतु निर्धनतेमुळे तिला धन देतां आले नाहीं. म्हणून तो पिशाच वारंवार स्वप्नांत येऊन तिला भीती दाखवूं लागला, (सतीच्या संततीचा नाश करून पीडा करूं लागला.)।। वंशस्थम्।।५६।।

सहसा गुरुराप तां नतां तरसा तं विनिवार्य दुःखिताम्।।

स विधाय च पृष्ठतोऽवदत्सविधे मेऽप्यनयोऽसि को वद।।५७।।

अन्वय - **सहसा तरसा गुरुः दुःखितां नतां तां प्राप च तं विनिवार्य सः च तां पृष्ठतः विधाय मे सविधे अपि अनयः त्वं कोऽसि वद इति अवदत् ।**

अर्थ - मृतपुत्र सतीच्या स्वप्नांत श्रीगुरु यतिवर अकस्मात् व मोठ्या वेगाने गेले, आणि त्या पिशाचरूप ब्राह्मणांस दूर करून त्यांनी तिला आपल्या पाठीशीं घेतले. दुःखी असलेल्या सतीस अभय देऊन गुरु म्हणाले, 'ही सती माझ्या सेवेंत व सान्निध्यांत आहे, असे असूनहि हिच्यावर अन्याय व अपराध करणारा तूं कोण आहेस ते सांग.'। योगिनी।।५७।।

एवं वदन्तमवलोक्य स नारसिंहं सिंहोन्नताक्षमपि धूतविपक्षपक्षम्।।

त्यक्त्वा वसन्ततिलकामिव कान्तवक्त्रां वक्त्रागतामिव सुधांशुतनुं तनूनः।।५८।।

अन्वय - **सः अपि पिशाच एवं वदन्तं धूतविधूतपक्षम् सिंहोन्नताक्षं नारसिंहं अवलोक्य कांतवक्त्रां अत एव वसंततिलकां इव तां तनूनः वक्त्रागतां सुधांशुतनुं त्यक्त्वा एवं उवाच (इति अग्रिमेण श्लोकेन अन्वयः) ।**

अर्थ - त्या पिशाच्यानेसुद्धां अशा प्रकारे भाषण करणाऱ्या, शत्रुपक्ष व अभक्तांचे निर्दलन करणाऱ्या, सिंहाप्रमाणे टपोरे व पाणीदार डोळे असलेल्या अशा नृसिंहगुरूंस पाहून सुंदरमुखी व वसंतऋतूंचा शोभारूपी सौभाग्यकुंकुमतिलकच जणूं असलेल्या अशा त्या विप्रसतीस, राहू ज्याप्रमाणे ग्रासलेल्या चंद्रास सोडतो, पीडा करीत नाही, त्याप्रमाणेच सोडले, येथून पुढे सतीस मी पीडा करणार नाही, असें बोलून त्याने नृसिंहगुरुचरणीं पुढीलप्रमाणे विनंती केली. ।। सिंहोन्नता।।५८।।

उवाच नीचः स च तं पिशाचः शणुष्व वाचं त्वमिहाप्रपञ्चः।।

द्विपक्षभूतस्तु सपक्षपातो यते विघातश्च न ते प्रशस्तः।।५९।।

अन्वय - **नीचः सः पिशाचः (भगवन्तं) उवाच - (हे भगवन्) मे वाचं श्रुणुष्व इह त्वं सततं अप्रपंचः असि, तस्मात् भो यतिवर द्विपक्षभूतः सपक्षपातः तु ते न प्रशस्तः तथा च अस्मदादीनां विघातश्च अपि ते न प्रशस्तः ।**

अर्थः - नंतर तो नीच पिशाच श्रीगुरूंस म्हणालाः महाराज, गुरुदेवा, माझे म्हणणे ऐका. या जगांत आपण निःपक्षपाती व सर्वत्र समदर्शी असे आहांत (म्हणून) मी आपल्या चरणी विनंती करतो कीं, माझ्या विरुद्ध पक्षांस आपण भीति निवारण करून व अभयदान देऊन संरक्षण करीत आहांत तरी तसे करूं नका. कारण त्यायोगें आपण उघड उघड पक्षपात करीत आहांत असें सर्वत्र विश्रुत होईल. म्हणून ते आपणांस योग्य नाही. तसेच पक्षपाती धोरणाने आमच्यासारख्यांचा समूळ नाश करणेहि उचित होणार नाही. कारण, तेहि आपल्यासारख्या थोर आणि महान् विभूतींस स्तुत्य होणार नाहीं. (कारण, साधु असाधु आम्ही सारखेच आहोत.)।। उपेन्द्रवज्रा।।५९।।

अनयाऽपहृतो ममैव रा अनया वासनयाऽस्य मेऽवरा।।
सम योनिरुपागतार्थिता मम को वारयिता चिरागताम्।।६०।।

अन्वय - **अनया ब्राह्मणभार्यया ममैव राः अपहृतः, हे सम, अनया वासनया मे अवरा योनिं प्रार्थिता सती उपागता मम चिरागतां तां योनिं को वारयिता (इति श्रीगुरुं प्रति पिशाचप्रश्नः) ।**

अर्थ - श्रीनृसिंहगुरु यतींना तो पिशाच पुनः म्हणालाः महाराज, आपण सर्वांवर समदृष्टि ठेवणारे आहांतच. ह्या द्विजसतीने पूर्वजन्मांत मला ठार करून माझे सर्व द्रव्य हिरावून घेतले. त्यामुळे संतापाने मी पिशाच होऊन तुझा घात करीन असें अभिनिवेशाने म्हटले. त्यायोगे मला ही नीच अशी पिशाचयोनि मिळाली आहे. पुष्कळ दिवसांपासून भोगीत असलेल्या ह्या पिशाचयोनीतून मला आतां कोण सोडवणार आहे ? अर्थात् कोणीहि नाही. मग आपण बरे मला शासन करून भयभीत करीत आहांत? ।। योगिनी।।६०।।

गुरुः प्राह ते सद्गतिं कारयिष्ये सुदीनां तथैनां पिशाचोद्धरिष्ये।।
इमां भीषयस्यङ्ग चेत्ताडयिष्ये पिशाचोऽपि चोचे तथाऽतस्तरिष्ये।।६१।।

अन्वय - **गुरुः भगवान् तं प्राह, हे पिशाच, ते सद्गतिं कारयिष्ये तथा च सुदीनां एनां उद्धरिष्ये हे अंग, हे पिशाच, अतःपरं इमां ब्राह्मणीं भीषयसि चेत् तर्हि त्वां ताडयिष्ये तत् श्रुत्वा पिशाचः ऊचे हे भगवन् यथा त्वं वदसि तथा अस्तु अतः भवदुक्तोपायात् अहं तरिष्ये निश्चयेन इति तात्पर्यं ।**

अर्थ - भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यति त्या पिशाचास म्हणाले - 'हे पिशाचा, मी तुला सद्गति मिळवून देतो व त्याचप्रमाणे तुझ्या पीडेने गांजलेल्या माझी सेवा करणाऱ्या, ह्या दीन द्विजसतीचाहि उद्धार करणार आहे. हे पिशाचरूपी ब्राह्मणा, येथून पुढे या द्विजपत्नीस जर भीति दाखवून पीडा करशील तर मी तुला ताडन करीन.' हे ऐकून तो पिशाच म्हणाला : 'भगवन् गुरुदेवा, आपण जसे सांगाल तसे ऐकण्यास मी तयार आहे. कारण गुरुदेवांनी सांगितलेल्याच उपायांनी मी भवपार होऊन तरणार आहे. तेव्हां गुरुवचनांप्रमाणेच मी वागले पाहिजे.'।। भुजंगप्रयातम्।।६१।।

सतीमतीव नीतिमानिमां जगौ त्वया क्रिया विधीयतां सतां मता धिया तयाऽप्यमायया।।
गतिं समाप्नुयादयं लयं च तेऽपि दुष्कृतं मतं सुतं सुतन्तुवर्धकं द्रुतं लभस्व तम्।।६२।।

अन्वय - **अतीव नीतिमान् भगवान् इमां सतीं जगौ धिया सतां मता क्रिया विधीयतां अमायया तया अपि पिशाचः गतिं च तेऽपि दुष्कृतं लयं समाप्नुयात् मतं सुतन्तुवर्धकं सुतं द्रुतं लभस्व ।**

अर्थ - अतिशय काटेकोरपणे नीतिमार्गाचा अवलंब करणारे श्रीगुरु नृसिंह देव त्या विप्रसतीस म्हणाले : 'हे भूदेवसती, मी जरी सकलसामर्थ्यसंपन्न असलो, तरी देखील अन्यायाने कोणांस शिक्षा करणार नाही, करतां तूं त्या पिशाचाचे, शांतपणे व सहानुभूतीने, सदाचारी धार्मिकांना मान्य होईल असे और्ध्वदेहिक कृत्य कर.

त्यायोगे हा पिशाच सद्गतीस जाईल आणि धर्माप्रमाणे केलेल्या व कपटरहित अशा त्या कर्मानेच तुझेहि दुष्टकर्म नाश पावेल. नंतर लवकरच सर्व लोकांत मान्यतेस पोंचणारा उत्तम संतति वाढवणारा असा, सुपुत्र तुला होईल व तुझी कीर्ति या जगांत सर्वत्र पसरेल.'।। चामरम्।।६२।।

ततो बुद्धा तथा कृत्वा तस्मै दत्वा गतिं सती।

लेभे फले गुरोः काले ततो जातौ मतौ सुतौ।६३।

अन्वय - **ततः सती बुद्ध्वा तथा कृत्वा तस्मै गतिं दत्त्वा गुरोः सकाशात् फले लेभे ततः काले मतौ सुतौ जातौ ।**

अर्थ - यानंतर ती विप्रस्त्री जागी होऊन अंथरुणावरून उठली. श्रीगुरुमहारांजीं सांगितल्याप्रमाणे तिने त्या पिशाचाच्या मुक्त्यर्थ शास्त्रोक्त रीतीने अंत्यविधि करून त्यास सद्गतीस पोहोंचविले. नंतर श्रीगुरुसंन्निध ती आली, श्रीगुरुमहाराजांनी दोन नारळ प्रसादरूपाने दिले. नंतर योग्य कालीं तिला सर्वमान्य असे दोन मुलगे झाले. ।। अनुष्टुप्।।६३।।

अष्टमेऽनिष्टदे वर्षे संनिपात उपागतः।

ततो मृतोऽग्रतो जातः पितृतः स मृतः सुतः।।६४।।

अन्वय - **अनिष्टदे पुत्रस्य अष्टमे वर्षे संनिपातः उपागतः ततः सन्निपातात् पितृतः अग्रतो जातः यः सुतः सः मृतः।**

अर्थ - यानंतर अनिष्टकारक अशा आठव्या वर्षी विप्रसतीच्या थोरल्या मुलास त्रिदोषजन्य असा सन्निपात ज्वर झाला आणि त्यामुळे पितृसान्निध्यांत तो मुलगा मरण पावला. ।। अनुष्टुप्।।६४।।

सती सुनीतिं रुदतीमतीव दयालुरेत्याऽखिलदृग्व्रतीव।।

भूत्वाऽवदन्नैति मृतः कुतस्त्वं मुधोच्चकै रोदिषि मैह्यवित्त्वम्।।६५।।

अन्वय - **अखिलदृक् दयालुः भगवान् व्रती इव भूत्वा अतीव रुदतीं सुनीतिं सतीं एत्य अवदत् मृतः न एति त्वं कुतः मुधा उच्चकैः रोदिषि तस्मात् हे ब्राह्मणि अवित्त्वं मा एहि ।**

अर्थ - नंतर सर्वसाक्षी दयाळू भगवान् नृसिंह गुरुराज ब्रह्मचाऱ्याचे रूप घेऊन पुत्रशोकाने विव्हल होऊन अतिशय आक्रोश करणाऱ्या नीतिधर्मयुक्त अशा त्या द्विजभार्येकडे आले आणि म्हणाले, 'हे स्त्रिये, मेलेले पुत्रादि पुनः या जगांत मिळत नाहीत; असें सर्वश्रुत असूनहि तूं विनाकारण कां बरे मोठ्याने रडत आहेस? तुझा आक्रोश व्यर्थ आहे. म्हणून हे अंगने, तूं अज्ञानी व अविचारी होऊं नकोस. कारण मेलेला प्राणी खूप आक्रोश करूनहि पुनः मिळत नाहीं.' ।। उपजातिः।।६५।।

निःसारोऽयं संसारो यं यान्त्याश्रित्य भ्रान्त्यापायम्।

विद्युन्मालालीलालम्बी तं बीभत्सं जह्याघातम्।।६६।।

अन्वय - **हे ब्राह्मणि, अयं संसारः निःसारः अस्ति भ्रांत्या यं आश्रित्य अपायं यान्ति (लोका इति शेषः) यः विद्युन्मालालीलालम्बी तं आघातं अत एव बीभत्सं जहि ।**

अर्थः - श्रीगुरु नृसिंह यतिराज म्हणाले, 'हे अग्रजसती, हा संसार स्नेहशून्य, सुखविरहित म्हणूनच निःसार असाच आहे. भ्रममूलक सुखकल्पनेने लोक संसाराचा आश्रय करतात (आणि परिणामी अधिकच दुःखांत पडतात, व नंतर शोकमग्न होतात). संसार विजेच्या माळेप्रमाणे अतिशय चंचल, दिसल्याबरोबर त्याच क्षणी नाश पावणारा असा स्वाभाविकच आहे. शिवाय संसारांत सर्व बाजूंनी मनुष्यावर अनिष्ट असे आघातच होतात. इतकेच नाहींतर संसार सर्व तऱ्हेने घाणीने भरलेला असून किळसवाण्या गोष्टीचे तो एक माहेरघरच आहे असे समज. ।। विद्युन्माला।।६६।।

भुजगशिशुभृता यद्वत्स्वपिति न भववान्तद्वत्।

तनुतनुजमुखं नित्यं भृशसुविपदहो सत्यम्।।६७।।

अन्वय - **भुजगशिशुभृता यद्वत् न स्वपिति तद्वत् भववान् अपि न स्वपिति, अहो तनुतनुजमुखं नित्यं भृशं दुःखं एतत् सत्यम् ।**

अर्थ - पुनः श्रीगुरु यतिश्रेष्ठ म्हणाले : हे सदाचारसंपन्न स्त्रिये, (मंत्रौषधिसामर्थ्याने) नागपुत्रांना आपल्या मांडीवर धारण करणारी एखादी (चेटकीण) जशी सुखाने झोपत नाही, त्याचप्रमाणे संसारी मनुष्य अनेक प्रकारच्या सांसरिक चिंतेने व्याकुळ झाल्यामुळे त्याला क्षणभर सुखाने झोंपहि मिळत नाही. यापेक्षां अधिक काय सांगावें ? अहो ! (देहादि अहंकारबुद्धीने) स्वदेहपुत्रादींचे निदर्शनादि कार्यमग्न असणे ही एक खरोखरच फार मोठी आपत्तीच आहे, ही गोष्ट निःसंशय सत्य आहे. ।। भुजगशिशुभृता।।६७।।

न विमतो हि सुतो यदि ते मतः स्मरसि किं गतजन्मकथा वृथा।।

सुमति मा कुरु शोकमकास्पदं विपदघारि हरेः स्मर रे पदम्।६८।।

अन्वय - **विमतः सुतः न यदि ते सुतः मतः तर्हि गतजन्मकथांस्मरसि किं अपि तु न हि यस्मात् एवं तस्मात् हे सुमति अकास्पदं शोकं वृथा मा कुरु रे सुमति विपदघारि हरेः पदं स्मर ततो मुक्तिरिति भावः ।**

अर्थः - श्रीगुरुदत्तमहाराज म्हणाले, "हे सुबुद्ध व विचारी स्त्रिये, हा मृतपुत्र तुझाच आहे किंवा नाहीं अशी संशयजनक-बुद्धि तुझी नाही. तर हा माझाच मुलगा आहे हे जर तुला मान्य असेल तर तुला पूर्वजन्मकथा आठवतें काय ? कारण सध्यांच्या तुझा म्हणून मानलेल्या ह्या पुत्राविषयी जर तूं शोक करीत आहेस, तर पूर्वजन्मांतील तुझ्या पुत्राविषयी तूं आतां कां शोक करीत नाहीस ? त्यावरून तुला पूर्वजन्मकथा स्मरत नाहीं हे निश्चित. असे जर आहे तर हे सुबुद्ध चतुर स्त्रिये, व्यर्थ दुःखाचे मूळ कारण असलेला हा पुत्रशोक करूं नको. त्याचा कांहीं उपयोग नाही. हे चाणाक्ष अंगने, सर्व संकटे आणि पातके, महापातके यांचा समूल नाश करणाऱ्या हरिचरणकमलांचेच आतां स्मरण कर. कारण, त्यायोगेच तूं भयंकर अशा या संसारांतून तरून मुक्त होशील. " ।। द्रुतविलम्बितम्।।६८।।

एवं सा बोधिता माता मृतस्यातीव दुःखिता।

गुरुं प्राह न वेदान्तोऽदान्ताया रोचते मम।।६९।।

अन्वय - **एवं गुरुणा बोधिता अतीव दुःखिता सा मृतस्य माता गुरुं प्राह अदान्तायाः मम वेदान्तः न रोचते।**

अर्थः - याप्रमाणे श्रीगुरु यतिवरांनी वारंवार आश्वासन देऊन त्या द्विजपत्नीस बोध केला तरी देखील अतिशय दुःखार्त झालेली मृतपुत्राची माता म्हणाली, "महाराज, मी इंद्रियनिग्रही नाहीं. त्यामुळे अनधिकारी अशा मला आपला वेदान्तोपदेश रुचत नाही." ।। अनुष्टुप्।।६९।।

कुमारललितां मां व्यधात्पुनरपीमाम्। स मज्जयति शोके कुतो वद नृलोके।।७०।।

अन्वय - **यः मृतवंध्या मां कुमारललितां व्यधात् सः भगवान् मां नृलोके शोके कुतो मज्जयति इदं वद ।**

अर्थ - ती विप्रसती श्रीगुरुमहारांना म्हणाली, "हे यतिवरा, ज्याने मृतवंध्या अशा मला दोन सुपुत्र दिले तोच भगवान् या जगांत मला शोकसागरांत कां बरे टांकीत आहे, हे सांग. हे यतिश्रेष्ठा, तो जर मला शोकसमुद्रांत लोटेल तर तो भगवान् मला परलोक कसा देऊं शकेल ?" असें ती थोडी वक्रोक्तीने म्हणाली. ।। कुमारललिता।।७०।।

सोऽवददीशः स्ववरं सोऽपि हि वेदापि परम्।

माणवकाक्रीडितकं तं परिपृच्छेदमकम्।।७१।।

अन्वय - **सः अवदत् ईशः स्ववरं वेद सोऽपि हि परमपि माणवकाक्रीडितकं वेद यत्र वरो लब्धः तत्र गत्वा**

इदम् अकं तं वरदातारं परिपृच्छ ।

अर्थः - ब्रह्मचारी वेषधारी भगवान् म्हणाले, "हे द्विजकुटुंबिनी, तूं ज्याची आराधना केलीस त्यांचा वर ते जाणीत आहेत. त्यांनाहि ह्या मृतमुलाचे व्यापार आणि त्रिविध कर्म माहीत आहेच. करितां तुला जेथें वर मिळाले तेथें जा आणि हे पुत्रशोकाचे दुःख वर देणाऱ्यांनाच सांग व विचार म्हणजे झालें." ।। माणवकाक्रीडितकम्।।७१।।

श्रुत्वेत्यथ संध्याऽभ्राक्षी तनुमध्या। मध्याह्न उपाप्ता साप्ताश्रममार्ता।।७२।।

अन्वय - **इतीत्थं श्रुत्वा अथ तनुमध्या संध्याभ्राक्षी सा मध्यान्हे शोकार्ता सती आप्तस्य गुरोः आश्रमं कृष्णातटं उपाप्ता।**

अर्थः - याप्रमाणे ब्रह्मचारी वेषधारी गुरुवरांचे भाषण ऐकून सिंहकटी व आरक्तनेत्रा अशी ती विप्रसती शोकाने व्याकुळ होऊन मध्यान्हकाळीं वर देणाऱ्या नृसिंह गुरूंच्या आश्रमीं म्हणजे कृष्णातटाकीं पादुकांसंनिध आली.।। तनुमध्या।।७२।।

सशवा सजवाऽऽगत्य पदोः सा ताडयच्छिरः।
नाऽऽदाद्दग्धुं शवं जग्मुः सर्वे तत्र तु जंपती।।७३।

अन्वय - **सजवा सशवा सा आगत्य पदोः शिरः अताडयत् शवं दग्धुं न अदात् सर्वे ग्रामं जग्मुः तत्र तु जंपती तस्थतुः इति।**

अर्थः - मोठ्या वेगाने प्रेत घेऊन ती साध्वी गुरुपादुकांसंनिध आली आणि पादुकांवर आपले डोके बडवून घेऊन त्या रक्ताने भिजवून टांकल्या. प्रेत दहन करण्याकरितां लोक मागूं लागले तरीहि तिने ते प्रेत दहन करण्यास दिले नाहीं. लोक कंटाळून परत गांवीं निघून गेले. परंतु फक्त पतिपत्नी मात्र तेथेच प्रेत घेऊन राहिली. ।। अनुष्टुप्।।७३।।

चण्डी सोच्चण्डवाक् चक्रे चक्रांके गुरुपादुके।
रक्तोक्षिते निजशिरस्ताडनेन पुनःपुनः।।७४।।

अन्वय - **चंडी उच्चंडवाक् सा ब्राह्मणी चक्राङ्के गुरुपादुके पुनः पुनः निजशिरस्ताडनेन रक्तोक्षिते चक्रे ।**

अर्थ - भयंकर रागीट, कठोर व कर्कश वाणी असलेली ती ब्राह्मणी, तिने चक्रादि चिन्हांनी युक्त अशा श्रीगुरुपादुकांवर पुनः पुनः आपले डोके बडवून घेऊन त्या रक्ताने भिजवून टाकल्या व तेथेच रात्रभर राहिली.।। अनुष्टुप्।।७४।।

गुरुः स्वप्नेऽथ तां प्राह मा रोदीर्जीवितः सुतः।
प्राणो नामैष वायुः स यातोऽपि पुनराहृतः।७५।

अन्वय - **अथ भगवान् गुरुः स्वप्ने तां प्राह हे ब्राह्मणि मा रोदीः तव सुतः जीवितः प्राणो नाम एषः वायु बहिः यातः अपि मया पुनः आहृतः ।**

अर्थ - नंतर भगवान् श्रीनृसिंह गुरु त्या ब्राह्मणीस स्वप्नांत म्हणाले, "हे स्त्रिये, रडूं नको, आक्रोश करूं नको. हा तुझा मुलगा जिवंत झाला आहे. प्राण हा एक वायूच आहे. तो शरीरांतून बाहेर निघून गेला होता. तो मी पुनः परत आणून घातला आहे. म्हणून आतां आक्रोश नको."।। अनुष्टुप्।।७५।।

मृतमुत्थितमुत्थितौ तु तौ मुदितं तं मुदितावपश्यताम्।।
अपि कल्य उपागता द्विजा अजमापूज्य सुपूज्यमस्तुवन्।।७६।।

अन्वय - **मृतं, उत्थितं मुदितं तं सुतं, उत्थितौ मुदितौ तौ तु अपश्यतां, तथा कल्ये उपागताः द्विजा अपि तथाभूत अपश्यन् ते सर्वे सुपूज्यं भगवंत आपूज्य अस्तुवन् ।**

अर्थ - प्रथम मेलेला व नंतर जिवंत झालेला व आनंदित असलेल्या अशा त्या पुत्रास झोपून उठलेल्या व अपेक्षित साध्य झालेल्याने हर्षपूर्ण झालेल्या अशा दम्पतींनी डोळे भरून पाहिलें. इतक्यांत सकाळीं प्रेतसंस्कारार्थ आलेल्या ब्राह्मणानीहि मृतपुत्र जिवंत झालेला पाहिला. नंतर त्या सर्वांनी सकलजनवंदनीय अशा गुरुपादुकांची पूजा केली आणि आनंदित मनाने महाराजांची स्तुति केली. ।। उदिता।।७६।।

यातेऽपि भगवत्यत्र फलसिद्धिरलं नृणाम्।

एवमग्रेऽपि जागर्ति न निद्राति सतां पतिः।।७७।।

अन्वय - **यातेऽपि भगवति अत्र नृणां फलसिद्धिः अलं एवं अग्रेऽपि जागर्ति सतां पतिः न निद्राति ।**

अर्थः - भगवान् श्रीगुरु नृसिंहदेव जरी (नृसिंहवाडीक्षेत्रांतून गाणगापुरीं) गेले, तरीहि (वाटिकाक्षेत्री) भक्तजनांच्या अभीष्ट कामना निश्चित पूर्ण होतातच असें पुढेंहि उत्तरोत्तर कालीहि होणारच. कारण, भक्तकामकल्पद्रुम असा तो भगवान् झोपलेला नाहीं. भक्तजनोद्धारार्थ भगवान् नेहमीं जागृतच आहे.।। अनुष्टुप्।।७७।।

भीमामरजासंगममागत्य श्रीगुरुः स्थितः परदः।

भिक्षार्थं ग्रामगतो वन्ध्यामहिषीमदोहयद्वरदः।।७८।।

अन्वय - **परदः श्रीगुरुः भीमामरजासंगमं आगत्य स्थितः भिक्षार्थं ग्रामगतः वरदः वंध्यामहिर्षी अदोहयत् ।**

अर्थ - भक्तांना मोक्ष देणारे भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यति भीमा व अमराजा यांच्या संगमावर येऊन राहिले. भिक्षेकरितां गाणगापुरी गेले असतांना (एका सात्त्विकवृत्ति ब्राह्मणाच्या घरी गेले. द्विजसतीने आपले पति कोरान्नाकरितां बाहेर गेले असून ते परत आपल्यानंतर भिक्षा मिळेल असे सांगितलें. हे सतीवचन ऐकून) श्रीगुरूंनी वंध्यामहिषीची धार काढण्यास सांगितली. गुरूंच्या आज्ञेनुसार दूध काढले. (तें गुरूंनी प्राशन केले. सर्वांना हा चमत्कार वाटला. परंतु) श्रीगुरु वर देऊन मनोरथ पूर्ण करणारे असेच आहेत. ।। आर्या।।७८।।

भक्तिप्रियोऽपि स्वाधीनो राजाधीनोऽभवद्यतिः।

स्वयं निरुपचारोऽपि जातो राजोपचारभाक्।।७९।।

अन्वय - **स्वाधीनोऽपि भक्तिप्रियः यतिः राजाधीनः अभवत्, स्वयं निरुपचारोऽपि राजोपचारभाक् जातः ।**

अर्थ -श्रीगुरुनृसिंह यतिमहाराज स्वतः स्वयंपूर्ण व स्वतंत्र असूनही भक्तजनप्रिय असल्याने गाणगानगरांतील राजाच्या आग्रहपूर्वक विनंतीवरून पालखी, छत्र, चामर, चौरी इत्यादि राजैश्वर्याचा भोग घेऊन राजगुरु झाले.।। अनुष्टुप्।।७९।।

पुरमेत्य समुद्धृत्य ब्रह्मराक्षसमीक्षणात्।

स लीलोत्पादितजगज्जगद्वासो मठेऽवसत्।।८०।।

अन्वय - **सः भगवान् पुरं एत्य ईक्षणात् ब्रह्मराक्षसं समुद्धृत्य सलीलोत्पादितजगज्जगद्वासः मठे अवसत् ।**

अर्थ - गंधर्वपुरांत आल्यानंतर श्रीगुरुदेवांनी केवळ नुसत्या अवलोकनमात्रानेच एका ब्रह्मराक्षसाचा उद्धार केला. ज्यांनी केवळ लीलेनेच हा अखित ब्रह्मांडाचा पसारा निर्माण केला आणि अखिल जगतांचा समावेश ज्याच्या स्वरूपांत विलीन आहे अस जगन्निवास श्रीगुरु यतिराज राजाने बांधून दिलेल्या मठांत स्वभक्तसंरक्षणार्थ सुखाने राहिले.।। अनुष्टुप्।।८०।।

योऽभिधानत उत त्रिविक्रमः सार्थकं परमकं त्रिविक्रमम्।।

सद्‌गतिं यतिपतिं स्म निन्दति यं हृदाऽपि हि मुनिर्न विन्दति।८१।

अन्वय - **यः उत अभिधानतः त्रिविक्रमः सः सद्‌गतिं परमकं सार्थकं त्रिविक्रमं तं यतिपतिं निंदति स्म हि यं हृदापि मुनिः न विन्दति ।।**

अर्थः - जो केवळ नाममात्र त्रिविक्रम होता, कुमशी गांवांतील त्या मुनीने, जो खरोखरच तीन पावलाने त्रिलोक व्यापणारा असा आहे, आणि जो अत्यंत श्रेष्ठ कल्याणस्वरूप व परमानंदरूप आहे, जो सद्भक्तांना परमगति देतो, अशा त्या श्रीनृसिंहदेवाची (हा दांभिक संन्यासी) आहे म्हणून निंदा केली. (छत्रचामरादि राजचिन्हे धारण करणारे हे संन्यासी कसले अशी निंदा केली). ध्यानधारणा करून मननशील झालेले मुनि मनानेसुद्धां ज्या प्रभूला जाणूं शकत नाहींत.।। रथोद्धता।।८१।।

तं विद्वान्प्रययौ शास्ता राजलक्ष्मपरिष्कृतः। राजराजश्रियं भेजे नृधर्मा नरवाहनः।।८२।।

अन्वय - **शास्ता (भगवान्) विद्वान् तं निन्दकं (कुमशीग्रामं) प्रययौ । राजलक्ष्मपरिष्कृतः नृधर्मा नरवाहनः (भगवान्) राजराजश्रियं भेजे ।।**

अर्थ - सर्व लोकांचे शासनकर्ते भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यति (सर्व विद्यापारंगत) निन्दा करणाऱ्या त्या त्रिविक्रम यतीकडे कुमशीग्रामीं गेले. नृसिंहदेव त्या वेळीं सामान्य मनुष्यधर्माप्रमाणे वागत असून पालखीत बसून संपत्तिमान् कुबेराप्रमाणे शोभायमान होऊन त्रिविक्रमयतींस भेट देण्याकरितां आले.।। अनुष्टुप्।।८२।।

मुदा नृसिंहं हृदि चिन्तयानस्तदा ददर्शाऽपि च मर्त्ययानम्।।
नदीतटस्थं यतिभिः परीतं स दीनदीनः प्रययौ विनीतः।।८३।।

अन्वय - **तदा मुदा हृदि (नृसिंहं) चिन्तयानः अपि नदीतटस्थं (मर्त्ययानम् यतिभिः परीतम् ददर्श दीनदीनः विनीतः च सः प्रययौ (ध्यानं विसृज्य नदीतीरं जगाम) ।**

अर्थ - तेव्हां आनंदाने हृदयांत नृसिंहाचे नेहमी ध्यान करणारा असा तो त्रिविक्रमयति नदीतीरावर पालखींतून व पुष्कळ संन्याशांनी युक्त अशा श्रीगुरुयतींना मानसिक स्वरूपाने पाहून आपल्यावर भगवान् गुरुदेवाची अवकृपा होऊं नये म्हणून तो अत्यंत नम्र झाला, व दीनापेक्षांहि दीन होऊन आपले नेहमींचे नृसिंहध्यान सोडून नदीतीरावर आला. ।। उपेन्द्रवज्रा ।।८३।।

त्रिविक्रमोऽपश्यदशेषसैन्यं संन्यासिरूपं न च कंचनान्यम्।।
तं विस्मितं यानग आह देवस्त्वं यं यते निन्दसि सोऽयमेव।८४।

अन्वय - **त्रिविक्रमः अशेषसैन्यं संन्यासिरूपं अपश्यत् । (संन्यासात्) अन्यं कं पुरुषं न च अपश्यत् तदा (कुतोऽमी संन्यासिनः) इति विस्मितं तं त्रिविक्रमं यानगः देवः भगवान् आह हे त्रिविक्रम यते त्वं यं निन्दसि सः अयमेव संन्यासी अस्ति ।**

अर्थ - नदीतीरावर त्रिविक्रम भारतीने श्रीगुरुनृसिंह देव व त्यांच्या बरोबर असलेले सर्व सैन्य आणि इतर परिवार संन्यासी स्वरूपांत पाहिले. संन्याशाव्यतिरिक्त त्या जमातीत त्याला दुसरे कोणीहि दिसले नाहीं. तेव्हां इतके हे संन्यासी एकदम येथे कोठून आले, म्हणून आश्चर्यचकित झालेल्या त्रिविक्रमभारतीस पालखींत बसलेले यतिश्रेष्ठ नृसिंहगुरु म्हणाले, "हे त्रिविक्रमा, तूं ज्याची निन्दा करतोस, तोच मी गाणगापुरांतील संन्यासी आहे."।। उपजातिः।८४।।

अखर्वगर्वोऽप्यभवद्विगर्वः सर्वात्मकोऽसाविति शान्तिपर्व।।
अपूर्वमाप्त्वा विनयेन नत्वा मत्वा नृसिंहं समदृक् च भूत्वा।८५।

अन्वय - **अखर्वगर्वः अपि त्रिविक्रमः विगर्वः भूत्वा असौ यतिः सर्वात्मक इति अपूर्वं शान्तिपर्व आप्त्वा तं नृसिंहं मत्वा विनयेन नत्वा समदृक् अभवत् ।**

अर्थः - त्रिविक्रम भारती हा जरी पुष्कळ गर्विष्ठ होता, तथापि हा पालखीत बसून आलेला संन्यासी केवळ सामान्य मनुष्य नसून साक्षात् सर्वांतर्यामीं अपूर्व पुरुष आहे, असे समजून गर्वरहित झाला, आणि नंतर शांतिस्वरूपाला मिळवून हा माझ्या मानसपूजेंतील नेहमींचाच नृसिंहदेव आहे असें समजून त्याने श्रीगुरुस

विनयाने नमस्कार केला, व आत्मविलक्षण देहादिकाचा अभिमान सोडून देऊन तो सात्विक, समदर्शी, शांत असा झाला।। उपजातिः।।८५।।

ततः स्वरूपमादर्श्य तत्त्वमादिश्य पश्यतः।
तस्य सोऽन्तरधादद्धा कृतार्थोऽभूत्त्रिविक्रमः।।८६।।

अन्वय - **ततः (गर्वापनयान्तरं) प्रथमतः सः भगवान् स्वरूपं विराटरूपम्) पश्चात् यतिरूपं प्रदर्श्य तत्त्वं (तत्त्वमस्यादि) वाक्योत्थं तत्त्वज्ञानं आदिश्य पश्यतः त्रिविक्रमस्य तस्य सः अंतरधात् ततः त्रिविक्रमः अद्धा कृतार्थः अभूत् ।**

अर्थ - त्रिविक्रम यतीचा गर्वपरिहार झाल्यानंतर भगवान् श्रीगुरुदेवांनी त्रिविक्रमास प्रथम विश्वरूप दाखवून नंतर लौकिक यतिरूप दाखविले. त्यानंतर महावाक्योत्थ तत्त्वज्ञानाचा त्यांस उपदेश केला. नंतर तो त्रिविक्रम यति गुरुदेवांस आपल्या समोर पाहत असतांना तात्काल श्रीगुरुदेव गुप्त झाले. नंतर तेव्हांपासून तो त्रिविक्रम भारती खरोखर कृतार्थ व धन्य झाला. तसाच अपरोक्ष ज्ञानीहि झाला.।। अनुष्टुप्।।८६।।

श्रावयन्तौ श्रुतीर्म्लेच्छे तर्जयन्तौ द्विजौ द्विजान्।
जयार्थमागतौ निन्ये श्रीगुरुं तौ त्रिविक्रमौ।।८७।।

अन्वय - **म्लेच्छे श्रुतीः श्रावयन्तौ द्विजान् तर्जयन्तौ जयार्थं आगतौ तौ द्विजौ त्रिविक्रमः श्रीगुरुं निन्ये ।**

अर्थ -(त्रिविक्रम भारतीची भेट घेऊन श्रीगुरुयति गाणगापुरीं आले.) [नंतर कांही काळाने सर्वत्र जयपत्र मिळवीत मिळवीत] म्लेच्छांना श्रुति व यज्ञकांडांचा अर्थ ऐकविणारे, अभिमानाने इतर सर्व द्विजांचा तिरस्कार करणारे, व सर्वत्र जय मिळविण्याचा हेतु धारण करणारे मदोन्मत्त दोन ब्राह्मण पंडित कुमशी ग्रामीं त्रिविक्रम भारतीकडे वाद करून जय मिळविण्याकरितां आले. त्रिविक्रम भारतीने त्यांना शिक्षा करण्यांकरितां गाणगापुरी श्रीगुरूंकडे नेले.।। अनुष्टुप्।।८७।।

द्वन्द्वदावदव देव वेदविद्देवदेव वद वेदवाददौ।
वेदवाददव वेदवादविद्द्वन्द्वदोऽवददिदं वदोवदः।।८८।।

अन्वय - **हे देव, हे द्वन्द्वदावदव, हे वेदवित्, हे देवदेव, हे वाददावदव, हे वेदवादवित्, वेदवाददौ वद एवं वदोवदः (वक्ता) द्वन्द्वदः (द्वैतनिवारकः) अवदत् प्रार्थयामास इति भावः ।**

अर्थ - (वादांकरितां आलेल्या मदोन्मत्त ब्राह्मणांस श्रीगुरु नृसिंह देवाजवळ नेऊन त्रिविक्रम यतीने गुरूंची प्रार्थना केली) : "हे गुरुदेवा, तुम्ही मला साक्षात् भगवान् परमेश्वराप्रमाणे आहांत. तसेंच हे गुरुदेवा, तुम्ही इतरांस अभेद्य असणाऱ्या द्वैतरूपी अरण्याचे दावाग्निरूप (नाश करणारें) आहांत. हे गुरुदेवा, तुम्ही कांडत्रयात्मक वेद यथार्थ जाणणारे आहांत. म्हणून हे गुरुदेवा, तुम्ही अन्वर्थक वेदवेत्ते आहांत. वेदवेत्त्या ब्राह्मणांना दररोज नमस्कार करावा असें श्रुतिवचन आहे. म्हणून मी आपणांस नमस्कार करीत आहे. आपल्या ठिकाणी व्यर्थ वादविवाद करणाऱ्या वावदूकांना केवळ (वाचकांना) जिंकण्याचे पूर्ण सामर्थ्य आहे. हे गुरुदेवा, तुम्ही प्रकाशमान इन्द्रियांनाहि प्रकाश देणारे आहांत. म्हणून वादरूपी अरण्याचे आपण दावानल आहांत. (प्रतिपक्षाचे सर्व वाद एका क्षणांत नाहींसे करणारे) हे गुरुदेवा, तुम्ही वेदवादवेत्ते आहांत. म्हणून मी हे दोन उन्मत्त ब्राह्मण आपणांकडे वादविवादाकरितां घेऊन आलो आहे. (आपल्यासारखे वादविवादनिष्णात गुरुजी असतांना आमच्यासारख्यांची वादविवाद करण्याची शक्ति कशी असणार? अशा रीतीने मोठा वक्ता असलेल्या व स्वतः गुरुजींच्या अनुग्रहाने प्रपंचाचा निरास केलेल्या त्रिविक्रम भारतीने सर्व लोकांवर परोपकार करण्यासाठी श्रीगुरूंस विनंती केली. ब्रह्मद्रोही ब्राह्मणांचेहि कल्याणाकरितांच वरील प्रार्थना त्रिविक्रमाने श्रीगुरूंस केली. त्यायोगे आत्मघाती ब्राह्मणांचा अपराध निरास होऊन गुरुकृपा होऊन उद्धार होईल.)।। रथोद्धता।।८८।।

बोधितावपि तौ नैव हितं स्वीचक्रतुर्मतम्।

पतितं तत आनीय तद्गर्वं सर्व आहरत्।।८९।।

अन्वय - **श्रीगुरुणा बोधितौ तौ विप्रौ मतं हितं वचः नैव स्वीचक्रतुः ततः सर्वः भगवान् पतितं (बुरुडं) आनीय तयोः गर्वं अहरत्।**

अर्थ - त्रिविक्रम भारतीने वादविवादाकरितां आणलेल्या उन्मत्त ब्राह्मणांना भगवान् श्रीगुदेवांनी पुष्कळ उपदेश केला [व म्हणाले, "मोठमोठ्या ऋषींना युगेच्या युगे खर्ची घालून वेदाचे संपूर्ण स्वरूप समजले नाही. अशा वेदांसंबंधी तुमच्यासारख्या मूर्ख पंडितांनी आमच्यासारख्या संन्याशाबरोबर वाद काय करावा? वेदवाद करणे ही गोष्ट कठीण आहे. गर्विष्ठ होऊं नका व ही वादबुद्धि सोडून द्या. अशा प्रकारचे] श्रीगुरुवचन बोधप्रद व कल्याप्रद असूनहि व सर्वसंमत असे असूनहि त्या मदोन्मत्त ब्राह्मणांनी ऐकले नाहीं. (आम्ही वाद करणार, वादावांचून आम्हांला राजदरबारी मान मिळणार नाही असे ते म्हणूं लागले.) तेव्हां श्रीगुरूंनी त्रिविक्रमाच्या विनंतीवरून रस्त्याने जाणाऱ्या एका पतितास (बुरुडास) बोलावून आणले, व त्याच्या करवी पंडितांचा संपूर्ण गर्वपरिहार केला.।। अनुष्टुप्।।८९।।

ततो नरौ पलाहारौ भूत्वा शान्तिपरौ वरात्।

उषित्वा द्वादश समाः समाप्तौ सद्गतिं तु तौ।।९०।।

अन्वय - **ततः नरौ तौ विप्रौ पलाहारौ भूत्वा अपि भगवद्वरात् शान्तिपरौ भूत्वा द्वादशसमाः उषित्वा तु सद्गतिं समाप्तौ ।**

अर्थ - त्यानंतर ते दोन मत्त पंडित (स्वकर्मानेच) ब्रह्मराक्षस झाले. परंतु भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यतिमहाराजांच्या कृपेने ते शांत होऊन बारा वर्षे ब्रह्मराक्षसाचा जन्म भोगून नंतर श्रीगुरुकृपेनेच शेवटीं सद्गतीस पोंचले. हा अद्भुत प्रकार पाहून त्रिविक्रम भारतीस फार आनंद झाला, व तो श्रीगुरूंना अनन्यभावाने शरण गेला. ।। अनुष्टुप्।।९०।।

पतितः पण्डितो भूत्वा ज्ञात्वा सप्त गतोद्भवान्।

प्राह मे दुर्गतेर्हेतुं ब्रवीतु ब्रह्मणो भवान्।।९१।।

अन्वय - **पतितः भस्मप्रभावात् पण्डितो भूत्वा सप्त गतोद्भवान् ज्ञात्वा भगवंतं प्राह भवान् पूर्वं सप्तमे जन्मनि ब्रह्मणः मे दुर्गतेः हेतुं ब्रवीतु ।**

अर्थ - (भगवान् श्रीगुरुयतींनी उन्मत्त पंडितांचा गर्वपरिहार करण्याकरितां जो एक पतित बोलविला होता, त्याचेकडून सात रेघा उल्लंघन करविल्यानंतर त्यांस मागील सात जन्माचे स्मरण झाले आणि आपल्या मागील सातव्या जन्मांत तो ब्राह्मण असून महापंडित होता, असे त्यास गुरुमहाराजांच्या कृपेने कळले. नंतर तो वाद करण्यास तयार झाला. त्यामुळे त्रिविक्रम यतीबरोबर वादार्थ आलेल्या मदान्ध पंडितांचा गर्वपरिहार झाला. नंतर श्रीगुरूंना सप्त जन्मांतील ज्ञान झालेल्या व सध्यां बुरुड जन्मांत असलेल्या) त्या पतिताने मोठ्या नम्रतेने नमस्कार करून प्रश्न केला, "महाराज, मी सातव्या जन्मांत ब्राह्मण असतांना क्रमाक्रमाने भ्रष्ट होऊन पतित कां झालो? याचे कारण, कृपा करून सांगावे अशी विनंती आहे. (कारण सध्यां भस्मप्रभावाने मी पंडित व ब्राह्मण बनलों आहे.)" ।। अनुष्टुप्।।९१।।

मातापित्राप्तदारात्मजनिजसुवृषत्याजको निन्दकोऽर्च्य-

ब्रह्मश्रेयः सतां यः श्रुतिरसतनुजागोक्रयी क्रूरयायी।।

इत्याद्याः प्रेत्य घोरं निरयमरमथो यान्ति चण्डालयोनिं

योनीरन्याश्च पापो ह्यनुभवति तरां तारतम्यादघस्य।।९२।।

अन्वय - **तद्दुर्गतिहेतुं वदन् भगवान् तावत् कर्मविपाकं आह- यः मातापितरौ आप्ताः गुर्वादयः हितशंसिनः दाराः आत्मजः निजसुवृषत्याजकः अर्च्यः ब्रह्मश्रेयःसतां यः निन्दकः च यः श्रुतिरसतनुजागोक्रयी, क्रूरयायी इत्याद्याः प्रेत्य अरम् निरयम् यान्ति, अथ चण्डालयोनिं यान्ति, अघस्य तारतम्यात् अन्याः स्थावरतिर्यगाद्याः योनीः असौ पापः अनुभवतितरां हि इति प्रसिद्धम्।**

अर्थ - भगवान् यतिश्रेष्ठ नृसिंहगुरूंनी पतिताचा प्रश्न ऐकून त्याच्या अधोगतीचे कारण सांगितले, व त्या निमित्ताने थोडक्यांत कर्मविपाकाचेहि स्पष्टीकरण केले. ते असे जो आईबापांचा, आप्तेष्टांचा, हितोपदेश करणाऱ्या गुरुजनांचा, विनाकारण स्त्रियांचा, अपत्यांचा, आश्रम व वर्णधर्माचा त्याग करितो, तसेच पूजनीय देवतेचा, स्ववेदशाखेचा, सत्कर्माचा जो निन्दक असतो, त्याचप्रमाणे जो वेद, दूध, गुळ, तेल, मीठ वगैरेंची विक्री करणारा, मुलगी, गाय यांची विक्री करणारा, दुष्टाची संगति करणारा इत्यादि असतील ते पातकी मेल्यानंतर घोर अशा नरकाला जातात, व तेथे त्यांना मोठ्या जलदीने नेऊन यमकिंकरांकडून पापाचे फल दिलें जाते, (असे गरुडपुराणांत म्हटले आहे.) नंतर ते पातकी चांडालयोनीत जन्मतात. पूर्वकृत पातकाचे प्रायश्चित्त संपूर्णपणे भोगून झाल्यानंतर शास्त्रोक्त प्रायश्चित्ताच्या अनुरोधाने अन्य स्थावर वृक्ष, पशु, कीटक इत्यादि क्षुद्र योनीचा निश्चितपणे ते अनुभव घेतात. पापाचे प्रायश्चित्त न घेतां व पश्चात्ताप न पावतां पुनः पुनः जे पातके करतात, तेच निरंतर भयंकर अशा नरकांत राहतात, (असें गरुडपुराणांत म्हटले आहे.) प्रायश्चित्ताने व पश्चात्तापाने जे शुद्ध होतात, ते स्वकर्माचे बरे वाईट फल भोगून पुनः पूर्वस्वरूपाला पोहोंचतात.।।९२।।

भूतप्रेतपिशाचकाः स्युरितरे दुर्वासनावासिता
मत्ता विप्रगुरुद्विषोऽपि कुधियो रक्षस्त्वमायान्ति च।।
उष्ट्रो द्रव्यहरोऽप्यलिर्विषहरः पत्रादिहृद्वानरो
गृध्रो मांसहरो नरो मधुकरो मध्वाहरोऽपीतरः।।९३।।

अन्वय - **दुर्वासनावासिताः इतरे नीचाः भूतप्रेतपिशाचाः स्युः कुधियो दुर्बुद्धयः मत्ताः विप्रगुरुद्विषश्च रक्षस्त्वं आयान्ति, द्रव्यहरः उष्ट्रो भवति विषहरः अलिः फलपत्रादिहृत् वानरो भवति, मांसहरो गृध्रो भवति, मध्वाहरो अपि इतरः नरः मधुकृत् मक्षिका भवति।**

अर्थ - भगवान् श्रीगुरु नृसिंह देवांनी त्रिविक्रमादि आपल्या सच्छिष्यांपुढे क्रमप्राप्त सुबोध रीतीने कर्मविपाकाचे पुढीलप्रमाणे विवेचन केले. ते म्हणाले : मरणकाली दुर्वासनाप्रेरित होऊन जे नीच लोक अन्त पावतात, ते भूतप्रेत पिशाच होतात. दुर्बुद्धि धारण करणारे मत्त असे जे गुरूंचा द्वेष करितात, ते मृत्यूनंतर ब्रह्मराक्षस होतात. तसेच जे द्रव्य चोरतात, ते उंट होतात. विष देणारे व घात करणारे विंचू होतात. पाने फुले व फळे चोरणारे लोक वानर होतात. मांस चोरणारे गिधाड होतात. मध, दही, दूध रस पदार्थ चोरणारे मक्षिका होतात. इतरहि लोक स्वकर्माप्रमाणे कर्मविपाकोक्त हीन योनीत जन्म घेतात.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।९३।।

भोगी न योऽर्थस्य च किंपचोऽत्र भोगी स भूत्वापि भवे परत्र।।
न भोगभोगी भविताऽस्य किं तु नभोगभोगी शयिता ततस्तु।।९४।।

अन्वय - **किंपचः यः अत्र अर्जितस्य अर्थस्य भोगी न भवेत् सः परत्र भवे जन्मनि भोगी सर्पः भूत्वापि अस्य स्वकीयार्थस्य भोगभोगी न भविता किं तु नभोगभोगी भूत्वा ततः तु तस्मिन्नर्थे भूम्यादौ निहिते शयिता भवेत् इति ।**

अर्थ - जो चिक्कु मनुष्य कवडी कवडी पैसा मिळवून मिळविलेल्या पैशाचा स्वभोगार्थ वा दानादिकांकरितां अथवा स्वकीयांकरितां उपयोग करीत नाहीं, केवळ संग्रहच करतो, तो पुढील जन्मामध्ये साप होऊन

स्वतःचा पैसा केवळ रक्षण करतो, नंतर वायु भक्षण करून राहतो, आणि जेथे ते द्रव्य असेल तेथे सर्परूपाने कायम राहतो, म्हणजे कदर्य हा केवळ उभय जन्मांत धनरक्षकच असतो.।। उपजातिः।।९४।।

अधस्तान्नृजातेः स्मृता यातनास्ता गवाद्यास्तृणान्ता अधान्ताय तास्ताः।।
स्वपापानुसारी कुचारी परीत्य क्रमाद्याति भूयो नृयोनिं सचिह्नः।।९५।।

अन्वय - **नृजातेः अधस्तात् गवाद्याः तृणान्ताः योनयः अघान्ताय पापनाशाय स्मृताः स्वपापानुसारी कुचारी पापी तास्ताः परीत्य क्रमात् भूयः सचिह्नः पुरुषः नृयोनिं मनुष्यजन्म याति ।।**

अर्थ - श्रीगुरु नृसिंहदेव त्रिविक्रम मुनीस म्हणालेः "नरजातीपेक्षां हलक्या दर्जाच्या पशुपक्ष्यादि तृणकाष्ठपाषाणपर्यंत निरनिराळ्या योनि शास्त्रांत सांगितलेल्या आहेत. पापानुचारी मानव स्वपातकांप्रमाणे त्या सर्व योनीमध्ये क्रमाक्रमाने फिरून नंतर तो पुनः क्रमप्राप्त मनुष्यजन्मांस येतो, परंतु त्यावेळी मात्र पूर्वकृत पापांची लक्षणे (शास्त्राने सांगितलेली) त्याच्या अंगावर असतात. (जलचर नऊ लक्ष दहा लक्ष मानव असें योनिसंख्येचे वर्णन गरुड पुराणांत आहे.) नरजन्माव्यतिरिक्त जेवढ्या यातना आहेत, त्या सर्व यातना भोगून पुनः नरतनु मिळतें (असें स्मृतींत म्हटले आहे).।। भुजंगप्रयातम्।।९५।।

श्वा शुनी च नरो नारी पारदार्यात्खरः खरी।
औपपत्यान्नृनारीणां कृमियोनिः पुनःपुनः।।९६।।

अन्वय - **पारदार्यात् नरः श्वा खरः च भवति, अत्यभ्यासे तु नृनारीणां पारदार्यात् औपपत्याच्च पुनः पुनः कृमियोनिः यावत्पापक्षयं भविष्यति ।**

अर्थ - परदारासंगतीने मनुष्य कुत्रा व गर्दभ जन्म पावतो. तसेच परपुरुषसंगमाने स्त्री कुत्री व गर्दभस्त्री जन्मास जाते. परस्त्री व परपुरुष संगम वारंवार केल्याने स्त्रीपुरुषांना स्वपातकक्षय होईपर्यंत कृमिकीटक योनीत जन्मावे लागते, (म्हणून परस्त्रीपुरुषसंगमापासून दूर राहावें असें श्रीगुरुमहाराजांनी त्रिविक्रमांस सांगितले.)।। अनुष्टुप्।।९६।।

भारत्याऽथ कथं त्वघान्त इति संपृष्टोऽब्रवीच्छ्रीगुरुः
पश्चात्तापमघान्तकं स्वबलतः कृच्छ्रादिकं शोधकम्।।
उक्त्वाऽघं च सदस्यृतं तदुदितं क्षौरादि युक्तं चरे-
त्प्रायश्चित्तमदाम्भिकः शुचिरघाद्वा मन्त्रतीर्थव्रतैः।।९७।।

अन्वय - **अथ त्रिविक्रमभारत्या कथं अघान्तः इति पृष्टः श्रीगुरुः पश्चात्तापं अघान्तकं अब्रवीत् (इदं साधारणपापे, विशेषपापे तु शुद्धिं आह) स्वबलतः स्वशक्तितारतम्यात् कृच्छ्रादिकं पापस्य शोधकं भवति । (तस्य इतिकर्तव्यतां आह) अदांभिकः निष्कपटः सदसि धार्मिकविद्वत्सभायां ऋतं सत्यं यथा विहितं अघं पापं उक्त्वा तदुदितं (तया परिषदा अनुवादकद्वारा उदितं) क्षौरस्नानादियुक्तं प्रायश्चित्तं चरेत् इति भावः ।**

अर्थ - नंतर श्रीत्रिविक्रम भारतींनी श्रीगुरु नृसिंह यतींना विचारलेंः महाराज, चुकून एखादे वेळीं मनुष्याकडून जर पातक घडले तर त्या पातकांचा नाश कसा होईल? भारतीचा प्रश्न ऐकून श्रीगुरु म्हणाले, पश्चात्ताप हाच पापाचा नाश करणारा मुख्य उपाय आहे. पश्चात्तापाने पातकी मनुष्य शुद्ध होतो असे स्मृतिवचन आहे, ही गोष्ट साधारण पातकांची आहे, विशेष जबरदस्त जर पातक असेल तर धर्मशास्त्रकारांनी पातकशुद्धीचा मार्ग सांगितला आहे तो असा : प्रथमतः पश्चात्ताप झाला पाहिजे, नंतर निष्कपटपणाने, धार्मिक विद्वानांच्या सभेंत, खरेंपणाने आपल्या हातून पातक जसें घडले असेल, तशा प्रकारें तशा प्रकारे पातक्याने स्वपातकांचा उच्चार करावा. नंतर सभेतील धार्मिक सदस्यांच्या अनुज्ञेने अनुवादकद्वारां ते जे प्रायश्चित्त सांगतिले तें स्नानक्षोरपूर्वक प्रायश्चित्त करावे, अशा प्रकारे पातकशुद्धीचे विशेष मार्गदर्शन आहे असे श्री गुरूंनी

सांगितले.।। शार्दूलविक्रीडितम् ।।९७।।

नीचं तूच्च उवाच पित्रपकृतेस्त्वं चावचोऽभूरतो
मासं संगमसेवनाद्द्विजनितागाम्युद्भवे सोऽवदत्।।
विप्रं योजय मां द्विजेषु करटो हंसोऽपि सन्मानसे
भूयः किं करटोऽप्ययोऽपि कनकं भूत्वा पुनः किं त्वयः।।९८।।

अन्वय - **एवं त्रिविक्रमं आभाष्य उच्चः (भगवान्) नीचं तं (पतितं) त्वं पित्रपकृतेः मातापितृतिरस्कारात् अवचः (पतितः) अभूः। अतः मासं स्नानादिना संगमसेवनात् आगाम्युद्भवे द्विजनिता (द्विजत्वं तव भविष्यति) इति । तच्छ्रुत्वा सः पतितः अवदत् । विप्रं वेदाध्यायिनं ब्राह्मणं मां द्विजेषु योजय । करटः काकः सरसि हंसः सन् करटः काकः भविष्यति किं । तथा पूर्वं अयो (लोहमपि) स्पर्शयोगात् कनकं भूत्वाऽपि पुनः तु अयो भवति किं अपि तु न इति भावः ।**

अर्थ - भगवान् श्रीगुरुनृसिंह देव याप्रमाणे त्रिविक्रम भारतीस बोलून त्या पतितांस म्हणालेः हे पतिता, तूं मागील जन्मांत आईवडिलांचा तिरस्कार केला आहेस, त्यामुळे तूं हीन जातींत जन्म पावला आहेस, आतां यानंतर तूं एक महिनाभर भीमामरजासंगमांत स्नान कर, म्हणजे त्या स्नानपुण्याने तूं पुढील जन्मी ब्राह्मण होशील. हे गुरुवचन ऐकून तो पतित म्हणाला, महाराज मला आतां आपण विप्रसमाजांत समाविष्ट करा. कारण कावळा मानस सरोवरांवर जाऊन हंस झाल्यावर तो पुनः कावळा होतो काय? त्याचप्रमाणे स्पर्शमण्याचा लोखंडास स्पर्श होऊन लोखंडाचे सुवर्णरूप झाल्यावर पुनः त्या सुवर्णाचे लोखंड होईल काय? महाराज, तसे कदापि होणार नाही. त्याचप्रमाणे तुमच्या कृपावलोकनाने मी एकदां ब्राह्मण झाल्यावर पुनः बुरुड होईन कसा? श्रीगुरुकृपा झाल्यानंतर तो पतित (नीच) कसा राहणार ? ।। शार्दूलविक्रीडितम्।।९८।।

इत्थं तस्मिन्वदति युवतिस्तस्य चाप्ताऽथ तां स
त्यक्तुं हैच्छद्गुरुरथ जगौ स्त्रीर्न पूर्वं विवाह्या।।
पश्चात्त्यागे पतसि सदिति प्रोह्य तं स्नापयित्वा
गेहायाऽऽज्ञापयति स यतिः सोऽप्यगाज्ज्ञानहीनः।।९९।।

अन्वय - **इत्थं तस्मिन् वदति सति तस्य युवतिः च (पुत्रादयः) प्राप्ताः सः तां त्यक्तुं ऐच्छत् अथ गुरुः तं जगौ, स्त्रीः पूर्वं न विवाह्या, पश्चात् त्यागे पतसि एतद् सत् प्रोह्य सः यतिः तं स्नापयित्वा गेहाय आज्ञापयत् सः अपि ज्ञानहीनः गृहं अगात् ।**

अर्थ - अशा प्रकारे तो पतित श्रीगुरु नृसिंह महाराजांना म्हणूं लागला कीं महाराज, आतां मी पुनः पतित व संस्कारहीन कसा होणार? असे बोलत आहे, तोच त्याचे स्त्रीपुत्रांदिक तेथे आले व त्या पतिताला घरांकडे बोलवूं लागले. तेव्हां तो त्यांना म्हणाला, (मी आतां ज्ञानी व पंडित झालो आहे. मी घरी येणार नाही.) तुमचा व माझा आतां कोणत्यांहि प्रकारे नात्याचा अगर जातीचा संबंध राहिला नाही. तुम्ही परत जा. मी तुम्हांस आतां यापुढे स्वीकारणार नसून सोडणार आहे. हे त्याचे म्हणणे ऐकून नंतर श्रीगुरु यतिमहाराज पतितास म्हणाले, हे पतिता अगोदर विवाह करूं नये, करण्यापूर्वींच विचार करावा. एकदां विवाहबद्ध झाल्यानंतर विधिपरिणीत वधूचा त्याग करणे योग्य नाही, आणि ते शास्त्रसंमतहि नाही, तसे करण्याने मनुष्य पतित होऊन नरकगतीस जातो. ही गोष्ट सत्य व शास्त्रवचनांस धरून आहे. (असे सांगून पूर्वजन्माचे ज्ञान देणारे त्याच्या अंगास लागलेले भस्म धुण्याकरतां त्यास स्नान घालविले) त्यामुळे त्याचे ज्ञान लुप्त झाले. नंतर त्यांस महाराजांनी घरी जाण्याची आज्ञा केली. तदनुसार तोहि पण ज्ञानविरहित झाला आणि स्त्रीपुत्रांदिकांना आलिंगन देऊन कांहीं न बोलता परिवारसमवेत घरी निघून गेला. ।।

मन्दाक्रान्ता।।९९।।

पावितोऽपि पतितः कुतो गतो हीनतामिति यतीरितो यतिः।।
प्राह भस्मवशतो मयार्पिता वेत्तृताऽऽप्लवत उद्‌गता ततः।।१००।।

अन्वय - **पावितः अपि पतितः कुतो हीनतां गतः इति त्रिविक्रमयतिना यतिः प्रेरितः पश्चात् भगवान् प्राह भस्मवशतः मया वेत्तृत्ता अर्पिता सा आप्लवतः ततः उद्‌गता नष्टा इत्यर्थः ।**

अर्थः - श्रीत्रिविक्रम भारतीमुनीने श्रीयतिवर गुरुमहाराजांना प्रश्न केला की, महाराज, तो पतित आपण एकदां पवित्र करून विद्वान् केलात, नंतर पुनः तो पतित ज्ञानहीन कसा झाला ? यावर श्रीगुरु भगवान् म्हणाले, मी त्याच्या अंगास विभूति लावण्यास सांगितली. नंतर त्यामुळे त्यांस विद्वत्ता दिली, म्हणून तो ज्ञानी झाला व स्वस्त्रीपुत्रादिकांचा त्याग करण्यास तयार झाला. या सर्व गोष्टीचे मूळ कारण अंगी असलेली विभूति आहे हे लक्षांत घेऊन त्यांस स्नान घालविले. त्यामुळे त्याच्या अंगास लागलेली विभूति धुऊन गेली. त्या कारणाने तो पतित पुनः ज्ञानहीन झाला, आणि स्त्रीपुत्रांवर पूर्वीप्रमाणे आसक्त झाला, हे विभूतीचे माहात्म्य आहे.।। रथोद्धता।।१००।।

दुराचारो जारो यतिवर पुरा कश्चन धरा
पती रक्षो भूत्वा क्षुधित उपगं क्रौञ्चवनगः।।
मुनिं प्रापात्तुं तद्धृतभसितसंस्पर्शवशतः
स्मृतप्राक्पञ्चाक्षिप्रमितगतजातोऽस्तकुकृतः।।१०१।।

अन्वय - **पुरा दुराचारः जारः कश्चन धरापतिः दुर्जयाख्यः क्रौंचवनगः रक्षः भूत्वा क्षुधितः सन् उपगं मुनिं वामदेवं अत्तुं प्राप, तदा तद्धृतभसितसंस्पर्शवशतः अस्तकुकृतः सः स्मृतप्राक्‌पंचाक्षिप्रमितगतजातः (अभूदिति तात्पर्यम्)।**

अर्थः - श्री त्रिविक्रम भारतीने केलेल्या प्रश्नांचा आशय ध्यानी घेऊन भगवान् श्रीगुरुनृसिंह यति म्हणाले, हे त्रिविक्रमा, पूर्वी कोणी एक अत्यंत दुराचारी व जारकर्मरत असा एक दुर्जय नामक राजा होता. तो आपल्या स्वतःच्या कर्मानुरोधाने क्रौंच वनांत ब्रह्मराक्षस झाला. पुढें तो अत्यंत भुकेलेला असाच नेहमीं असे. एकदां त्या वनांत यदृच्छेने फिरत फिरत जवळ आलेल्या वामदेवनामक महामुनीस त्याने पाहिले. नंतर त्याने मुनीस भक्षण करावें म्हणून (त्यांच्या अंगास घट्ट मिठी मारिली) मुनीचे सर्व शरीर भस्मचर्चित असल्याकारणाने राक्षसांच्या अंगास ते भस्म लागले, त्यामुळे राक्षसांला मागील पंचवीस जन्मांचे पूर्ण ज्ञान झाले, (त्यामुळे आपण राक्षस कसे बनलो, त्यांस मूळ कारणे कोणती घडली, हे राक्षसांस चांगलेच समजून आले, व तो राक्षस मुनीस खाण्याचा विचार सोडून देऊन त्यांचे चरणी लीन झाला व आपला उद्धार करावा अशी त्याने विनंती केली.) ।। शिखरिणी।।१०१।।

तस्मै द्राविडविप्रमुक्तिमवदच्छ्वाङ्गस्थभस्माहितां
संवादं गतिदं कुमारहरयोर्भस्मार्पणं चोद्‌गतिम्।।
एवं कर्मविपाकमाकलयतोऽप्याराध्य चाध्याधिहे
तत्पादाम्बुरुहे ययौ यतिरिति ख्याता विभूतेः कथा।।

अन्वय - **तस्मै श्वांगस्थभस्माहितां द्राविडविप्रमुक्तिं अवदत् (वामदेवः इति शेषः) च गतिदं कुमारहरयोः संवादं आह, तस्मै वामदेवेन भस्मार्पणं कृतं तच्च आह तस्य उद्‌गमनं च आह. एवं कर्मविपाकं आकलयतः आध्याधिहे तत्पादांबुरुहे आराध्य असौ त्रिविक्रमः ययौ इति विभूतेः कथा ख्याता जाता ।**

अर्थ - भगवान् श्रीगुरु यति म्हणाले, श्रीवामदेव महामुनीनी त्या राक्षसांला भस्माची कथा सांगितली. एक

कुत्रे स्मशानांत भस्मावर बसले. त्याच्या पोटास साहजिकच भस्म लागले. नंतर तें एका द्रविड देशांतील (ब्राह्मणाच्या शवावर मांस भक्षणासाठी बसले. कुत्र्याच्या पोटाचे भस्म विप्राच्या कपाळी लागले) त्यामुळे तो विप्र मुक्त झाला. नंतर पुनः त्यांनी भस्म कसे असावें, ते कोणकोणत्या स्थळी मिळते, स्वतंत्र भस्म कसे तयार करावे, ते लावण्याचा विधि कसा आहे, शरीरावर कोणत्या स्थली लावावे, (यासंबंधी सनत्कुमार आणि शंकर यांचा झालेला पुरातन संवाद वर्णन केला. त्यानंतर श्रीवामदेवांनी आपल्या अंगचे भस्म तुझ्या अंगास लागले, त्यामुळे खाण्याची बुद्धि नाहींशी होऊन तुला मागील जन्मांतरांचे ज्ञान झाले, असे सांगून त्यांस भस्म दिले. त्यामुळे राक्षसाचा उद्धार होऊन तो स्वर्गास गेला. हे श्रीगुरुयतींनी त्रिविक्रमापुढे वर्णन केले. अशा प्रकारे कर्मविपाक खंडाचे वर्णन करणाऱ्या भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यतीदेवांच्या चरणकमलांस नमस्कार करून व मनांत पुनः पुनः ध्यान करून तो त्रिविक्रम महामुनि आनंदाने स्वग्रामीं परत गेला. नंतर अशा रीतीने भस्ममाहात्म्य कथा प्रसिद्धीस पावली. याप्रमाणे श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वतींनी रचलेलें श्रीगुरु चरित्र काव्याचे द्वितीय शतक संपूर्ण झाले. भक्तकामकल्पद्रुम अत्रिसुतांस नमस्कार असो.) ।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१०२।।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानन्दसरस्वतीविरचित

(त्रिशती)श्रीगुरुचरितकाव्ये द्वितीयशतकं समाप्तम्।।

ॐ तत्सत्।।

।। इति श्रीगुरुचरितकाव्यद्वितीयशतकं समाप्तम्।।

।। श्रीगुरुःशरणम्।।

श्री.प.प.श्री.वासुदेवानंदसरस्वतीटेम्बेस्वामीविरचितं

श्रीगुरुचरित्रकाव्यम् (त्रिशति)

।। तृतीयशतकम्।।

मराठी भाषांतरासहित

भाषांतरकारः-वे.शा.सं. **ईश्वरशास्त्री दीक्षित**
प्राध्यापक - व्याकरणशाला, सांगली.

तृतीयशतकम्।

अथ कोऽपि मृतार्भको वरे द्विज आस द्विज माहुरे पुरे।।
स गुरोः कृपयाऽऽप सत्सुतं स च दत्तं वदति स्म तं मतम्।।१।।

अन्वय - **अथ सिद्धः उवाच हे द्विज वरे माहुरे पुरे मृतार्भकः कः अपि द्विजः आस सः गुरोः कृपया सत्सुतं आप सः च तं मतं दत्तं वदति स्म।**

अर्थ - **सिद्ध बोलले- हे नामधारका ब्राह्मणा, श्रेष्ठ अशा माहुरपुरांत मृतवत्स असा कोणीएक गोपीनाथ नांवाचा ब्राह्मण असे. तो सेवा वगैरेंनीं श्रीगुरु दत्तात्रेयांचे कृपेनें एक सत्पुत्र मिळविता झाला. तो गोपीनाथ ब्राह्मण त्या मुलाला 'दत्त दत्त' म्हणत असे. म्हणजे 'दत्त' नांवानें हांक मारीत असे.।। योगिनी।।१।।**

स तु धीगुणशीलशालिनीं स्वसमानां स्त्रियमेव लब्धवान्।।
सुमती भुवि दंपती तथा शुशुभाते रतितत्पती यथा।।२।।

अन्वय - **सः तु धीगुणशीलशालिनीं स्वसमानां एव स्त्रियं लब्धवान् यथा रतितत्पति तथा सुमती दंपती शुशुभाते।**

अर्थः - तो मुलगा दत्त बुद्धि, गुण व शील यानें शोभणाऱ्या व आपल्यासारखीच असलेल्या स्त्रीला मिळविता झाला, आणि रतिकामाप्रमाणें सद्बुद्धीचे ते दोघे दंपती शोभते झाले. ।। योगिनी।।२।।

अथ दैववशात्क्षयार्दितः समभूत्कान्तिविवर्जितः सुतः।।
शयनाशनवर्जितः कृशो ललना चाप्यभवत्तथा कृशा।।३।।

अन्वय - **अथ दैववशात् क्षयार्दितः कांतिविवर्जितः सुतः समभूत् ततः शयनाशनवर्जितः कृशः अभूत् तथा ललना च अपि कृशा अभूत्।**

अर्थः -विवाह झालेनंतर प्रारब्धाने मुलगा दत्त क्षयरोगानें पीडित होऊन निस्तेजस्क झाला. त्यानंतर क्रमाक्रमानें आहार निद्रा वगैरे टाकलेला अतएव अतिशय कृश झाला. त्याची पत्नीहि अतिशय कृश झाली.।। योगिनी।।३।।

हवनार्चनशान्तिभेषजैर्जपनाद्यैर्न शशाम स द्विजैः।।
उदितोऽयमसाध्य इत्यहो स रहोऽम्बामवदच्छृणु ह्यहो।।४।।

अन्वय - **सः जपनाद्यैः हवनार्चनशांतिभेषजैः न शशाम द्विजैः अयं असाध्यः उदितः सः रहः अम्बां अवदत् अहो हि शृणु।**

अर्थ - तो रोग जप, होम, पूजा, शांति, औषध इत्यादिकाने शांत झाला नाही. वैद्य, ज्योतिषी वगैरे ब्राह्मणांच्याकडून हा रोग असाध्य आहे असे जेव्हां सांगितले गेले तेव्हां तो ब्राह्मण एकान्तांत आपल्या आईला म्हणाला - आई, निश्चित ऐक.।। योगिनी।।४।।

अयि मातरतः परं तु ते मयि माऽऽशाऽस्तु रुजार्दिते सुते।।
दयिते मयि तेऽस्तु मा रतिर्दयिते श्रीदयितेऽस्तु ते रतिः।।५।।

अन्वय - **अयि मातः अतः परं तु रुजार्दिते ते सुते मयि आशा मा अस्तु। हे दयिते ते दयिते मयि अतः परं रतिः मा अस्तु श्रीदयिते ते रतिः अस्तु।**

अर्थ - अग आई, यानंतर रोगानें पीडित अशा तुझ्या या मुलाविषयी अर्थात् मजविषयी तुझी आशा फुकट आहे. आसन्नमरण असल्यामुळे आशा करूं नकोस. हे प्रिये भार्ये, तुझ्या प्रिय वल्लभाविषयीं अर्थात् मजविषयी यापुढे प्रीती करूं नकोस, मग माझ्याकडून प्रेम कुठे केले जावे असे म्हणशील तर,

श्रीलक्ष्मीवल्लभ भवतारक श्रीमहाविष्णूवर तुझी प्रीती होवो.।। योगिनी।।५।।

धृतभीतिरुवाच तं सती गतिरन्या भवतो न मे सती।।

कति वच्म्यतिसूक्तिभिस्त्वलं मतिमान्मेऽस्ति भवान्सुमङ्गलम्।।६।।

अन्वय - **धृतभीतिः सती तं उवाच। भवतः अन्या मे सती गतिः न एतत् अतिसूक्तिभिः कति वच्मि अलं मतिमान् भवान् मे सुमंगलं अस्ति।**

अर्थ - घाबरलेली अशी ती भार्या त्याला म्हणालीः - "आपल्याशिवाय मला दुसरी चांगली गती नाही हे मी किती चांगल्या शब्दाने सांगू? असो-बुद्धिमान् असे आपण मला कल्याणकारक आहां. माझे सौभाग्य आहां."।। योगिनी।।६।।

इति सा समुदीर्य निर्ययौ पतियुक्ता श्वशुरानुमोदिता।।

गुरुदर्शनकाङ्क्षया नता वरगन्धर्वपुरं ह्युपागता।।७।।

अन्वय - **इति सा समुदीर्य पतियुक्ता श्वशुरानुमोदिता गुरुदर्शनकांक्षया निर्ययौ शनैः वरं गंधर्वपुरं हि उपागता।**

अर्थ - याप्रमाणें ती बोलून पतीच्या आरोग्यार्थ पतीसह (पतीला पाळण्यांत[डोलीत] घालून) "तूं जा." याप्रमाणे सासू सास-यांची आज्ञा घेऊन गुरुदर्शनाकांक्षेने निघाली. (हळूहळू मुक्काम करीत कांही दिवसांनी) श्रेष्ठ अशा (गाणगापुराच्या) गंधर्वपुराच्या जवळ प्राप्त झाली.।। योगिनी।।७।।

सहसा मृतिमाप तत्पतिर्युवतिस्तं च शुशोच साऽधृतिः।।

अतिदीनमतिं तु तां सतीं गुरुमूर्तिर्यतिराप सद्‌गतिः।।८।।

अन्वय - **तदा तत्पतिः सहसा मृतिं आप अधृतिः सा तं शुशोच तु तदा अतिदीनमतिं तां सतीं सद्‌गतिः यतिः गुरुमूर्तिः आप।**

अर्थ - तेव्हां तिचा पति एकाएकी मरण पावला. धैर्यशून्य झालेली ती युवती-अर्थात् त्याची पत्नी-मृतपतीला उद्देशून शोक करती झाली. तेव्हां अत्यंत दीनबुद्धीच्या त्या सतीला चांगला मार्ग दाखविणारा यतिवर भगवान् गुरुमूर्ति अवधूत वेषाने तिच्याजवळ प्राप्त झाला.।। योगिनी।।८।।

धृतभूतिरुवाच मा शुचः सति कस्ते पतिरन्ति मे वचः।।

वद चित्प्रतिबिम्बितोऽथवासदचिद्वर्ष्म समीपवर्ति वा।।९।।

अन्वय - **धृतभूतिः (तां) उवाच (हे) सति मा शुचः चित्प्रतिबिम्बितः ते पतिः अथवा अचित् समीपवर्ति वर्ष्म (ते पतिः,) कस्ते (पतिः) (इति) ते अन्ति वचः वद।**

अर्थ - भस्म धारण केलेला असा तो भगवान् तिला म्हणाला - "हे सती, शोक करूं नकोस. चित्प्रतिबिंबित जीव तुझा पति आहे अथवा जडदेह समीप असलेला हा तुझा पति आहे?" या माझ्या प्रश्नाचें उत्तर मजला दे.।। योगिनी।।९।।

उभयं न वयं यशस्विनि प्रवदामः परमं मनस्विनि।।

न गमागमनेऽस्य सोऽजरो निगमाद्योऽप्यवरोऽपरोऽमरः।।१०।।

अन्वय - **(हे) यशस्विनि मनस्विनि वयं उभयं न प्रवदामः अस्य गमनागमने न स्तः सः अजरः निगमाद्यः अवरः अपरः अमरः अस्ति।**

अर्थ - या दोन्हींतील सिद्धान्त मला समजत नाही. हे गुरो, तुलाच मी शरण आहे, असें जर म्हणशील तर हे स्त्रिये ऐक. हे यशस्विनी, आणि प्रशस्त मन असलेल्या स्त्रिये, आम्ही या दोघांनाहि म्णजे देह आणि जीव यांना परम सत्य तात्त्विक पदार्थ म्हणून सांगत नाही तर देह जो आहे तो जड, विकारी,

अदृष्ट, नष्टस्वभावाचा असल्याने सत्य न होवो. परंतु जीव हा परमार्थ तात्त्विक पदार्थ कसा नाही? तर ऐक. या स्वयंप्रकाशमान अपरोक्ष अशा आत्म्याला येणे जाणे, दुसऱ्या देहांत जाणे, मरणे, गर्भांत येणे, उत्पन्न होणे, इत्यादि नाहीत. तो आत्मा अजर अर्थात् जन्मादिविकारशून्य, वेदकर्ता, अत्यंत श्रेष्ठ आणि सगळ्या निषेधांचा अवधि असलेला व अमर असा आहे.।। योगिनी।।१०।।

यदनीदृगतादृगीक्षकं पुरुषाख्यं परमं ह्यमायिकम्।।

निरुपाधिकमाद्यमेककं तदु शोकं कथमर्हति व्यकम्।।११।।

अन्वय - **यत् अमायिकं ईक्षकं परमं पुरुषाख्यं तत् ईदृक् तादृक् च न भवति कुतः निरुपाधिकं आद्यं एककं व्यकं तत् उ शोकं कथं अर्हति।**

अर्थ - कारण, ज्या अर्थी आवरणादिरहित साक्षीभूत, परमपुरुषनामक ब्रह्मरूप तो परमात्मा असा तसा होत नाही. कारण तो अविद्या माया उपाधिरहित, आद्य, सर्वकारण, अद्वितीय, सृष्टिकाळांतहि एकटाच असा असणारा तो आत्मा ब्रह्मरूप असलेला शोक करण्यास योग्य कसा होईल? सांग. कांही असले तरी शोकास पात्र नाही.।। योगिनी।।११।।

यदु भाति जगत्यनेकवत्तदु मायामयमेणनीरवत्।।

गुरुदर्शिततत्त्वदीपतः पुरुदृङ् मुक्तिमियाद्भ्रमादतः।।१२।।

अन्वय - **यत् उ जगति अनेकवत् भाति तत् एणनीरवत् मायामयं गुरुदर्शिततत्त्वदीपतः पुरुदृक् अतः भ्रमात् मुक्तिं इयात्।**

अर्थ - तर प्रत्यक्ष वस्तूचा अपलाप कसा केला जातो ते सांगतो. जे या लोकांमध्ये सुर नर, पशुपक्ष्यादि रूपाने अनेक स्वरूपाने भासते ते मायामय मृगजळाप्रमाणे मिथ्या असें असून ते खरे नव्हे. तर मग हा भ्रम कसा निवृत्त होईल? याचे उत्तर असे कीं, शाब्द व परब्रह्मनिष्णात अशा सद्‌गुरूच्या द्वारां प्रकाशित जो तत्त्वज्ञानानरूप दिवा, जीवब्रह्मैक्यलक्षण असलेला त्यामुळें सर्वव्यापक आत्मदृष्टीच्या लाभाने विवेकी पुरुष मिथ्याभूत जगद्भ्रमांतून मुक्त होण्यास शक्य होतो. न होऊन या बाबतींत अन्य उपाय नाहीं.।। योगिनी।।१२।।

नरजन्मनि चेन्न रेऽमृतं परजन्मन्यत आसुरे मृतम्।।

सति मुञ्च शुचं न चंक्रमं प्रति गच्छाश्रय मोक्षसत्क्रमम्।।१३।।

अन्वय - **रे नरजन्मनि अमृतं न चेत् तर्हि तेषां आसुरे मृतं अन्यत् परं न तस्मात् हे सति ! शुचं मुंच न चंक्रमं प्रति गच्छ मोक्षसत्क्रमं आश्रय।**

अर्थ - हे साध्वी, या मनुष्य जन्मामध्ये जर मोक्ष प्राप्त करून घेतला नाही, तर प्राणपोषणतत्पर असे असुरांचा स्वभाव असलेले मानव परजन्मामध्ये मरणच प्राप्त करून घेतात. अमरपणाची वार्ताहि त्यांना नको आहे. ज्या अर्थी असे आहे त्या अर्थी तूं, हे सती, शोक टांकून दे. वारंवार या जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पडूं नकोस. याच जन्मांत ईश्वरभजन, स्वधर्माचरणादिकांच्या योगाने मोक्षाच्या सन्मार्गाचा आश्रय कर.।।१३।।

स्वातंत्र्यं न हि योषितां सति पतिः स्त्रीणां सुरो नेतरो

हित्वा शाठ्यमतः पतिं भज ततः श्रेयो गुरोरुक्तितः।।

सेवा तस्य सुरार्चनं पदुदकं तीर्थं प्रसादस्तदु-

च्छिष्टं धर्म उतास्य वाक्यकरणं संतोषणं भूषणम्।।१४।।

अन्वय - **हि योषितां स्वातंत्र्यं न तस्मात् हे सति ! स्त्रीणां पतिः एव सुरः इतरः न अतः शाठ्यं**

हित्वा पतिं भज। गुरोः उक्तितः ततः श्रेयः तस्य सेवा सुरार्चनं पदुदकं तीर्थं तदुच्छिष्टं प्रसादः उत अस्य वाक्यकरणं धर्मः संतोषणं भूषणम्।

अर्थ - कारण, हे स्त्रिये, स्त्रियांना केव्हांहि स्वातंत्र्य नाही. म्हणून हे सती, स्त्रियांना पति हाच देव, दुसरा शिव-विष्णु इत्यादिरूप कोणीहि देव नाहीं. ज्या कारणाने स्त्रियांचा पति हाच देव आहे, त्याकारणाने कापट्य टाकून पतीची सेवा कर. त्या पतिभजनाने श्रेय होईल. (लोपामुद्रेच्या स्तुतिप्रंसगाने सांगगितलेल्या) बृहस्पतीच्या उक्तींवरून पतिभजन करण्याने श्रेय प्राप्त होईल. त्या भर्त्याची सेवा हीच तिची देवाची पूजा. दुसरी देवपूजा नाही. त्या पतीचे पादोदक हेच तीर्थ. पतीचे उच्छिष्ट हाच देवाचा प्रसाद होय. पतीच्या वाक्याप्रमाणे वागणे हाच तिचा धर्म होय. पतीचा संतोष हेच भूषण होय. बाकी सुवर्णादिक हे भूषण नव्हे.।।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१४।।

नित्यं तज्जनगौरवं च सुहितं मर्यादयाऽदो व्रतं
धार्यं स्वापभुजीतयस्तमनु च प्राक् स्नानबोधोत्थितिः।।
सर्वैनःशमनं धवानुगमनं गोत्रत्रयोद्धारणं
भूशय्यावपनार्चनव्रतवृषैर्वैधव्यसेवाऽथवा।।१५।।

अन्वय - **च परं नित्यं तज्जनगौरवं कार्यं सुहितं कार्यं अदः व्रतं मर्यादया धार्यं तथा तं अनु स्वापभुजीतयः स्नानबोधोत्थितिः प्राक् सर्वैनःशमनं गोत्रयोद्धारणं धवानुगमनं अथवा भूशय्यावपनार्चनव्रतवृषैः वैधव्यसेवा।**

अर्थ - आणि नित्य पतीच्या संबंधीं अशा असलेल्या सासू, सासरा, दीर इत्यादिकांचे गौरव करणे हे अतिशय हिताचे आहे. म्हणून हे सर्व व्रत मर्यादेने धारण करावे, आणि पतीच्या खाणे, पिणे, झोपणे इत्यादिकांनंतर आपण खाणे, पिणे, झोंपणे इत्यादि कार्ये करणारी आणि पतीच्या अगोदर उठणे, स्नान इत्यादि कार्ये करणारी अशी राहून दैववशात् पती मृत झाला असतां त्या स्त्रीने प्रामुख्यानें सहगमन करावे अथवा भूशय्यादि वैधव्यव्रत पत्करून खाटेवर न झोपणे, केवशवपन करणे, देवांची पूजा करून (एकादशी जयंती इत्यादि) उपवास करणे, (कार्तिक, माघ, वैशाख, श्रावण मासादिकांमध्ये) स्नान उपोषण, दीपाराधना, दान इत्यादिकांच्या योगाने विधवाधर्मपालन करून सतीने राहावे।। शार्दूलविक्रीडितम्।।१५।।

सा प्राह वैधव्यसुपालनं हा कष्टं युवत्या अपि धर्मवत्याः।।
अतोऽनुयानं मतमित्यथाक्षान्दत्वा विभूतिं च तथेत्यगात्सन्।।१६।।

अन्वय -**(सा प्राह) धर्मवत्याः अपि युवत्याः वैधव्यसुपालनं हा कष्ट अतः अनुयानं मतम्। अथ सन् अक्षान् दत्वा विभूतिं दत्त्वा तथेति अगात्।**

अर्थः - सती म्हणालीः तरुण स्त्रियांना वैधव्यधर्म पालन करून आयुष्य घालविणे हें अत्यंत कष्टाचे आहे. तरी मला सहगमन करण्याला परवानगी द्यावी. त्यावर ते ऐकून श्रीगुरूंनीं तिला (पतीच्या कंठांत व कानांत धारण करण्याकरितां) रुद्राक्ष तसेच अंगाला लावण्याकरितां विभूति ही देऊन 'तुझ्या म्हणण्याप्रमाणेच कर' असे सांगितले.।। उपजातिः।।१६।।

साऽपि श्मशानेऽनुपदं हयेष्टिप्रदं मुदा भर्तृशवाग्रयानम्।।
कृत्वाऽखिलानन्दपदं पदं च गुरोर्दिदृक्षुर्लघु संगमेऽगात्।।१७।।

अन्वय - **सा अपि मुदा अनुपदं हयेष्टिप्रदं स्मशाने भर्तृशवाग्रयानं कृत्वा अखिलानंदपदं गुरोः दिदृक्षुः लघु संगमे अगात्।**

अर्थः - ती पतिव्रता स्त्री आनंदाने पावलोपावली अश्वमेधपुण्य प्राप्त करून देणारे, स्मशानांतील भर्त्याच्या शवापुढे गमन करून सर्वानंदस्थान असलेल्या गुरुचरणांना पाहणेची इच्छा असलेली शीघ्र भीमा-अमरजा संगमावर गेली.।। उपजातिः।।१७।।

सौभाग्यसंततिदया स दयासमुद्रस्तामाशिषालमभिनन्द्य शवं वितन्द्रः।।
आनाय्य चाथ जलसिक्तमजीवयत्तं ताभ्यां स्तुतोऽवददजो निजदैवमुक्तम्।।१८।।

अन्वय - **सौभाग्यसंततिदया आशिषा स तां अलं अभिनंद्य दयासमुद्रः सः शवं आनाय्य अथ च जलसिक्तं तं अजीवयत् ताभ्यां स्तुतः अजः निजदैवमुक्तं अवदत्।**

अर्थः - श्रीगुरु म्हणालेः हे सती, तूं अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव याप्रमाणें सौभाग्यसंततिदायक आशीर्वादाने त्या सतीचे अभिनंदन करून भक्तकार्यार्थ सदा उद्युक्त, दयासागर तो भगवान् त्या प्रेताला आणवून व नंतर कमंडलूजलाने प्रोक्षण करून त्या मृतपतीला जिवंत करतां झाला. आणि मृतसंजीवित ब्राह्मण व त्याची पत्नी यांच्याकडून स्तुति करून घेतां झाला सर्व लोक मेलेला हा मनुष्य जिवंत कसा झाला या रीतीनें आश्चर्यचकित झाले असतां भगवंतांनीं सांगितले (की-निजभक्तांचे दैवरूप असलेलें या जन्मांत तीस वर्षांचें आयुष्य पुढच्या जन्मीच्या शंभर वर्षांच्या आयुष्यांतून काढून घेऊन या जन्मांत यास दिले आहे).।। वसन्ततिलका।।१८।।

ततः परेद्युः प्रतिचोदितोऽवदद् वदद्वरेण्योऽक्षविभूतिसंभवे।।
वाराङ्गनामर्कटकुक्कुटोद्भवक्षमेशभद्रात्मजरुद्रसत्कथे।।१९।।

अन्वय - **ततः परेद्युः प्रतिचोदितः वदद्वरेण्यः अक्षविभूतिसंभवे वारांगनामर्कटकुक्कुटोद्भवक्षमेशभद्रात्मजरुद्रसत्कथे अवदत्।**

अर्थ - त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी साध्वीकडून पूर्ववृत्त जाणण्याकरितां म्हणून विचारलेला भगवान् श्रेष्ठ वक्ता असा रुद्राक्ष, विभूति, यांच्यापासून निर्माण झालेल्या सतीवेश्या व तिने बाळगलेला माकड व कोंबडा यांच्या क्षमेश भद्रात्मज यांच्या रुद्राच्या कथा साध्वीला सांगता झाला. त्यांत क्षमेश काश्मीरदेशचा राजा, भद्रसेन नांवाचा त्याचा मुलगा यांच्या कथा सांगितल्या.।। वंशस्थम्।।१९।।

स्त्रियो न देयो मनुरेतदर्थं तद्देवयान्या विकचं चरित्रम्।।
सतीं स ऊचे सकचं कचेन काव्यं वराङ्गं विकचं कृतं च।।२०।।

अन्वय -**स्त्रियः मनुः न देयः एतदर्थं तत् देवयान्याः विकचं चरित्रं ऊचे काव्यं विकचं कृतं कचेन वरांगं विकचं कृतं च ऊचे।**

अर्थ - स्त्रीला मंत्र देऊं नये या अर्थी त्या प्रसिद्ध देवयानीचे स्पष्ट चरित्र भगवंतांनी सतीला सांगितले. [(दैत्यांनी पानकांत मिसळून दिलेले कचाचे भस्म प्याल्याने) कचाने युक्त अशा शुक्राला (संजीवली मंत्राच्या प्रभावाने) कचावेगळा केल्याची व तो गुह्य मंत्र कचाने षट्कर्णी करून प्रभावहीन केल्याची गोष्ट सतीला सांगितली)।। उपजातिः।।२०।।

सोमवारव्रतं साध्व्यै सोमप्रियमुवाच सः।
सीमन्तिन्याप्यैन्द्रसेनिसीमन्तिन्या कृतं व्यकम्।।२१।।

अन्वय - **सः व्यकं ऐन्द्रसेनिसीमन्तिन्या सीमन्तिन्या कृतं सोमप्रियं सोमवारव्रतं साध्व्यै उवाच।**

अर्थ - तो भगवान् दुःख हरण करणारे इंद्रसेनाच्या मुलाची पत्नी सीमंतिनीकडून मैत्रेयीवचनामुळें केलेले शंकरप्रिय सोमवारव्रत साध्वीला सांगता झाला.।। अनुष्टुप्।।२१।।

एवं विनाथौ शरणागतौ नतौ कृत्वा सनाथौ यशसाप्यलङ्कृतौ।।
प्रस्थापयामास गृहाय दंपती तौ हर्षितौ यत्यपकारदंपती।।२२।।

अन्वय - **एवं विनाथौ शरणागतौ नतौ सनाथौ यशसा अपि अलंकृतौ कृत्वा यत्यपकारदंपती हर्षितौ तौ दंपती गृहाय प्रस्थापयामास।**

अर्थः - पूर्वी नाथरहित असलेल्या मागाहून शरणागत झालेल्या त्या दंपतींना सनाथ व यशाने अलंकृत करून त्या यतिश्रेष्ठ भगवानाने आनंदित अशा त्या दंपतींना घराकडे जाण्यास अनुज्ञा देऊन पाठविले.।। इन्द्रवज्रा।।२२।।

परान्नाभिलाषिण्यथ ब्रह्मयोषित्परान्नारुचिं स्वं पतिं प्रार्थ्य चेशम्।।
परान्नाय निन्ये भुजौ वीक्ष्य दंष्ट्रिश्वकोच्छिष्टमन्नं विहायेशमाप्तौ।२३।।

अन्वय - **अथ परान्नाभिलाषिणी ब्रह्मयोषित् परान्नारुचिं स्वपतिं, ईशं प्रार्थ्य परान्नाय निन्ये भुजौ दंष्ट्रिश्वकोच्छिष्टं अन्नं वीक्ष्य विहाय ईशं आप्तौ।**

अर्थ - त्यानंतर परान्नाची अभिलाषा करणाऱ्या ब्राह्मणस्त्रीने परान्नाची इच्छा न करणाऱ्या आपल्या पतीला परान्नभोजनाकरितां पाठवा. याप्रमाणे भगवंताला प्रार्थना करून त्यांच्याकडून आज्ञा झालेल्या आपल्या पतीला परान्न घेण्यास नेले. त्यानंतर ते दोघे दंपती जेवण्याच्या समयी दात्यांकडून दिल्या जाणाऱ्या श्वानसूकरांचे उच्छिष्ट असलेल्या अन्नाला पाहून ते अन्न टाकून भगवंताजवळ आले.।। भुजंगप्रयातम्।।२३।।

तां बोधयित्वा द्विजमाह खिन्नं स्वेष्टाप्तयज्वद्विजसज्जनान्नम्।।
ग्राह्यं तथा दानमसद्ग्रहादौ तीर्थे नृपाच्चापि न चापदादौ।।२४।।

अन्वय - **तां बोधयित्वा खिन्नं द्विजं आह। त्वया स्वेष्टाप्तयज्वद्विजसज्जनान्नं ग्राह्यम्। तथा असद्ग्रहादौ आपदादौ च नृपात् अपि दानं न ग्राह्यम्।**

अर्थ - भगवान् म्हणलाः हे ब्राह्मणस्त्रिये, याप्रमाणे दुराग्रह करूं नकोस असा तिला बोध करून आपल्या व्रतनियमाच्या भंगाने खिन्न झालेल्या ब्राह्मणाला भगवान् म्हणाले : हे ब्राह्मणा, सगोत्रज व मित्र, गुरु, संबंधी, उपकार केलेले, विधीनें याग करणारे द्विज, साधु, यांचे अन्न घेत जा व यांच्यापासून दानहि घे. आपत्तींच्या वेळेलाहि वाईट दान असलेले, ग्रहणादिकांच्या ठिकाणीं तीर्थामध्यें दुष्ट राजांच्यापासून दान घेऊं नकोस.।। इंद्रवज्रा।।२४।।

स्वाचारवान्न दुष्येत गृह्णन्नपि कुटुम्बवान्।
स्वाचारं कथयेत्युक्तो ब्रह्मण्यो ब्रह्मणाऽवदत्।।२५।।

अन्वय - **कुटुम्बवान् स्वाचारवान् गृह्णन् अपि न दुष्येत स्वाचारं कथय इति ब्रह्मणा उक्तो ब्रह्मण्यः अवदत्।**

अर्थः - कुटुंबवान् आणि सदाचारवान् ब्राह्मण याने दान घेतलें असतांहि तो दोषी होत नाहीं असे भगवंताचे म्हणणे ऐकून ब्राह्मणांकडून हे 'भगवन्-सदाचार मला सांगा', याप्रमाणे विचारलेले ब्राह्मणप्रिय भगवान् सदाचार बोलले.।। अनुष्टुप्।।२५।।

बुद्ध्वा ब्राह्ममुहूर्ते ईशगुरुगा नत्वा दिवोदङ्मुखो
भूत्वा मूत्रविशौ तृणेऽस्रपदिशि त्यक्त्वाम्मृदाऽधोबिले।।

प्रक्षाल्याऽङ्घ्रिकरान्स्ववर्णवृषविद्वक्त्रं च गण्डूषतः
क्षीरीध्मेन रदाननिन्द्यदिवसे स्नायात्पुराऽब्गोमयैः।।२६।।

अन्वय - **ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्वा ईशगुरुगाः नत्वा दिवा उदङ्मुखो भूत्वा अस्त्रपदिशि मूत्रविशौ त्यक्त्वा अम्मृदा अधोबिले प्रक्षाल्य अंघ्रिकरान् प्रक्षाल्य स्ववर्णवृषवित् वक्त्रं गंडूषतः प्रक्षाल्य अनिंद्यदिवसे क्षीरीध्मेन रदा पुरा प्रक्षाल्य अब्गोमयैः स्नायात्।**

अर्थ - ब्राह्म मुहुर्तांत जागा होऊन अंथरुणावरून उठून परमेश्वर, गुरु, गाई, पृथ्वी यांना नमस्कार करून दिवसां उत्तरेकडे तोंड करून, रात्रीं दक्षिणाभिमुख होऊन आपले घराच्या नैऋत्य दिशेकडे यज्ञीयभूमि नसलेल्या जागीं वाळले गवत ठेवून त्यावर मलमूत्रविसर्जन करून पाणी व माती याने लिंग, गुद, यांचे प्रक्षालन करून जलाशयांत येऊन पाणी व मातीने हातपाय धुऊन आपल्या स्ववर्णधर्माचे ज्ञान मिळवून-त्याप्रमाणे तोंड धुऊन चुळा भरून, रविवार, षष्ठी, अष्टमी, चतुर्दशी, दर्श इत्यादि निषिद्ध दिवस सोडून, प्लक्षादि, क्षीर वृक्षाच्या काष्ठाने दंतधावन करून निंद्य दिवशी अगर काष्ठ न मिळाल्यास आम्रादि पर्णांच्या योगाने दांत स्वच्छ करून बारा वेळां चुळा भरून अगोदर प्रातःकाली पाणी व गोमयस्नान करावे.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।२६।।

मध्याह्नेऽप्सु मृदा व्रती त्रिषवणं भिक्षुः प्रवाहाभिदृक्
गेहे प्राङ्मुख आचमाघहृतितृप्त्युन्मार्ष्टिसंकल्पनम्।।
वर्ज्यं मन्त्रितशीतलोष्णसलिलैः स्नायाच्चिरण्टी सदा
नो शीर्ष्णा विधिवत्कृताचमनकः संध्यामुपासीत वित्।।२७।।

अन्वय - **मध्याह्ने गृहस्थः मृदा अप्सु स्नायात् व्रती भिक्षुः त्रिषवणं स्नायात् प्रवाहाभिमुख स्नायात्, गेहे प्राङ्मुखः स्नायात् आचमाघहृतितृप्त्युन्मार्ष्टिसंकल्पनं वर्ज्यम्। मंत्रितशीतोष्णसलिलैः स्नायात् चिरण्टी सदा शीर्ष्णा नो स्नायात्। वित् विधिवत् कृताचमनकः संध्यां उपासीत।**

अर्थः - गृहस्थांनी मृत्तिकास्नान करून पाण्याने स्नान करावे. वनस्थ अगर कुटीचक, बहूदक संन्यासी यांनीं त्रिकाळ स्नान करावे. हंसयतीने एकवेळ स्नान करावे. परमहंसांनी नाही केले तरी चालेल, स्नानकाली सर्वांनी प्रवाहाभिमुख होऊन स्नान करावे. घरामध्ये स्नान करीत असतांना आचमन, अघमर्षण, देवपितृतर्पण, मार्जन, संकल्प हे सर्व वर्ज्य करावे. अर्थात् बाहेरच्या जलाशयांत अवश्य करावे. घरामध्ये अभिमंत्रित शीतोष्णपाण्याने स्नान करावे. सुवासिनीने सदा नित्य डोक्यावरून स्नान करूं नये. बुधवार व शनिवार या दोन दिवशी सुवासिनींना मांगलिक शिरस्नान विहित आहे. विधिवत् आमचन करून संध्यावंदन करावे. या संध्येचा काल जाणून त्या योग्य वेळींच संध्या करावी. नक्षत्रे असतांना प्रातःसंध्येचा काळ उत्तम होय. नक्षत्रें लुप्त झाली असतां मध्यम होय.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।२७।।

मृद्भस्मागुरुचित्र आप्लवसवार्चोर्ध्वे पवित्रोत्तरी-
याढ्योऽसूंश्च नियम्य मार्जनमुखं कृत्वोपवीती स्वकम्।।
दत्त्वार्घ्याणि परीत्य चासनगतः कृत्वा जपोपस्थिती
तां संध्यां विसृजेद्धुनेन्निशि दिवा संध्यावदर्चेत्सुरान्।।२८।।

अन्वय - **आप्लवसवार्चोर्ध्वं मृद्भस्मागुरुचित्रः पवित्रोत्तरीयाढ्यः असून् च नियम्य उपवीती सन् स्वकं मार्जनमुखं कृत्वा अर्घ्याणि दत्वा परीत्य आसनगतः जपोपस्थिती कृत्वा तां संध्यां विसृजेत् निशि दिवा हुनेत् संध्यावत् सुरानर्चेत्।**

अर्थः - स्नान झाल्यानंतर गोपीचंदनाने ऊर्ध्व पुंड्र धारण करावे अथवा भस्माने त्रिपुंड धारण करावे. होम झाल्यानंतर भस्म लावावे. देवपूजेनंतर चंदनाचा तिलक लावावा. दोन्ही हातांत दर्भपवित्र, व अंगावर उत्तरीय धारण करावे. प्राणायाम करून यज्ञोपविती होऊन बद्ध शिख होऊन स्वतःच्या गृह्यसूत्राप्रमाणे मार्जन, मंत्राचमन, पुनर्मार्जन, अघमर्षण आदि करून अर्घ्य द्यावेत. असावादित्यो ब्रह्मा याप्रमाणे आपल्या भोंवती पाणी फिरवून आचमन करून पृथ्वीत्यादि मंत्राने आसनावर बसून जप उपस्थान करून दिग्गत देवता, गुरु, विप्र यांना वंदन करून उत्तमे शिखरे इति या मंत्रानें संध्यादेवीचे विसर्जन करावें. सायंप्रातर्होम कराव. संध्येप्रमाणें त्रिकाल पंचायतन देवतांची पूजा करावी.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।२८।।

यज्ञान्मासिकवार्षिकान्स्वसुगृहे नित्यांश्च पाठं सकृ-
च्छ्राद्धं पोष्यभरोऽमृतं हितमितं सास्वग्निहोत्रं चरेत्।।
निःशेषं लवणाज्यपायसमशब्दं मण्डले भाजने
मौनी स्नानजपाशनोत्सृतिषु चामन्त्राशने काकता।।२९।।

अन्वय - **स्वसुगृहे मासिकवार्षिकान् यज्ञान् नित्यान् च चरेत् पाठं सकृत् चरेत् श्राद्धं चरेत्। पोष्यभरः सास्वग्निहोत्रं हितमितं अमृतं चरेत् लवणाज्यपायसं निःशेषं अशब्दं च मण्डले भाजने चरेत् स्नानजपाशनोत्सृतिषु मौनी भवेत्। अमंत्राशने च काकता भवेत्।**

अर्थः - दर्शपूर्णमासादि यज्ञांना आचरावें. आग्रयणादिक वार्षिक याग आचरावे. आपल्या घरींच करावेत. आपत्कालांत भाड्याच्या घरांत, परगृहांत असतांना यज्ञादिक केले असतांना पुण्यहानि नाही. नित्य देवयज्ञ, भूतयज्ञ, पितृयज्ञ, मनुष्ययज्ञ हे आत्मसंस्कारार्थ अन्नसंस्कारार्थ पंचसूनादोषपरिहार्थ प्रातःकाल सायंकाल या दोन्ही वेळां आचरावे. ब्रह्मयज्ञ मात्र एकदांच दिवसां करावा. नित्य, मासिक, वार्षिक श्राद्ध करावे. अग्नि, अतिथि, मृत्यादिक पोष्यांना भरणाऱ्या गृहस्थानें प्राणाग्निहोत्रसहित अनिंद्य, पथ्यकारक, परिमित, पवित्र यज्ञशिष्ट भक्षण करावे. मीठ, तूप आणि पायस हे निःशेष खावे. बाकीचे पदार्थ थोडेथोडे शिल्लक ठेवावे. पायसादिक शब्द न करितां खावे. भोजनाचे पात्र मंडलावर असावे. स्नान, जप, भोजन, मलमूत्रविसर्जन या वेळी मौन असावे. आपोशन प्राणिग्निहोत्र मंत्ररहित असे अन्न स्वेछेनें खाल्ले असतां द्विजाला कावळ्याचा जन्म प्राप्त होतो. अथवा आमंत्रणाशिवाय दुसऱ्याचे घरीं भोजन केले असतां त्यालाहि कावळ्याचा जन्म प्राप्त होतो.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।२९।।

पर्वार्केषु निशि व्रते न च चरेद्भूताष्टमीवासरे
ताम्बूलं विधवा यतीतर इदं नाद्याद्व्रते चाह्निकम्।।
निश्याद्यप्रहरान्तमन्तरितकं नैशं निशीथात्पुरा
प्रायश्चित्तमतः स्वदारग ऋतौ रागी क्षणेऽनिन्दिते।।३०।।

अन्वय - **पर्वार्केषु निशि न चरेत्, तथा भूताष्टमीवासरे व्रते न च चरेत् विधवा यती ताम्बूलं न अद्यात्। इतरः व्रते न अन्तरितकं निश्याद्यप्रहरान्तं कुर्यात् नैशं निशीथात् पुरा कुर्यात्। अतः प्रायश्चित्तं कुर्यात्। रागी अनिन्दिते क्षणे स्वदारगः भवेत्।**

अर्थ - पौर्णिमा, दर्श, रविवार या दिवशीं रात्रीं जेवण करूं नये आणि चर्तुदशी, अष्टमी, या दिवशीं दिवसां जेवूं नये. एकादश्यादि व्रतदिवशीं अहोरात्र भोजन करूं नये. विधवा व यतीनें तांबूल खांऊ नये. याशिवाय दुसऱ्या लोकांनींहि व्रतदिवशीं तांबूल भक्षण करूं नये. अडचणींमुळे दिवसाचे आन्हिक अंतरल्यास रात्रीचा पहिला प्रहर संपेपर्यंत ते करावे. रात्रीचे कर्म रात्र संपण्याचे पूर्वी करावे. ते न

झालेस १०८ गायत्रीजपरूप प्रायश्चित्त आचरावे. रागी पुरुषानें अनिंदित वेळीं स्वस्त्रीशीं गमन करावे. (अर्थात् परस्त्रीगमन करणारा, निंदित वेळीं स्वदारगमन कराणारा हा नरकास जातो.)।। शार्दूलविक्रीडितम्।।३०।।

कौ न्यासी विधवा स्वपेन्न यमदिक्पादोऽखिलो यत्कृतं
तं संन्यस्य हरावयं वरवृषः षट्कर्मणो ब्रह्मणः।।
नातः श्रेय इदं पराशरमुखैरुक्तं मयोक्तं तु ते
श्रुत्वा सोऽपि तथाऽऽचरत्समुदितो लुप्तोऽपि धर्मः पुनः।।३१।।

अन्वय - **न्यासी विधवा कौ स्वपेत्। अखिलः यमदिक्पादो न स्वपेत्। यत् कृतं तत् हरौ संन्यस्य स्वपेत्। षट्कर्मणः ब्रह्मणः अयं वरवृषः अतःपरं श्रेयः न इदं पराशरमुखैः उक्तं ते मया उक्तं सः अपि श्रुत्वा तथा आचरत्। लुप्तः अपि धर्मः पुनः उदितः।।**

अर्थ - संन्यासी व विधवा यांनी जमिनीवरच झोपावे. खाटेवर वगैरे झोपूं नये. सर्व लोकांनीं (कोणीही) दक्षिणेकडे पाय करून झोपूं नये. आपण केलेले सर्व कर्म परमेश्वरास अर्पण करून झोपावे. याग, अध्ययन, दान, याजन, अध्यापन, प्रतिग्रह हीं सहा कर्मे ब्राह्मणांचीं आहेत. याप्रमाणे वागणे हाच ब्राह्मणांचा उत्तम धर्म होय. याप्रमाणे सर्व वर्णाश्रम्यांचा श्रेयःसाधन हा धर्म आहे. यापेक्षां दुसरें श्रेयःसाधन कांही नांही. हे पराशरादिक महर्षींनी सांगितलेलेच मी तुला सांगितलेले आहे. त्यांत माझ्या कल्पनेने कांही सांगितले नाहीं. याप्रमाणें गुरूंचा उपदेश ऐकून तोहि ब्राह्मण त्या प्रकारानें धर्माचरण करता झाला. कलियुगांत कालवशात् लुप्त झालेला धर्म पुनः उदय पावला.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।३१।।

त्रिपुंभुक्तिपर्याप्तमन्नं गृहीत्वाऽऽययौ भास्कराख्यो द्विजोऽजाय भिक्षाम्।।
प्रदातुं त्रिमासं स वासं चरन्वै न लेभेऽन्तरं तं हसन्तीतरे स्म।।३२।।

अन्वय - **भास्कराख्यः द्विजः अजाय भिक्षां प्रदातुं त्रिपुंभुक्तिपर्याप्तं अन्नं गृहीत्वा आययौ। स तत्र त्रिमासं वासं कुर्वन् अन्तरं न लेभे इतरे तं हसन्ति स्म।**

अर्थ - भास्कर नांवाचा ब्राह्मण भगवंताला भिक्षा घालण्याकरितां म्हणून तीन माणसांना पुरेल एवढे अन्न घेऊन आला. तो भास्कर तेथे तीन मासपर्यंत निश्चयाने वास करूनहि भिक्षा घालण्याला अवकाश न मिळाल्यामुळे हा भिक्षा घालण्यास आलेला ब्राह्मण (रोज गुरुमाऊलींच्या पंक्तींत जेवण करून आपण पुष्ट होत चालला.) याप्रमाणें इतर लोक त्याचा उपहास करूं लागले.।। भुजंगप्रयातम्।।३२।।

गुरुः कारयामास पाकं च साकं स्त्र्यपत्यैर्द्विजैर्भोजयामास लोकम्
परं चापि चान्नं न हीनं हि जातं तदाऽलौकिकं कौतुकं तत्र जातम्।।३३।।

अन्वय - **तदा गुरुः पाकं कारयामास स्त्र्यपत्यैः द्विजैः साकं लोकं भोजयामास (परं अपि भोजयामास)। तथापि अन्नं हीनं न जातं तदा तत्र अलौकिकं कौतुकं जातम्।।**

अर्थ - त्यावेळीं श्रीगुरूंनी त्याच्याकडून पाक करविला आणि सर्व स्त्रिया, मुले, ब्राह्मण इत्यादिकांसह ४००० लोकांना त्या स्वल्प अन्नानेच जेऊं घातले. शिवाय पशुपक्षादिकांनाहि जेवविले. तथापि त्याचे अन्न कमी न झालेले पाहून हे अलौकिक कौतुक झाले, असें सर्व लोक म्हणाले.।। भुजंगप्रयातम्।।३३।।

प्राकाम्यसिद्ध्या स्वल्पान्नप्राकाम्यं हीश्वरोऽकरोत्।
सकाममागतं विप्रं निष्कामं चापि भास्करम्।।३४।।

अन्वय - **हि ईश्वरः प्राकाम्यसिध्द्या स्वल्पान्नप्राकाम्यं अकरोत्। सकामं आगतं भास्करं विप्रं निष्कामं अकरोत्।**

अर्थ - निश्चयानें हा भगवान् अष्टमहासिद्धीपैकीं प्राकाम्यसिद्धीनें त्या थोडक्या अन्नाला परिपूर्ण करता झाला. सकाम भावनेनें आलेल्या त्या भास्कर ब्राह्मणाला निष्काम करितां झाला.।। अनुष्टुप्।।३४।।

गङ्गानाम्नी सोमनाथकामिनी पुष्पवर्जिता।
परजन्मनि पुत्रार्थं समर्थमजमाभजत्।।३५।।

अन्वय - **पुष्पवर्जिता गंगानाम्नी सोमनाथकामिनी परजन्मनि पुत्रार्थं समर्थं अजं अभजत्।**

अर्थ - अभीष्टदान करण्यास समर्थ असलेल्या भगवंताला शरण आलेली वृद्ध अशी सोमनाथ ब्राह्मणाची गंगा नांवाची पत्नी रजोदर्शन बंद झालेमुळे दुसऱ्या जन्मीं पुत्राची अपेक्षा करणारी अशी होऊन गुरूंच्या जवळ येऊन सेवा करती झाली.।। अनुष्टुप्।।३५।।

तामाह तादृशीं तातः क्व जन्मैष्यं क्व वा स्मृतिः।
मृतिर्विस्मृतिरेवात्र सत्पुत्रौ ते भविष्यतः।।३६।।

अन्वय - **तातः तादृशी तां आह। एष्यं ते जन्म क्व स्मृतिः क्व अत्र मृतिः विस्मृतिः एव ते सत्पुत्रौ भविष्यतः।**

अर्थ - जगत्कर्ता भगवान् त्या वृद्ध ब्राह्मणस्त्रीला म्हणालेः- येणारे जन्म हे तुझे कोठे होणार, कोठून या वरदानाची आठवण? कारण मरण हे पूर्वजन्मीच्या विस्मृतिरूपांत आहे, म्हणून याच जन्मामध्ये १ मुलगा व १ मुलगी माझ्या प्रसादाने होतील.।। अनुष्टुप्।।३६।।

इत्युक्त्वा नारदब्रह्मवादोक्ताश्वत्थसेवनम्।
शशंसास्या अपुष्पत्वे फलवत्तेत्यसूचि किम्।।३७।।

अन्वय - **इति उक्त्वा नारदब्रह्मवादोक्ताश्वत्थसेवनम् शशंस अस्याः अपुष्पत्वे फलवत्ता असूचि किम्।**

अर्थ - इतकें बोलून भगवंतांनी नारद-ब्रह्मदेवसंवादरूपी अश्वत्थसेवा या ब्राह्मणीला सांगितली. पुत्रप्राप्त्यर्थ अश्वत्थसेवा सांगण्याचा काय अभिप्राय तर अश्वत्थ हा वनस्पति वृक्ष असलेने फूल नसतांनाहि फलवत्ता ज्याप्रमाणें दिसते, त्याप्रमाणे पुष्प (म्ह. रज) नसलेल्या वृद्ध अशा तुलाहि माझ्या अनुग्रहाने पुत्रवत्ता प्राप्त होणार. याप्रमाणे भगवंतांनीं सुचविले.।। अनुष्टुप्।।३७।।

ततो दृष्टरजा भूत्वा सगर्भा जरती त्वभूत्।
तां वीक्ष्योचुर्जनाः किं नु जंगमोऽसौ वनस्पतिः।।३८।।

अन्वय - **ततः जरती दृष्टरजा भूत्वा सगर्भा अभूत्। तां वीक्ष्य जना ऊचुः असौ वनस्पतिः जंगमः किन्नु।**

अर्थ - अश्वत्थसेवा झालेनंतर वृद्ध असली तरी ती रजस्वला होऊन गर्भिणी झाली. विटाळ थांबलेल्या त्या स्त्रीला गर्भिणी झालेली पाहून लोक म्हणूं लागले, हा चालताबोलता फिरणारा वनस्पतीच आहे कीं काय ? कारण पुष्पाशिवाय फलद्रूप होणारा वनस्पति चालत नाही. ही तर चालत आहे, म्हणून असे म्हणाले.।। अनुष्टुप्।।३८।।

कन्याऽथास्या अभूत्तां सा शुद्ध्यूर्ध्वं गुरुसंनिधिम्।
नीत्वोचे दारिका त्वेषा पितृहृद्दारिका न किम्।।३९।।

अन्वय - **अथ अस्याः कन्या अभूत्। सा तां शुद्ध्यूर्ध्वं गुरुसंनिधिं नीत्वा ऊचे एषा तु दारिका पितृहृद्दारिका न किं।**

अर्थ - गर्भधारणेनंतर दहाव्या महिन्यामध्ये या ब्राह्मणस्त्रीला कन्या झाली. ती ब्राह्मणी शुद्धि झाल्यानंतर त्या कन्येला गुरुसंनिध नेऊन बोलली की, ही कन्या झाली ही पित्याच्या हृदयाला विदारण करणारी होणार नाही? तर होणारच. अर्थात् पुत्र व्हावा.।। अनुष्टुप्।।३९।।

तस्यै तदनुमत्यादादल्पायुष्यं बुधं सुतम्।
स तन्तुवर्धको जज्ञे तथा सा सद्गतिं गता।।४०।।

अन्वय - **तस्यै तदनुमत्या अल्पायुष्यं बुधं सुतं अदात्। सः तन्तुवर्धकः जज्ञे। तथा सा सद्गतिं गता।**

अर्थ - (मूर्ख शतायु पुत्र अथवा पंडित अल्पायु पुत्र तुला पाहिजे ? याप्रमाणें गुरुमाउलीने विचारले असतां) ब्राह्मणीने अल्पायुषी पंडित पुत्राला मागितले. तिच्या म्हणण्याप्रमाणे त्या ब्राह्मणस्त्रीला अल्पायुषी अत्यंत विद्वान मुलगा झाला. तो मुलगा (अल्पायुषी जरी झाला तथापि) तंतुवर्धक म्ह. (पांच) पुत्ररूपाने आपल्या वंशतंतूला वाढविणारा विद्वान् दीर्घायु असा उत्पन्न झाला. ती सकाम असलेली ब्राह्मणीसुद्धां सद्गतीला (मोक्षाला) प्राप्त झाली.।। अनुष्टुप्।।४०।।

शुष्कोदुम्बरकाष्ठसेवनमहो कष्टं सुकुष्ठाय स
प्रोचे कुष्ठनिवृत्तये नृहरये नत्वा गरिष्ठं स तु।।
भेजे शिष्टनिवारितोऽपि तरुवत्काष्ठं सुकष्टेन त-
ल्लोका ऊचुरजं स ताञ्छबरसन्निष्ठां तथा रिष्टदाम्।।४१।।

अन्वय - **सुकुष्ठाय नृहरये कुष्ठनिवृत्तये कष्टं शुष्कौदुंबरकाष्टसेवनं प्रोचे। स तु गरिष्ठं नत्वा शिष्टनिवारितः अपि तरुवत् काष्ठं सुकष्टेन भेजे। तत् लोकाः अजं ऊचुः स तान् रिष्टदां शबरसन्निष्ठां तां उवाच।**

अर्थ - तो भगवान् कुष्ठानिवृत्तीकरितां अतिशय कष्टदायक औदुंबर काष्ठाची कुष्ठाने व्याप्त नृहरी नांवाच्या आपस्तंबशाखीय ब्राह्मणाला सेवा सांगता झाला. या काष्ठाची सेवा कर. हे काष्ठ पल्लवाने युक्त झाले असतां तुझी शुद्धि होईल व तूं कुष्ठहीन चांगल्या शरीराचा होशील असे गुरुनी सांगितले. तो कुष्ठी गुरुसर्वोत्तम भगवंताला नमस्कार करून लोकांनी या वाळलेल्या काष्ठसेवेचा काय उपयोग याप्रमाणे निवारले असतांना सुद्धां मोठ्या कष्टाने वृक्षाप्रमाणे काष्ठाची सेवा करिता झाला. त्याचे कष्टकारक कर्म पाहून लोक गुरूला म्हणाले, तेव्हां तो भगवान् त्यांना क्षेमदायक अरिष्ट हरण करणाऱ्या लिंगार्चनाकरितां राजपुत्रांनी सांगितलेल्या रोज शंकराला चित्ताभस्म अर्पण करणाऱ्या शबराची सन्निष्ठा सांगता झाला.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।४१।।

हन्ताऽहं तारकोऽप्येतान् चिन्तानन्ता वृथागता।
मयि संतारिका भक्तिर्जाता संतारयेन्न किम्।।४२।।

अन्वय - **हन्त अहं तारकः अपि एतान् अनन्ता चिन्ता वृथा आगता मयि संतारिका भक्तिः जाता सा संतारयेत् न किम्।**

अर्थ - भगवान् आपले मनांत म्हणाले : - अरेरे, मी सर्वांचा तारक आहे. तरी यांना अनंत व्यर्थ चिंता उत्पन्न झाली आहे. मजविषयी उत्पन्न झालेली भक्ति तारणार नाही काय ? तर तारणारच.।।। अनुष्टुप्।।४२।।

इत्युक्त्वा तत्र गत्वा प्रभुरथ करकस्थोदकैः प्रोक्ष्य काष्ठं
तद्दृष्ट्या दिव्ययैक्षद्विटपिवदभितस्त्वंकुराः प्रादुरासन्।।
सन्विप्रोऽभूद्विकुष्ठः परतरकृपया स्वर्णवर्णोऽस्तुवत्तं
देवः सस्त्रीकमेतं खलु निजनिकटे स्थापयामास नित्यम्।।४३।।

अन्वय - **इति उक्त्वा अथ प्रभुः तत्र गत्वा करकस्थोदकैः तत् काष्ठं प्रोक्ष्य, दिव्यया दृष्ट्या ऐक्षत्। विटपिवत् अभितः अंकुराः प्रादुरासन् परतरकृपया विकुष्ठः सन् स्वर्णवर्णः विप्रः अभूत्। तं अस्तुवत्। देवः सस्त्रीकं एतं निजनिकटे नित्यं स्थापयामास खलु।**

अर्थ - असे बोलून भगवान् तेथे जाऊन आपल्या कमंडलुजलाने ते काष्ठ प्रोक्षण करून दिव्य दृष्टीने पाहता झाला. तेव्हां त्या काष्ठावर झाडाप्रमाणे सर्व बाजूंनीं अंकुर उत्पन्न झाले. भगवत्कृपेने तो कुष्ठरहित झालेला, सोन्यासारखा रंग झालेला ब्राह्मण त्या भगवंताची स्तुति करतां झाला. भगवंतांनी निश्चयाने स्त्रीसहित त्या ब्राह्मणाला आपलेजवळ नित्य ठेवून घेतले.।। स्रग्धरा।।४३।।

प्रेष्ठदृष्ट्या तु कामादिदुष्टा नष्टाऽस्य संसृतिः।।
विशिष्टेष्टस्य यः प्रेष्ठः कुष्ठवार्ता कुतोऽस्य तु।।४४।।

अन्वय - **प्रेष्ठदृष्टया तु अस्य कामादिदुष्टा संसृतिः नष्टा, विशिष्टेष्टस्य यः प्रेष्ठः अभवत् अस्य कुष्ठवार्ता कुतः।**

अर्थ - सर्वांचा आत्मा असलेल्या प्रियतम गुरूंच्या कृपादृष्टीने या ब्राह्मणाचा कामादि दुष्टसंसार नष्ट झाला. विशेषाने शिष्टांना आवडता भगवान् त्याला प्रसन्न झाला. मग या ब्राह्मणाची कुष्ठवार्ता कोठून राहणार.।। अनुष्टुप्।।४४।।

नामधारक ते पूर्वः सायंदेवाभिधानकः।।
वर्षार्दितोऽप्यजं भेजे तस्मै त्वाष्ट्रकथां जगौ।।४५।।

अन्वय - **हे नामधारक, ते पूर्वः सायंदेवाभिधानकः वर्षार्दितः अपि अजं भेजे। तस्मै त्वाष्ट्रकथां जगौ।**

अर्थ - हे नामधारका, तुझा पुर्वज सायंदेव नांवाचा पावसाने पीडित झाला असतांसुद्धां थंडीवारा इत्यादिक सहन करून भगवंताची सेवा करता झाला. भगवंतांनी त्याला काशीयात्रा आचरणरूप विश्वकर्म्याची कथा सांगतली.।। अनुष्टुप्।।४५।।

यात्रानिरूपणमिषेण स दर्शयित्वा काशीं निजासनगताय नताय तेन।।
स्तोत्रेण किल्बिषहरेण सुतुष्ट ऊचेत्वं चेह दारसहितोऽवहितो वसेति।।४६।।

अन्वय - **स यात्रानिरूपणमिषेण निजासनगताय नताय काशीं दर्शयित्वा तेन किल्बिषहरेण स्तोत्रेण सुतुष्टः ऊचे। त्वं इह अवहितः दारसहितः वस।**

अर्थ - काशीयात्रा निरुपणाच्या निमित्ताने आपल्या आसनावर बसलेल्या (ठिकाणीच) काशींत प्रविष्ट असलेल्या नम्र अशा सांयदेवाला काशी दाखवून त्या सायंदेवांकडून पापहारक स्तोत्राने अत्यंत संतुष्ट झालेला भगवान् म्हणाला :- हे सायंदेवा, तूं समाधान मनाने भार्येसहित येथे माझ्याजवळ राहा.।। वसन्ततिलका।।४६।।

उदारान्स दारान्समानीय सार्भान्विदर्भात्मजासंनिभानिन्दुभास्यम्।
ववन्देऽभवं देवदेवं स भावं निरीक्ष्यास्य वंशाय चाऽदात्स्वभावम्।।४७।।

अन्वय - **स उदारान् सार्भान् विदर्भात्मजासन्निभान् दारान् समानीय इन्दुभास्यं देवदेवं ववन्दे स अस्य**

भावं निरीक्ष्य अस्य वंशाय च स्वभावं अदात्।

अर्थ - तो सायंदेव उदार अशा पुत्रासहित असलेल्या रुक्मिणीसारख्या पत्नीला गुरुमाउलीसन्निध आणून प्रसन्नमुख अशा संसारनिवर्तक देवदेवांना सपत्नीक नमस्कार करता झाला. तो भगवान् त्याची भक्ति पाहून त्याला आणि त्याच्या वंशालाहि आपली भक्ति देता झाला.।। भुजङ्गप्रयातम्।।४७।।

तस्मै कौण्डिण्यगोत्राय कौण्डिण्यर्षिकृतं व्रतम्।

उक्त्वाकारयदानन्तं पाण्डवेन हरिर्यथा।।४८।।

अन्वय - **कौण्डिण्यगोत्राय तस्मै कौण्डिण्यर्षिकृतं आनन्तं व्रतं उक्त्वा अकारयत्। पाण्डवेन हरिः यथा तथा।**

अर्थ - कौंडिण्य गोत्राच्या त्या सायंदेवाला कौंडिण्य ऋषीने केलेल्या अनंतव्रताला सांगून धर्मराजाच्याकडून श्रीहरीने जसें कावलें त्याप्रमाणे त्याच्याकडून अनंतव्रत करविता झाला.।। अनुष्टुप्।।४८।।

कथां परां शृणु रुचिरां सुभाविकः कुविन्दकः प्रभुभजकः स तन्तुकः।।

तमाह्वयच्छ्र्यगगमनाय बन्धुता स तां जगावग इह मेऽर्च्यदेवता।।४९।।

अन्वय - **(हे नामधारक) परां रुचिरां कथां शृणु। सुभाविकः कुविन्दकः सः तन्तुकः प्रभुभजकः आस। तं बन्धुता श्र्यगगमनाय आव्हयत्। सः तां जगौ। इह मे अर्च्यदेवता (एव) अगः (अस्ति)।**

अर्थः - हे नामधारका, अतिशय सुंदर कथा ऐक. अतिशय गुरुभक्तिमान् कोष्टी जातीचा तंतुक भगवत्सेवक होता. त्या तंतुकाला त्याच्या बंधुसमूहानें श्रीशैल्याला जाण्याकरितां हांक मारली. तो तंतुक त्या बंधूंना म्हणाला :येथें माझी उपास्य देवता भगवानच श्रीशैल्य आहे.।। रुचिरावृत्तम्।।४९।।

मत्वाऽज्ञं तं सा तु जगामाऽगमथोचेमध्याह्ने तं संगममाप्तं स तु नो चेत्।।

दृष्टोऽगोऽन्वेहीत्यनयत्तं स च दृष्ट्वानृत्यन्रेजे मत्तमयूरोपम इष्ट्वा।।५०।।

अन्वय - **सा तु तं अज्ञं मत्वा अगं जगाम। अथ मध्यान्हे संगमं आप्तं तं ऊचे। अगः त्वया न दृष्टश्चेत् त्वं अन्वेहि। इति तं अनयत् स तं दृष्ट्वा इष्ट्वा च नृत्यन् मत्तमयूरोपमः रेजे।**

अर्थ - बंधूसमूहानी तसे बोलणाऱ्या तंतुकाला अज्ञ समजून श्रीशैल्याला प्रयाण केले. त्यानंतर शिवरात्री व्रताच्या दिवशी मध्यान्हाच्या वेळी संगमाला आलेल्या तंतुकाला भगवान् बोललेः- श्रीशैल्य तुझ्याकडून पाहिला नसेल तर, तंतुका, माझ्या पाठीमागून ये. असें बोलून आकाशगमन सिद्धीने क्षणांत श्रीशैल्याला भगवानांनीं त्याला नेले. तंतुकाने श्रीशैल्य मल्लिकार्जुन पाहून पूजा करून मत्त हर्षाने मयूरासारखें वर्तन केले.।। मत्तमयूरम्।।५०।।

कृत्वा वपनं द्रष्टुं गुरुणाऽऽदिष्टः स मल्लिकार्जुनं गत्वा।

तत्र गुरूंस्वजनानपि दृष्ट्वैत्य पुनर्जगौ गुरुं नत्वा।।५१।।

अन्वय - **गुरुणा आदिष्टः वपनं कृत्वा मल्लिकार्जुनं द्रष्टुं गत्वा तत्र गुरुन् स्वजनान् अपि दृष्ट्वा पुनः गुरुं एत्य जगौ।**

अर्थ - भववंतांनी आज्ञा दिलेला तंतुक वपन व स्नान करून मल्लिकार्जुनाला पाहण्याकरितां जाऊन त्या देवस्थानांत गुरुमाउलीला आणि देवालयांत आपल्या स्वजनबंधू इत्यादिकांना पाहून पुनः गुरुजवळ जे पाहिले होते ते सांगता झाला.।। आर्या।।५१।।

अवेक्ष्याप्यन्तिकस्थं त्वामुपेक्ष्यापि कुतो जनः।

दूरमेतीति संपृष्टो दूरदृष्टिरुवाच तम्।।५२।।

अन्वय - **अन्तिकरस्थं त्वां अवेक्ष्य जनः दूरं कुतः एति इति पृष्टः दूरदृष्टिः तं उवाच।**

अर्थ - जवळ असलेल्या तुला भगवंताला पाहूनहि, देवा, पुनः उपेक्षा करून लोक काय हेतूने येथे दूर येतात? असा (प्रश्न)विचारलेला दूरदृष्टीचा भगवान् त्या तंतुकाला बोलला.।। अनुष्टुप्।।५२।।

कारुण्यात्स्वेच्छया मे जननमिह कृतं कर्म दिव्यं च तज्ज्ञा

गौण्या भक्त्या पवित्राः स्मृतिकथनमुखैश्चार्चनैर्नापराधैः।।

पादोदाद्यैर्मदात्मा विदित इह तु यैर्भक्तिमाप्ताः परां ये

संमानाद्यङ्कितास्तत्कृतवसतिषु मे नित्यवासो विभोश्च।।५३।।

अन्वय - **मे कारुण्यात् स्वेच्छया इह जननं कृतं दिव्यं कर्म च कृतं तज्ज्ञाः, स्मृतिकथनमुखैः नापराधैः अर्चनैः गौण्या भक्त्या पवित्राः यैः मदात्मा विदितः ये परां भक्तिं आप्ताः संमानाद्यंकिताः तत्कृतवसतिषु मे विभोः नित्यवासः अस्ति।**

अर्थ - माझ्याकडून या लोकांमध्ये, लोकांच्या वरील करुणेने अवतार धारण केला गेला आहे. आणि दिव्य वर्णाश्रमाचारविहित कर्महि केलेले आहे. याविषयीं जे तज्ञ माझा अवतार व कर्म जाणणारे शास्त्रानुसारी शुद्ध पूजनादिकांच्या योगानें व चरणतीर्थसेवनानें गौणी भक्ति करून पवित्र झालेले नंतर ज्यांच्याकडून मत्स्वरूप ज्ञात झाले, जे पराभक्तीला प्राप्त झाले, माझ्या सम्मानतेला प्राप्त झालेले जे आहेत त्यांच्या कृतीमध्ये, वसतीमध्ये माझें नित्य वास्तव्य असते.।। स्रग्धरा।।५३।।

इत्युक्त्वा कथयित्वाऽस्मै विमर्षणकथां पुनः।

सुमर्षणो धारयित्वा पादुके मठमानयत्।।५४।।

अन्वय - **सुमर्षण इति उक्त्वा पुनः अस्मै विमर्षणकथां कथयित्वा पादुके धारयित्वा मठं आनयत्।**

अर्थ - नित्य शांत भगवान् असे बोलून त्या तंतुकाला विमर्षण राजाची कथा सांगून पुनः पादुका धरण्यास सांगून त्याला पुनः मठाकडे आणता झाला.।।अनुष्टुप्।।५४।।

जनाय पृच्छते क्षौरहेतुं तन्तुक आह सत्।

असन्मेने स पक्षान्ते सदासाऽऽप्तात्तु तैर्थिकात्।।५५।।

अन्वय - **क्षौरहेतु पृच्छते जनाय तन्तुकः सत् आह। स असत् मेने। पक्षान्ते तैर्थिकात् आप्तात् तु सत् आस ।**

अर्थः - क्षौर केल्याचे कारण विचारणाऱ्या लोकांना तंतुकाने खरी गोष्ट सांगितली. ते ऐकूनहि ते लोक खोटे समजते झाले. पुढे १५ दिवसांनंतर श्रीशैल्याहून आलेल्या लोकांकडून ऐकल्यानंतर सत्य असे त्यांना वाटले.।।अनुष्टुप्।।५५।।

दूरीकृत्यान्तरं साक्षादुरीकृत्याङ्ग तन्तुकः।

परा भक्तिं ययौ साक्षात्परां भागवतीं गतिम्।।५६।।

अन्वय - **अन्तरं दूरीकृत्य अङ्ग, परां भक्तिं उरीकृत्य तन्तुकः परां भागवतीं गतिं ययौ।**

अर्थ - हे नामधारका, अविद्या माया उपाधिगत भेदाला तंतुकाने दूर करून साक्षात् पराभक्तीचा स्वीकार करून पराकाष्ठात्मक असलेल्या भगवद्गतीला (मोक्षाला) प्राप्त झाला.।।अनुष्टुप्।।५६।।

नन्दिशर्माऽभजद्देवीं कुष्ठान्ताय तया यतिम्।

गन्धर्वस्थं चरेत्युक्तः स्वप्ने बुद्धोऽवदत्स ताम्।।५७।।

अन्वय - **नन्दिशर्मा कुष्ठान्ताय देवीं अभजत्। तया गंधर्वस्थं यतिं चर इति स्वप्ने उक्तः स बुद्धः तां अवदत्।**

अर्थ - कुष्ठी अशा नंदीशर्मा ब्राह्मणाने कुष्ठनाशाकरितां (देवीचंदलापरमेश्वरीची) सेवा केली. त्या देवीकडूनहि-तूं गाणगापुरींत राहणाऱ्या यतींच्याजवळ जा याप्रमाणे स्वप्नामध्यें सांगितलेला असा तो, जागा होऊन त्या देवीला बोलला (देवीसह साक्षात् भाषणाचा अभाव असला तरी देवीप्रतिमेसन्निध बोलणे शक्य आहे.)।।अनुष्टुप्।।५७।।

वृषाकपाय्योर्नो भेदो वृषाकप्योर्मनागपि।

संमतो देवदैवज्ञे विमतोऽमर्त्यमर्त्ययोः।।५८।।

अन्वय - **वृषाकपाय्योः भेदः न संमतः वृषाकप्योः मनाक् अपि भेदः न संमतः हे देवदैवज्ञे अमर्त्यमर्त्ययोः भेदः विमतः न किन्तु मतः एव।**

अर्थः - गौरी आणि लक्ष्मी एकरूप असलेमुळे यांच्यांत भेद नाहीं. आणि शिव व विष्णु यांच्यांतहि भेद संमत नाही. हे देवांचे दैव जाणणारे देवी, देव आणि माणूस यांच्यांत मात्र परस्पर विरुद्ध असलेमुळे भेद मानावाच लागतो.।।अनुष्टुप्।।५८।।

नरं चरेति कथितुं देवि लज्जाऽपि ते न किम्।

तेन किं मम चात्रैव कुर्वे प्रायोपवेशनम्।।५९।।

अन्वय - **नरं चर इति कथितुं देवि ते लज्जा न किं मम तेन किं प्रयोजनं अत्रैव प्रायोपवेशनं कुर्वे।**

अर्थ - तूं मनुष्याजवळ जा-याप्रमाणे सांगतेस-असे सांगण्यास हे देवी, तुला लज्जाहि वाटत नाही काय ? त्या मनुष्याशी माझे काय प्रयोजन आहे ? म्हणून येथें प्रायोपवेशन सुरू करतो.।।अनुष्टुप्।।५९।।

ततोऽसौ हापितो यातो यतिं तेनोदितोऽपि ते।

कृत्यं मर्त्येन किमिति स तदा वेद तं परम्।।६०।।

अन्वय - **ततः असौ हापितः यतिं यातः तेन अपि मर्त्येन ते किं कृत्यं इति उदितः स तदा तं परं वेद।**

अर्थ - त्यानंतर देवीकडून आपल्या भक्ताच्या द्वारां घालवला गेलेला हा ब्राह्मण गुरुमाउली भगवंताकडे गेला. तेथे त्या भगवंताकडूनहि मानव अशा माझ्याकडून तुझे कार्य काय होणार असे बोललेला तो नंदी ब्राह्मण तेव्हां त्या भगवंताला बुद्धिसाक्षी परमेश्वर असे समजता झाला.।।अनुष्टुप्।।६०।।

संगमे स्नापयित्वा स आनीतो गुरुणाऽन्तिकम्।

एकं प्रतीकं कुष्ठाक्तं दृष्ट्वाऽभाणीत्स तं हितम्।।६१।।

अन्वय - **ततः गुरुणा संगमे स्नापयित्वा अन्तिकं आनितः सः एकं प्रतीकं कुष्ठाक्तं दृष्ट्वा हितं तं अभाणीत्।**

अर्थ - त्यानंतर गुरूंकडून संगमावर स्नान घालून जवळ आणलेला तो नंदीशर्मा ब्राह्मण एक कुष्ठयुक्त अवयव पाहून हितकारक अशा त्या भगवंताला म्हणाला.।।अनुष्टुप्।।६१।।

कुष्ठं शिष्टमिदं कुतो वद हरे मत्संशयाच्चेत्सुधा

पीताऽप्यम्बुधिया मृतिं नयति किं स्पृष्टोऽनलोऽज्ञानतः।।

किंवाऽल्पं दहतीत्यजोऽवददमुं जन्मान्धबुद्ध्या यथा

भात्यर्कोऽपि तमोमयो मयि तथा त्वत्कल्पनेयं वृथा।।६२।।

अन्वय - **हरे ! इदं कुष्ठं कुतः शिष्टं मत्संशयात् अवशिष्टं इति चेत् अम्बुधिया अपि पीता सुधा मृतिं नयति किम् ? वा अज्ञानतः स्पृष्टः अनलः अल्पं दहति किं ? इति श्रुत्वा अजः अमुं अवदत्। यथा जन्मान्धबुद्ध्या अर्कः तमोमयः भाति, तथा मयि इयं त्वत्कल्पना वृथा।**

अर्थ - हे हरे, हे कुष्ठ काय कारणांस्तव शिल्लक राहिले ते सांगा- हा मनुष्य आहे कीं देव आहे या माझ्या संशयाने हे कुष्ठ राहिले आहे, असे जर आपण म्हणाला तर- पाण्याच्या बुद्धीने प्यालेले अमृत मरण देईल काय ? अथवा अज्ञानाने स्पर्श केलेला अग्नी थोडा जाळतो काय ? असा विचारलेला भगवान् त्या नंदीशर्माला बोलला :- ज्याप्रमाणे जन्मांधाच्या बुद्धीने सूर्य तमोमय भासतो, त्याप्रमाणे मजविषयीं व्यर्थ ही तुझी कल्पना आहे. तुझा दोष हाच.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।६२।।

विप्राऽथाऽपि स्तुहि परधिया मां तया तेऽस्तु शुद्धिस्
तद्धि श्रुत्वाऽवददयमहो विद्धि मां हीनबुद्धिम्।।
मौने जाने न च लिपिमपीत्यत्रिजो भस्म दिव्यं
तज्जिह्वाग्रेऽक्षिपदथ कविः सोऽपि भूत्वेशमस्तौत्।।६३।।

अन्वय - **विप्र ! अथापि परः इति धिया मां स्तुहि तया ते शुद्धिरस्तु तद्धि श्रुत्वा अयं अवदत्। अहो मौने ! मां हीनबुद्धिं विद्धि। लिपिं अपि न जाने इति अत्रिजः दिव्यं भस्म तज्जिह्वाग्रे अक्षिपत्। अथ सः अपि कविः भूत्वा ईशं अस्तौत्।**

अर्थ - हे ब्राह्मणा, तथापि हा परमात्मा आहे या बुद्धीने माझी स्तुति कर. त्या स्तुतीने तुझी शुद्धि होईल. ते बोलणे ऐकून ब्राह्मण म्हणाला : हे यतिवर्य, मी अत्यंत हीन बुद्धीचा आहे. मला लिपीचे सुद्धां ज्ञान नाही. असे त्याचे म्हणणे ऐकून भगवानानें दिव्य अभिमंत्रित भस्म त्याच्या जिव्हेवर टाकले. त्यानंतर तो ब्राह्मण कवि होऊन भगवंताची स्तुति करता झाला.।। मन्दाक्रान्ता।।६३।।

ब्रह्मन् तत्त्वमसि त्वमादिपुरुषः सन्निर्विशेषोऽकलः
कालादीन्निजशक्तितः सृजति यः सोऽचिन्त्यशक्तिः स्वराट्।।
पञ्चाग्निक्रमतोंऽशकान्कृतफलप्राप्त्यै मुहुर्भ्रामयन्
गर्भावासजनुर्दशादिभिरहंत्वेनापि नो लिप्यते।।६४।।

अन्वय - **ब्रह्मन् ! त्वं तत्त्वमसि त्वं निर्विशेषः अकलः आदिपुरुषः सन् निजशक्तितः कालादीन्सृजति। यः सः अचिन्त्यशक्तिः स्वराट् अंशकान् पंचाग्निक्रमतः गर्भावासजनुर्दशादिभिः भ्रामयन् अपि अहंत्वेन नो लिप्यसे।**

अर्थ - हे ब्रह्मन्- आपण परब्रह्मरूप आहांत, तूं निर्विशेष म्हणून षोडशकलारहित आहेस. आदिपुरुष असून आपल्या मायेच्या संबंधाने कालादिकांना निर्माण करतोस. जो या तऱ्हेचा स्त्रष्टा तो तूं अचिंत्य, सत्त्वासत्त्वाहून अनिर्वचनीय अशा मायाशक्तीने संपन्न स्वतःसिद्ध ज्ञानवान्, अंशभूत जीवांना त्यांनीं केलेल्या कर्माच्या फलप्राप्तीकरितां अंतरिक्ष, पर्जन्य, औषधी, पुरुष आणि स्त्री या पंचाग्नींच्या क्रमाने गर्भवास जन्मादिक अवस्थांप्रत फिरवीत असतांनाहि मी सर्वांचा कर्ता आहें या अभिमानाने तूं लिप्त होत नाहीस.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।६४।।

निवर्तते ज्ञानमृते त्वनादिभ्रमो न न त्वद्भजनं विना तत्।।
अतस्त्वयि प्रीतिरनारताऽस्तु यथाऽबुधानां विषयेषु नाथ।।६५।।

अन्वय - **अनादिभ्रमः ज्ञानं ऋते न निवर्तते त्वद्भजनं विना तत् न नाथ ? यथा अबुधानां विषयेषु प्रीतिः तथा त्वयि अनारता प्रीतिः अस्तु।**

अर्थ - हा अनादिभ्रम आत्मज्ञानावांचून दूर होत नाहीं. भ्रमनिवृत्तीकरितां ज्ञानच आवश्यक आहे, ते ज्ञान तर तुझ्या भक्तीशिवाय प्राप्त होत नाही. म्हणून हे नाथा, मूर्खांची ज्याप्रमाणे विषयांच्या ठिकाणी सतत प्रीती असते, तशी त्वद्विषयी सतत माझी भक्ती असूं दे.।।। उपजातिः।।६५।।

एकस्त्वं षड्रिपून् जेतुं भगवन्न क्षमोऽसि चेत्।।

जह्येकं काममेवाथो शिष्टा यास्यन्ति पञ्चताम्।।६६।।

अन्वय - **भगवन् एकः त्वं षड्रिपून् जेतुं न क्षमः असि चेत् एकं कामं एव जहि। अथो शिष्टाः पंचतां यास्यन्ति।**

अर्थ - देवा, कामादि षड्रिपूंनी व्याप्त चित्ताच्या लोकांची माझ्या विषयी कुठून सतत प्रीती होईल? असे म्हणशील तर त्यांना नाहींसे करून प्रीती दे. जरी साही शत्रूंना मारण्यांत प्रयास आहे असे म्हणाल तर, भगवन्, एकटा तूं षड्रिपूंना जिंकण्यास समर्थ नसशील तर एका कामालाच नाहीसा कर. त्यानंतर कामघातानंतर बाकीचे पांच शत्रु आपोआपच नष्ट होतील. बाकीचे पांचहि कामोद्भव आहेत.।। अनुष्टुप्।।६६।।

तौतातितातीत तात ततनन्तुततीत ते।

तत्ता तूता तता तेऽन्तातीतताऽतितता ततः।।६७।।

अन्वय - **हे तौतातित (हे) तात (हे) ततन्तुततीत ते तता तत्ता तु उत अस्ति (यत एवं) ततः अतितता ते अन्तातीतता अस्ति पक्षे (हे, तौतातितातीत (हे) तात (हे) ततन्तुततीत। तता ते तत्ता उत अस्ति हे ततः अतीत अतीतता ते अन्तातीतता चास्ति।।**

अर्थः - क्षपणक सौगत अशा बौद्ध अवांतर मतरहित अशा तेज, पाणी, अन्नादिलक्षण प्रकृत्यादि द्वारां जगत्विस्तारका, हे विस्तृत अशा प्रकृतिविकृतिलक्षण भूतभौतिकरूप पंक्तींना सोडून त्याहूनहि अधिक रूपांत असलेल्या हे भगवन्, तुझी सर्वत्र व्याप्ती ब्रह्मभावानें आहे. स्वकार्यसहित प्रधानतत्त्वाच्यापलीकडे असलेल्या ब्रह्मरूप भगवन्, तुझा ब्रह्मभाव सर्व प्रधानादिकांच्या ठिकाणीं अनुस्यूत आहे. म्हणून सर्वत्र व्याप्त असल्यानें अतिशयानें असणारी तुझी व्याप्ती देशकालवस्तुविभागातीत अशी आहे.।। एकाक्षरी।।६७।।

सरसासारसंसार सुरासारारिसारर।

सूरिसूरेऽसुरारे रैरसारेरं रसोऽसि सः।।६८।।

अन्वय - **(हे) सरस असारसंसार सुरासारारिसारर सूरिसूरे असुरारे रैरसारे (त्वं) अरं सः रसः (असि)।**

अर्थ - या प्रकारच्या स्तुतीने प्रोत्साहित नंदिशर्मा ब्राह्मण सद्गुरूंची स्तुति करूं लागला. विक्षेप, आवरणरहित अशा विशुद्ध सत्त्वउपाधींमुळे अनुभवाला येणारा जो नित्य, निरतिशय, निरुपाधिक, आनंद त्याने सहित अशा हे परमानंदा, हा असार संसार ज्याच्यामुळे आहे अशा संसारबीजा, संसारांत असणारा सारभूत आनंद तोहि तुझ्याच अस्तित्वाने भासणारा आहे. इंद्रिय अंतःकरणाने सहित असलेल्यांचे निर्बल असे जे रागादि शत्रू त्यांचे बल हरण करणाऱ्या म्हणजे आपल्या भक्तांच्या इंद्रियादि दुर्वृत्तींच्या सामर्थ्याला नाहीसा करणारा आहेस. शिवाय अज्ञजनांच्या संशय, भावना, इत्यादिनाशक ज्ञान देणारा पंडित आहेस. म्हणून हे पंडितपंडिता, आणि असुरांचा म्हणजे दंभदर्पादिकांचा शत्रु असलेल्या हे प्रभो, ऐहिक आमुष्मिक धनाचा जो राग म्हणजे प्रीती त्याच्या विघातका, सर्व मोक्षमार्गातील अनर्थांना निवारण करणाऱ्या, तो जो ब्रह्मास्वाद आहे, तो प्रत्यक्ष ब्रह्मरूप तूं आहेस.।। द्व्यक्षरी।।६८।।

एवं संस्तुतवतोऽस्य कुष्ठमभवन्नष्टं विशिष्टेष्टसं-

तुष्ट्या तं च सदारमात्मनिकटे तुष्टे ररक्षेष्टकृत्।।

तस्याऽभूत्प्रथिता क्षितौ सुकविता कश्चित्समाकर्ण्य तां

मेने नृस्तुतिमण्डिताऽपि कविता गर्ह्याप्युदारेत्यवित्।।६९।।

अन्वय - **एवं संस्तुवतः अस्य कुष्ठं विशिष्टेष्टसंतुष्ट्या नष्टं अभवत्। इष्टकृत् तं सदारं तुष्टेः आत्मनिकटे ररक्ष तस्य सुकविता क्षितौ प्रथिता अभूत्। कश्चित् तां समाकर्ण्य उदारा अपि कविता नृस्तुतिमंडिता गर्ह्या इति मेने। यतः अवित्।**

अर्थ - याप्रमाणें उत्तमप्रकारें स्तुती करणाऱ्या या ब्राह्मणाचे शिल्लक राहिलेले कुष्ठही भगवंतांच्या संतोषाने नष्ट झाले. अपेक्षित फल देणाऱ्या भगवंताने संतोषाने पत्नीसहित त्या ब्राह्मणाला आपल्याजवळ ठेवून त्याचे रक्षण केले. मग त्याची कवित्वाची प्रसिद्धी झाली. कोणी एक नरकेसरी नांवाच्या कवीने त्याचे कवित्व ऐकून उदार अशा कवित्वाला मनुष्याची स्तुती आहे म्हणूनच निंद्य असे मानले. कारण भगवंताचे तत्त्व त्याला समजले नाही.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।६९।।

स नित्यवन्मानसपूजने नवस्वसत्कवित्वं गिरिशेऽर्पयन्निव।।

ददर्श लिङ्गे यतिनं नृकेसरी ततः स तच्छिष्यपदं गतो व्यरिः।।७०।।

अन्वय - **स नित्यवत् गिरिशे मानसपूजने नवस्वसत्कवित्व अर्पयन्निव लिंगे यतिनं ददर्श। ततः व्यरिः स नृकेसरी शिष्यपदं गतः।**

अर्थ - तो नरकेसरी नित्याप्रमाणे कल्लेश्वराला मानसपूजनाच्या वेळी आपण नवीन केलेल्या कवित्वाला अर्पण करतांना लिंगावर बसल्याप्रमाणे असलेल्या भगवान् यतीला पाहता झाला. त्यानंतर अभिमानादिक शत्रू गेलेला असा तो नरकेसरी त्या भगवंतांचा शिष्य झाला.।। वंशस्थम्।।७०।।

एवं विचित्रचरितो विचित्रगुणमण्डितः।

ततान भगवान्भव्यं नव्यं सेव्यं यशो भुवि।।७१।।

अन्वय - **एवं विचित्रचरितः विचित्रगुणमण्डितः भगवान् भव्यं नव्यं सेव्यं यशः भुवि ततान।**

अर्थ - याप्रमाणें विचित्र चरित्रांना करणारा विचित्र गुणांनी अलंकृत असा तो भगवान् क्षेमकर अशी अपूर्व, सेवा करण्यास योग्य कीर्ति भूमंडलांत वाढविता झाला.।। अनुष्टुप्।।७१।।

सप्तर्षय इव सप्त प्रियभक्ता आप्तभक्तयः प्राप्ताः।

आप्तं नेतुं स्वगृहान्दीपावल्युत्सवे तमनुरक्ताः।।७२।।

अन्वय - **सप्तर्षय इव आप्तभक्तयः सप्त प्रियभक्ताः तं अनुरक्ताः दीपावल्युत्सवे स्वगृहान् आप्तं नेतुं प्राप्ताः।**

अर्थ - सप्तर्षींप्रमाणे असलेले भगवद्विषयी भक्ति प्राप्त झालेले सात प्रिय भक्त अतिशय प्रेमाने अनुरक्त असलेले, दीपावलीच्या उत्सवाकरितां आपल्या घराकडे भगवंताला नेण्यासाठी प्राप्त झाले.।। आर्या।।७२।।

मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं

मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं त्विति तद्ग्रहम्।।

सोऽवधार्य च तान्निवार्य विचार्य कार्यमथार्य-

वानष्टमूर्तिरुताष्टभक्तहृदिष्टकृत्परिपृष्टवान्।।७३।।

अन्वय - **मद्गृहं चर (सप्तभिः पृथक् पृथक् उक्तं) इति तद्ग्रहं अवधार्य तान् निवार्य कार्यं विचार्य अथ आर्यवान् अष्टभक्तहृदिष्टकृत् अष्टमूर्तिः सन् परिपृष्टवान्।**

अर्थ - माझ्या घराकडे चला, माझ्या घराकडे चला, असें सातहि भक्त म्हणूं लागले. त्या सातहि लोकांचा आग्रह ऐकून कलह दूर करून भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करणारा, कार्याचा विचार करून आठहि भक्तांच्या अंतःकरणाप्रमाणें इष्ट फल देणारा तो भगवान् अष्टमूर्ति असा देव विचारता झाला.।। धृतिः।।७३।।

सप्त यूयं त्वहं केवलस्त्वेकलः सप्तगेहेषु चैकक्षणेऽतोऽनलः।।

एष चैकत्र चैकैकगेहं हि वाऽऽनीयतामन्यथा स्याद्व्यथा सा वृथा।।७४।।

अन्वय - **यूयं तु सप्त अहं तु केवल एकलः अतः सप्तगेहेषु एकक्षणे अनलः अतः एषः एकत्र नीयतां अथवा एकैकगृहं नीयताम् अन्यथा सा व्यथा वृथा स्यात्।**

अर्थ - तुम्ही सात आहांत, मी केवळ एकटा आहे. तुम्हां सातहि लोकांच्या घरांत एकाच वेळी एका उत्सवांत राहणें शक्य नाहीं. म्हणून सातहि लोकांनी मिळून एके ठिकाणीं कोठे तरी न्या अगर अनुक्रमाने एकेकाचे घरी न्या, नाही तर व्यर्थ मला त्रास होईल.।। स्रग्विणी।।७४।।

अथापि तेषां निरवद्यमाग्रहं महर्विदित्वा रह आह चैककम्।।

न वाच्यमन्यत्र चरैष्य आलयं तवेत्यगुस्तेऽपि विभुस्तदालयान्।।७५।।

अन्वय - **अथ अपि तेषां निरवद्यं आग्रहं महः विदित्वा एकैकं रहः आहूय आह त्वया अन्यत्र न वाच्यं (त्वं) तवालयं चर (अहं) एष्ये इति ते अगुः विभुः अपि तदालयान् जगाम।**

अर्थः - तथापि त्यांच्या अनिंद्य अशा आग्रहाला ज्योतिस्वरूपी भगवंतानें जाणून एकेकट्याल एकान्तांत बोलावून म्हणाले, तूं कोणालाहि बोलूं नकोस. तूं घराकडे जा. तुझ्या घराकडेच येईन, असे सर्वांना सांगितले. तें ऐकून सगळे आपापले घराकडे गेले. भगवानहि त्यांच्या घराकडे गेले.।। वंशस्थम्।।७५।।

सप्तात्माऽसौ सप्तगेहानि गत्वास्थित्वाऽप्यस्मिन्नेवमेकोऽपि भूत्वा।।

अष्टात्मैवं ते विदुः प्राप्तकामाःकार्तिक्यां तं तुष्टुवुर्नष्टकामाः।।७६।।

अन्वय - **सप्तात्मा असौ अस्मिन् स्थित्वा अपि सप्त गेहानि गत्वा एवं एकः अपि अष्टात्मा भूत्वा भिक्षां जग्राह। प्राप्तकामाः तं कार्तिक्यां मिलिताः संतः विदुः नष्टकामाः संतः तं तुष्टुवुः।**

अर्थ - सात रूपे धारण करून राहणारा भगवान् हा गाणगापुरांत राहूनहि सातहि लोकांच्या घराकडे जाऊन याप्रमाणे आठ रूपे धारण करून भिक्षा घेता झाला. प्राप्तमनोरथ असे ते भक्त कार्तिकी पौर्णिमेच्या दिवशीं जमलेले, भगवंताचे हे स्वरूप समजते झाले. त्यानंतर ते नष्टकाम झालेले भगवंताची स्तुती करते झाले.।। शालिनी।।७६।।

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् कुर्वन् गुरोस्तु परिचर्याम्।।

वर्यां मर्यादातो वृषलो वृषलोभ्यगाद्गतिं वर्याम्।।७७।।

अन्वय - **श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् मर्यादातः वर्यां गुरोः परिचर्यां कुर्वन् वृषलोभी वृषलः वर्यां गतिं अभ्यगात्।**

अर्थः - शूद्रांना वेद स्मृति इत्यादिकांच्या श्रवणाचा निषेध असल्यामुळे मर्यादेने श्रेष्ठ अशा गुरूंची नमस्कारादिरूप सेवा करणारा, धर्माची अपेक्षा करणारा, कोणी एक शूद्र मुख्य अशा गतीला (मोक्षाला) प्राप्त झाला.।। आर्या।।७७।।

कण्टकाश्माद्यपाकृत्य प्रत्यहं संगमायनम्।

व्यधाद्विशदमाधात्किं स्वात्मनोः संगमायनम्।।७८।।

अन्वय - **कण्टकाश्मादि अपाकृत्य प्रत्यहं संगमायनं विशदं व्यधात् किं तु स्वात्मनोः संगमायनं व्यधात्।**

अर्थ - कांटे, दगड वगैरे प्रतिबंधक वस्तूंना दूर करून रोज संगमाकडचा मार्ग स्वच्छ उत्तम तयार करिता झाला. केवळ संगमाकडचा मार्ग स्वच्छ केला नाही तर या सेवेने जीवात्मा व परमात्मा यांच्या संगमरूप अखंडैकरसरूपी मार्गाला तयार करता झाला.।। अनुष्टुप्।।७८।।

तं चैकदा प्राह गुरुः किमिच्छसि प्रोचे स चेति त्वमनेन गच्छसि।।

सोऽध्वा सुसेव्यो भवदीक्षयाऽभवत्क्षेत्रे फलर्द्धिस्तु तदीक्षको भव।।७९।।

अन्वय - **एकदा गुरुः तं प्राह किं इच्छसि इति स प्रोचे त्वं अनेन अध्वना गच्छसि सः सुसेव्यः अस्तु। भवदीक्षया क्षेत्रे फलर्द्धिः अभवत् तदीक्षकः भव।**

अर्थः - एकदा सद्गुरु त्या शूद्राला म्हणाला, हे शूद्रा, 'तूं काय इच्छितोस?' याप्रमाणे विचारलेला शूद्र म्हणाला :- "हे भगवन्, तूं ज्या मार्गाने जातोस, तो मार्ग तुझ्या सुखाकरितां माझ्याकडून चांगला केला जावा, अशी इच्छा करतों. तुझ्या कृपादृष्टीने शेतांत धान्यसमृद्धि झाली. तूं त्या धान्यसमृद्धीकडे पाहणारा हो. एकदां माझ्या शेताकडे पाहा." - असे म्हणाला.।। इन्द्रवज्रा।।७९।।

तथेति दृष्ट्वा तदजोऽप्यपक्वमुपादिशच्छेत्तुमथाप्यपक्वम्।।

पत्याऽऽच्छिनद्वारित एव पत्न्या चूर्णोपमानीकृतपादधूल्या।।८०।।

अन्वय - **तथा इति अजः अपक्वं अपि तत् दृष्टवा छेत्तुं उपादिशत् अथ एषः पत्या वारितः चूर्णोपमानीकृतपादधूल्या पत्न्या वारितः अपक्वं अपि तत् क्षेत्रं आच्छिनत्।**

अर्थः - 'ठीक आहे,' असे म्हणून भगवंतांनी अपरिपक्व अशा त्या शेताकडे पाहून धान्य कांपण्याविषयी सांगितले. त्यानंतर हा शूद्र शेताच्या मालकांकडून निवारण केला गेलेला व पत्नीच्याकडूनहि पुढे जाऊन कांपण्यास विरोध केला असतांना पाठीमागून जाऊन अपक्व अशा तऱ्हेचे शेतांतील धान्य कांपता झाला.।। उपजातिः।।८०।।

आगच्छन् गुरुरप्यवेक्ष्य तुदितं तं प्राह किं ते कृतम्

नोक्तं सत्यतया मया स च वचः प्रोचे न चेदं मया।।

मौढ्येनापि कृतं त्वया यदुदितं मेऽभीप्सितं तन्मतम्

श्रुत्वा तद्गदितं तथेत्यपि गुरुर्यातो मठं स्वर्चितम्।।८१।।

अन्वय - **गुरुः अपि आगच्छन् तुदितं अवेक्ष्य तं प्राह किं ते कृतं ? मया सत्यतया न उक्तं (इति)स वचः प्रोचे। मया मौढ्येन अपि न कृतं यत् त्वया उक्तं तत् मे अभीप्सितं मतं च एवं तद्गदितं श्रुत्वा तथा इति गुरुः स्वर्चितं मठं यातः।**

अर्थ - गुरूनेहि संगमाकडून जात असतां कांपलेलें क्षेत्र पाहून त्या शूद्राला म्हणाले की, -'हे शूद्रा, तुझ्याकडून हे काम कां केले गेले ? मी कांपून टांक असे खऱ्या अर्थाने सांगितले नव्हते.' ते ऐकून तो शूद्र म्हणाला, - 'मी मूर्खपणाने हे केले नाही. चुकीनेहि केले नाही. जे तुझ्याकडून बोलले गेले ते माझे इष्ट आहे व मान्य आहे.' असें बोललले ऐकून भगवान् "तथास्तु" असे बोलून शिष्यानें उत्तम पूजलेल्या मठाकडे जाते झाले.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।८१।।

मूलं यातेंऽशुमालौ जलमुगलमपो मुक्तवान् तेन तत्र

क्षेत्रे छिन्नेऽप्यनेके वरगुरुकृपया त्वङ्कुराः प्रादुरासन्।।

शूद्री दृष्ट्वाऽनुतप्ता तमु शरणमिता सोऽमुयाऽभ्यर्च्य देवम्

धान्यं लेभेऽमितं द्राग्गुरुपदमपि यद्गोत्रमद्यापि धन्यम्।।८२।।

अन्वय - **अंशुमालौ मूलं याते सति जलमुक् अपः अलं मुक्तवान् तेन तत्र क्षेत्रे वरगुरुकृपया अंकुराः प्रादुरासन्। शूद्री दृष्ट्वा अनुतप्ता तं शरणं इता स अमुया सह देवं अभ्यर्च्य अमितं धान्यं लेभे। द्राक् गुरुपदं लेभे ! अद्यापि यद्गोत्रं धन्यम्।**

अर्थ - सूर्य मूळ नक्षत्रावर आला असतां ढगाने खूप पाणी टांकले. त्यामुळे कांपलेले शेतांत श्रेष्ठ गुरुकृपेने अनेक अंकुर उत्पन्न झाले. त्यांना पाहून त्या शूद्राची भार्या अनुताप झालेली त्याच पतीला शरण गेली. तो शूद्र या भार्येसह येऊन भगवंताची पूजा करून अपरिमित धान्य मिळविता झाला, आणि लवकरच मोक्षाला प्राप्त करून घेता झाला. अद्यापि गुरुप्रसादामुळे त्याचें कुल अत्यंत धन्य असे आहे.।। स्रग्धरा।।८२।।

काश्यादिक्षेत्रमुल्लङ्घ्य तस्थावत्राजितः कुतः।
इति पृष्टः स तेनासौ क्षेत्रमाहात्म्यमादिशत्।।८३।।

अन्वय - **काश्यादिक्षेत्रं उल्लंघ्य अजितः अत्र कुतः तस्थौ इति तेन पृष्टः स असौ क्षेत्रमाहात्म्यं आदिशत्।**

अर्थ - भगवान् हा काश्यादि क्षेत्रांना सोडून या गाणगापुरांत कां राहिला ? याप्रमाणें नामधारकाकडून विचारलेला हा सिद्ध क्षेत्रमाहात्म्य सांगता झाला.।। अनुष्टुप्।।८३।।

जालन्धरासुरहतामृतजीवनार्थं शर्वार्पितामृतघटश्च्युत इन्द्रहस्तात्।।
जाता ततोऽप्यमरजेति जगत्प्रतीता कालान्तभीतिदुरितान्तकरी परीता।।८४।।

अन्वय - **जालंधरासुरहतामृतजीवनार्थं शर्वार्पितामृतघटः इंद्रहस्तात् च्युतः ततः कालान्तभीतिदुरितान्तकारी परीता जगत्प्रतीता अमरजा इति जाता।**

अर्थ - जालंधरासुराकडून हत झालेल्या देवांना सजीव करण्याकरितां शंकराने दिलेला अमृतघट इंद्राच्या हातांतून निसटला. त्यापासून कालमृत्यूची भीति आणि पाप यांचा नाश करणारी आणि आजूबाजूंनीं वाहणारी जगांत प्रसिद्ध असलेली अमरजा नदी झाली.।। वसन्ततिलका।।८४।।

गङ्गयाऽर्कतनया यथा तथा भीमयाऽप्यमरजाऽत्र संगता।।
अष्टतीर्थयुतसंगमोऽघहृत्स्यात्प्रयाग इव सर्वकर्महृत्।।८५।।

अन्वय - **यथा गंगया अर्कतनया संगता तथा भीमया अपि अमरजा संगता अष्टतीर्थयुतसंगमः सर्वकर्महृत् अघहृत् प्रयागः इव स्यात्।**

अर्थ - ज्याप्रमाणे गंगेशी यमुना मिळाली, त्याप्रमाणें भीमा नदीस अमरजा नदीहि येथे मिळाली आहे. हा आठतीर्थयुक्त संगम पापहारी व सर्वदुष्कर्म हरण करणारा प्रयागतीर्थाप्रमाणे आहे.।। रथोद्धता।।८५।।

इच्छासंतोषतीर्थे अभिमतफलदे विश्वनाथोऽयमग्रे
जीवन्मुक्तोऽत्र शैवो जड इव विचरन् दर्शयामास काशीम्।।
कल्पद्र्वश्वत्थमूले कलुषहृदिह सा नष्टकुष्ठा स्वसाऽभूद्
रत्नाख्या कोटितीर्थं हरपदिह गया द्वार्वती चक्रतीर्थम्।।८६।।

अन्वय - **अभिमतफलदे इच्छासंतोषतीर्थे स्तः अग्रे अयं विश्वनाथः अत्र जीवन्मुक्तः (कश्चित्) शैवः जड इव विचरन् कल्पद्र्वश्वत्थमूले (बंधुभ्यः) काशीं दर्शयामास। ततः कलुषहृत् अस्ति इह रत्नाख्या स्वसा नष्टकुष्ठा अभूत् ततः कोटितीर्थं ततः हरपत् इह गया अस्ति चक्रतीर्थं द्वार्वती।**

अर्थ - त्यानंतर इच्छातीर्थ आणि त्यापुढे संतोषतीर्थ ही दोन्ही अभिमत फल देणारी आहेत. त्यांच्यापुढे

हा विश्वनाथ आहे. या ठिकाणी एक जीवन्मुक्त शैव खुळ्याप्रमाणें फिरणारा अश्वत्थमूलाजवळ आपल्या बंधूंना काशी दाखविता झाला. त्याच्यापुढे पापविनाशी तीर्थ आहे. या तीर्थांत जी पूर्वी सांगितलेली रत्ना नांवाची बहीण ती नष्टकुष्ट झाली त्याच्यापुढे कोटितीर्थ, त्यांच्यापुढे रुद्रपादतीर्थ हीच गया जाणावी. त्यापुढे असणारे चक्रतीर्थ-ती द्वारका होय. याप्रमाणें आठ तीर्थे समजावीत.।। स्रग्धरा।।८६।।

एवमादीनि तीर्थानि पावनानि प्रकाशयन्।

तस्थाविहैव भगवान्म्लेच्छमुद्धृत्य योगवान्।।८७।।

अन्वय - **एवमादीनि तीर्थानि पावनानि प्रकाशयन् योगवान् भगवान् म्लेच्छं उध्दृत्य इहैव तस्थौ।**

अर्थ - याप्रमाणे पवित्र अशा तीर्थांना प्रकट करून येथेच योगसामर्थ्यसंपन्न भगवान् म्लेंछाचा उद्धार करून राहिले.।। अनुष्टुप्।।८७।।

भगवन् हीनसंभूतः को म्लेच्छः कथमुद्धृतः।

एवं द्विजेन संपृष्टस्तुष्टः स उपदिष्टवान्।।८८।।

अन्वय - **भगवन् हीनसंभूतः म्लेच्छः कः कथं समुद्धृतः एवं द्विजेन संपृष्टः सः तुष्टः उपदिष्टवान्।**

अर्थ - नामधारक ब्राह्मणांकडून- हे भगवन् हीन जातींत उत्पन्न झालेला कोण तो म्लेंछ कसा उद्धरला गेला असे विचारला गेलेला सिद्ध संतुष्ट होऊन सांगता झाला.।। अनुष्टुप्।।८८।।

कृष्णातीरे कुरुपुरे सेवको रजकोऽभवत्।

श्रीपदो विपदो हर्तुर्वरं तस्मै स दत्तवान्।।८९।।

अन्वय - **कृष्णातीरे कुरुपुरे विपदः हर्तुः श्रीपदः रजकः सेवकः अभवत् तस्मै स वरं दत्तवान्।**

अर्थ - कृष्णातीरी कुरवपुरामध्ये आपत्ति दूर करणाऱ्या श्रीपादवल्लभांचा एक परीट सेवक होता. त्याला श्रीपादश्रीवल्लभांनी राज्यप्राप्तीरूप वर दिला.।। अनुष्टुप्।।८९।।

भवान्तरे म्लेच्छकुलेऽभवत्स क्षमापतिः सन्मतिरात्तनीतिः।।

प्राक्संस्कृतिप्राप्तसुरद्विजातिभक्तिर्निजज्ञातिसुशिक्षितोऽपि।।९०।।

अन्वय - **भवान्तरे म्लेच्छस्य कुले सन्मतिः आत्तनीतिः निजज्ञातिसुशिक्षितः अपि प्राक्संस्कृतिप्राप्तसुरद्विजातिभक्तिः क्षमापतिः अभवत्।**

अर्थ - जन्मांतरीं म्लेंछ कुलांत चांगल्या बुद्धीचा आपल्या ज्ञातिबंधूंनी युक्त होऊन त्यांच्याकडून स्वधर्माचे शिक्षण दिले असतांहि पूर्व संस्काराने देवद्विजांच्या बाबतींत अतिशय भक्ती असलेला असा तो म्लेच्छ राजा झाला.।। उपजातिः।।९०।।

वक्त्राद्यैर्देहसाम्येऽपि कथमवयवैर्वर्णभेदो विभेदो

देवत्वं मृच्छिलादौ कथमिति स पतिर्ज्ञातिपृष्टः स्म वक्ति।।

धीमान्द्यं वोऽदयेते गुणचरणभिदा देवसृष्टास्त्वनादि-

र्वेदः सत्यः स्मृतिश्च प्रभुरिह भजतामस्ति सर्वत्र पूर्णः।।९१।।

अन्वय - वक्त्राद्यैः अवयवैः देहसाम्ये अपि विभेदः वर्णभेदः कथं? मृच्छिलादौ देवत्वं कथं ? इति ज्ञातिपृष्टः पतिः वक्ति स्म। वः अदः धीमान्द्यं एते गुणचरणभिदा देवसृष्टाः वेदः अनादिः सत्यः स्मृतिः (सत्या) इह भजतां प्रभुः सर्वत्र पूर्णः अस्ति।

अर्थ - हात पाय तोंड इत्यादि अवयवाने सर्वांच्या देहांत साम्य असतांहि ब्राह्मणादि जातिभेद आणि वर्णभेद कसा आणि माती शिला इत्यादि पदार्थांत देवभाव कसा ? याप्रमाणें स्वज्ञातीकडून विचारलेला

तो राजा म्हणाला की, 'हे जातभाई हो, हें तुमचें बुद्धिमांद्य आहे. कारण हे ब्राह्मणादिक चार वर्ण गुणकर्मविभागाने ईश्वराकडून रचिले गेले आहेत. तत्प्रतिपादक वेद अनादि, अपौरुषेय म्हणून सत्य व स्वतः प्रमाणभूत असा आहे. आणि वेदानुसारी स्मृति ही सत्य आहे. येथें सेवा करणाऱ्यांना सर्वत्र माती, शिला इत्यादिकांत पूर्ण असा प्रभू आहे.।। स्रग्धरा।।९१।।

श्रुतिस्मृती निश्चित ईश्वराज्ञे राज्ञेह नीतिर्विहिता यथाऽऽज्ञा।।

भवेदलंघ्याऽपि तथैव लोके लोकेश्वराज्ञे निहिते किलाऽज्ञे।।९२।।

अन्वय - **श्रुतिस्मृती ईश्वराज्ञे निश्चिते यथा इह राज्ञा नीतिः विहिता सा आज्ञा अलंघ्या भवेत्। तथैव अज्ञे लोके लोकेश्वराज्ञे निहिते एव किल।**

अर्थ - श्रुति स्मृति या ईश्वराच्या आज्ञा निश्चित आहेत. ज्याप्रमाणे इहलोकांत राजांनी केलेली नीति (कायदे) जसे त्या राज्यांत असणाऱ्या लोकांना पाळावे लागतात, तसेच तत्त्वज्ञान नसलेल्या लोकांत श्रुतिस्मृतिरूप देवाच्या आज्ञा अनुल्लंघ्य आहेत.।। उपजातिः।।९२।।

तस्मादस्मानसूयामुखमकदमदः संविहायाऽऽश्रयन्तु

भक्त्येत्यूचे स चेशः स्वयमभजदिमान्भूसुरांस्तत्सुरांश्च।।

तस्याप्येवं सतोऽभूदनिशमसुखदः स्फोटकोऽङ्के स तेन

क्लिष्टोऽनिष्टेन शिष्टक्षितिसुरमवरः पृच्छति स्मास्य शान्तिम्।।९३।।

अन्वय - **तस्मात् अकदं अदः असूयामुखं संविहाय अस्मान् भक्त्या आश्रयंतु इति स च ईशः ऊचे स्वयं अपि भूसुरान् तत्सुरान् च अभजत् एवं सतः अपि तस्य अंके स्फोटकः अभूत् स तेन अनिष्टेन क्लिष्टः अवरः शिष्टक्षितिसुरं अस्य शान्तिं पृच्छति स्म।**

अर्थ - ज्या अर्थी असे आहे त्या अर्थी तुम्ही दुःख देणाऱ्या असूया वगैरे टाकून या ब्राह्मणादिकांच्या भक्तीने आश्रय करा. याप्रमाणे तो राजा बोलला, व आपणहि ब्राह्मणांची आणि त्यांच्या हरिहरादिदेवांची सेवा करता झाला. असे असलेल्या त्याच्या मांडीवर अतिशय दुःख देणारा फोड झाला. त्या अनिष्टकारक विस्फोटकाने अतिशय त्रासलेला यवनराजा शिष्ट अशा ब्राह्मणांना त्या विस्फोटकाच्या उपशमासंबंधी विचारता झाला.।। स्रग्धरा।।९३।।

जनापवादात्स च विप्रवर्यो भीतोऽघहृन्नामकतीर्थदेशे।।

तस्मै रहः प्राह दशार्णराजस्त्रीपुत्रकष्टं त्वृषभप्रसादम्।।९४।।

अन्वय - **जनापवादात् भीतः सः विप्रवर्यः अघहृन्नामकतीर्थदेशे रहः तस्मै दशार्णराजस्त्रीपुत्रकष्टं तु ऋषभप्रसादं च आह।**

अर्थ - तो विचारलेला ब्राह्मण जनपवादामुळे भ्यालेला, पापविनाशी तीर्थप्रदेशांत एकान्ती या राजाला मात्सर्याने सपत्नीने दिलेल्या सर्पगरळामुळे उत्पन्न झालेले दशार्णराजाच्या स्त्रीपुत्रादिकांचे दुःख आणि मृतपत्राचे पुनर्जीवनरूप ऋषभाचा प्रसाद सांगता झाला.।। उपजातिः।।९४।।

मृतस्यापि भद्रायुषो जीवनं तत्समाकर्ण्य स प्राह नाहं हि वेद्मि।।

कुहेदृङ् महासाधुरास्ते नमस्ते समस्तेष्टकृच्छंस मे दीनबन्धो।।९५।।

अन्वय - **तत् मृतस्य अपि भद्रायुषः जीवनं समाकर्ण्य स प्राह। ईदृक् महासाधुः कुह अस्ति? अहं न वेद्मि। ते नमः समस्तेष्टकृत् दीनबंधो तं मे शंस।**

अर्थ - त्या मृत अशा भद्रायूचे पुनर्जीवन ऐकून राजा म्हणाला :- असा महासाधु कोठे आहे ते मला माहीत नाही. हे ब्रह्मन्, तुला नमस्कार असो. हे सर्व अपेक्षा पूर्ण करणाऱ्या दीनबंधो, हे ब्रह्मन्, तो

कोण साधु आहे ते मला सांगा.'।। भुजंगप्रयातम्।।९५।।

स प्राह गन्धर्वपुरेऽस्ति साधुर्म्लेच्छोऽभिपूज्यापि च तं स साधु।।
क्षेत्रं ययौ षड्बलयुक् तरस्वी ददर्श देवं स गुरुं मनस्वी।।९६।।

अन्वय - **स प्राह गंधर्वपुरे साधुः अस्ति सः म्लेच्छः तं साधु अभिपूज्य षड्बलयुक् तरस्वी क्षेत्रं ययौ मनस्वी सः देवं गुरुं ददर्श।**

अर्थः - तो ब्राह्मण त्या राजाला म्हणाला, 'गाणगापुरांत साधु आहेत.' तें ऐकून तो म्लेंच्छ राजा त्या ब्राह्मणाची उत्तमप्रकारे पूजा करून षडंग सैन्य घेऊन त्वरित गतीने गंधर्वपुराला आला. प्रशस्त मनाच्या त्या राजाने देवाचे व गुरूंचे दर्शन घेतले.।। उपजातिः।।९६।।

दृष्ट्वा तं गुरुराह रे रजक किं हृष्टोऽसि मां नागतः
कस्मादित्यवधार्य हृष्टहृदयस्तं प्राह लब्धस्मृतिः।।
स्वामिन्मां रजकं स्वसेवकमकप्राये भवाब्धौ प्रभो
कस्मात्पातयसि प्रियं कमनयं प्रागाचरं वेद्मि नो।।९७।।

अन्वयः - **तं दृष्ट्वा गुरुः आह रे रजक ! त्वं हृष्टोसि किम् ? कस्मात् मां न आगतः ? इति अवधार्य हृष्टहृदयः लब्धस्मृतिः सन् तं प्राह। स्वामिन् ! प्रियं रजकं मां स्वसेवकं अकप्राये भवाब्धौ कस्मात्पातयसि ? प्रभो ! प्राक् कं अनयं आचरं नो वेद्मि।**

अर्थ - त्या म्लेच्छ राजाला पाहून भगवान् गुरु म्हणाले :- 'हे रजका, तूं आनंदांत होतास काय ? तूं इतका काल काय म्हणून माझ्याकडे आला नाहीस ? सांग.' याप्रमाणे भगवद्वाक्य ऐकून हर्षयुक्त अंतःकरणाचा राजा पूर्वीची आठवण झालेला असा भगवंताला म्हणाला :- 'भो स्वामिन्, आपल्या प्रिय सेवकाला (रजकाला) दुःखप्राय भवसागरांत कां म्हणून पाडतां? पूर्वीच्या अन्यायामुळें असें जर म्हणाल तर पूर्वीचा अन्याय तरी काय घडला आहे हे मी जाणत नाही.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।९७।।

सती पतिवियोगेन प्राणेश्वर यथा तथा।
भगवन् त्वद्वियोगेन सदा दुःखातुरोऽभवम्।।९८।।

अन्वय - **सती पतिवियोगेन यथा तथा प्राणेश्वर त्वद्वियोगेन सदा दुःखातुरः अभवम्।**

अर्थ - 'हे प्राणेश्वर भगवन्-पतिव्रता स्त्री पतिवियोगाने ज्याप्रमाणें दुःखातुर होते, तद्वत् तुझ्या वियोगाने सदा दुःखातुर झालो आहे.।। अनुष्टुप्।।९८।।

दिष्ट्या स्फोटकदुर्निमित्तत इदं जातं भवद्दर्शनम्
श्रीशः प्राह कुहास्ति दर्शय स तं सन्तं निजाङ्गे स्थितम्।।
नापश्यत्स सुविस्मितोऽथ बहुशस्तं प्रार्थ्य निन्येऽर्थितः
पूर्वं पापविनाशतीर्थमगमत्प्राङ् नागनाथार्चितः।।९९।।

अन्वय - **स्फोटकदुर्निमित्ततः इदं भवद्दर्शनं जातम्। एतत् दिष्ट्या जातम्। श्रीशः प्राह। कुह अस्ति तं दर्शय ? स निजांके स्थितं सन्तं तं न अपश्यत्। सुविस्मितः तं बहुशः प्रार्थ्य स्वराष्ट्रं अर्थितः पूर्वं नागनाथार्चितः पापविनाशितीर्थं अगमत्।**

अर्थ - 'या फोडाच्या दुर्निमित्ताने हे आपलें दर्शन झाले हे माझ्या सुदैवाने फार चांगले झाले.' भगवान् म्हणाले :- 'फोड कोठे आहे मला दाखीव.' तेव्हां तो राजा आपल्या मांडीवर असलेल्याहि फोडाला पाहता झाला नाही. नंतर अत्यंत विस्मित झालेला राजा त्या भगवंताला पुष्कळ प्रार्थना करून

आपल्या राष्ट्राला नेता झाला. त्या राजाकडून प्रार्थना केले गेलेले भगवान् पुढे जाऊन अगोदर सायंदेवाचा मुलगा नागनाथ याचेकडून पूजा घेतलेला व भोजन घेतलेला असा होऊन राजा येण्याचे अगोदर पापविनाशी तीर्थावर आला.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।९९।।

राजा स्वैर्निन्दितोऽपि प्रभुमपि पदगः पालकस्थं द्विजेड्यं
नीत्वा वाद्यादिघोषैः पुरमतिमुदितोऽन्तःपुरे भद्रपीठे।।
स्वास्तीर्णे चोपवेश्य स्वविभवमखिलं दर्शयामास तस्मै
दत्त्वाऽजो भक्तिमाप्तः स्वमठमिति जगौ पृच्छते सिद्ध एतत्।।१००।।

अन्वय - **राजा स्वैः निंदितः अपि स्वयं पदगः प्रभुं पालकस्थं द्विजेड्यं वाद्यादिघोषैः पुरं नीत्वा अतिमुदितः अन्तःपुरे स्वास्तीर्णे भद्रपीठे उपवेश्य अखिलं स्वविभवं दर्शयामास। तस्मै अजः भक्तिं दत्त्वा स्वमठं आप्तः इति पृच्छते एतत् सिद्धः जगौ।**

अर्थ - राजा आपल्या ज्ञातिबंधूंकडून निंदित, स्वतः पायाने चालणारा असाहि होऊन पालखींत बसलेल्या, ब्राह्मणांच्याकडून स्तुती केल्या जाणाऱ्या भगवंताला वाद्यादिघोषपूर्वक नगराकडे नेऊन स्वतः अत्यंत आनंदित झालेला अंतःपुरांत आपण स्वतः घातलेल्या सिंहासनावर भगवंताला बसवून आपले सर्व ऐश्वर्य दाखविता झाला. भगवंताने त्या राजाला आपली भक्ती देऊन आपल्या मठाकडे येणे केले. हे विचारणाऱ्या नामधारकाला सिद्धांनी सांगितले.।। स्रग्धरा।।१००।।

सदानन्दति विद्वत्वात्सर्वदाऽति विभुत्वतः।
मृत्युंजयति योगित्वाद्यः स मे हृदि तिष्ठतु।।१०१।।

अन्वय - **यः विद्वत्त्वात् सदानंदति। विभुत्वात् सर्वदा अति योगित्वात् मृत्युंजयति सः मे हृदि तिष्ठतु।**

अर्थ - जो भगवान् ब्रह्मज्ञ असल्यानें सदानंद ब्रह्मदेवाप्रमाणें आहे, सर्वदा व्यापक असल्यामुळें वासुदेवाप्रमाणें आहे आणि योगीपणामुळे मृत्युंजय शंकरासारखा आहे तो भगवान् माझ्या हृदयांत राहो.।। अनुष्टुप्।।१०१।।

वन्देऽहं देवेदेवं धृतिमतिगतिदं साङ्गयोगप्रगम्यं
पारावाराभरागाद्यरिकरिहरिमाह्लादकं दत्तदक्षम्।।
ज्ञेयज्ञं यज्वयज्ञं सुरवरपरदं पारदं रम्यरम्यं
पातारं तारतारं खलबलदलनं श्रीवरं वक्रवक्रम्।।१०२।।

अन्वय - **देवदेवं धृतिमतिगतिदं सांगयोगप्रगम्यं पारावाराभरागाद्यरिकरिहरिं आल्हादकं दत्तदक्षं ज्ञेयज्ञं यज्वयज्ञं सुरवरपरदं पारदं रम्यरम्यं पातारं तारतारं खलबलदलनं श्रीवरं वक्रवक्रं तं देवं अहं वन्दे।**

अर्थ - प्रकाशकत्वामुळें सूर्यादि देवांचा चक्षुरादि इंद्रियांचा देव असा असलेल्या धैर्य, बुद्धि, ज्ञान देणाऱ्या अष्टांग योगानें समजण्यास योग्य असलेल्या समुद्राप्रमाणे दुष्पार व अगाध असलेले जे रागादिक शत्रु आहेत तत्स्वरूपी हत्तींना सिंहाप्रमाणे घातक अशा, भक्तांना आल्हादक अशा, दानदक्ष अशा, ज्ञेय अशा स्वरूपाला जाणणाऱ्या, विधीने याग करणाऱ्यांना यज्ञरूपांत असलेल्या, इंद्रादि देवांना परमपद देणाऱ्या, अतिरम्य अशा आपल्या सेवकांचे रक्षण करणाऱ्या, दुर्जनांचे बल खंडण करणाऱ्या, त्या लक्ष्मीपतीला अथवा मोक्षलक्ष्मीविलासाला, कुटिल लोकांना कुटिल असा असलेल्या अशा भगवंताला मी नमस्कार करतो.।। हारबन्धः।। स्रग्धरा।।१०२।।

वनजतु स तु वनजतु स तु यदि वा सुरवरतु स तु नरवरतु स तु वा।।
निजचरणशरणतरणचरणकृद् य उ महितमहिमयुगिह तमु नुमः।।१०३।।

अन्वय - **सः वनजतु। सः वनजतु। यदि वा सः सुरवरतु। सः नरवरतु वा यः उ निजचरणशरणतरणचरणकृत् महितमहिमयुक् इह लोके वर्तते तं उ नुमः।**

अर्थ - तो भगवान मत्स्यावतार वा कूर्मावतार धारण करो अथवा सुरश्रेष्ठ वामनाचा अवतार धारण करो किंवा राम, कृष्ण, बुद्ध, कलंकी आदि मानवी अवतार धारण करो. पण जो आपल्या चरणांचा आश्रय केलेल्या भक्तांच्या उद्धारांत नेहमी रत असतो आणि जो दिव्य ऐश्वर्यवान् आहे, त्यालाच आम्ही नमस्कार करितो.।।चंद्रावर्ता।।१०३।।

द त्तं यो भ ज ते नि त्यं मुक्ति मे ति न सं श यः।।
वि त्तं यो भ ज ते ऽनि त्यं भु क्ति मे ति न सं श यः।।१०४।।

अन्वय - **यः नित्यं दत्तं भजते सः मुक्तिम् एति। अत्र संशयः न यः अनित्यं वित्तं भजते सः भुक्तिम् एति। अत्र न संशयः।**

अर्थ - जो अविनाशी असलेल्या दत्ताची उपासना करतो, तो मोक्षाप्रत पावतो. आणि जो विनाशी असलेल्या द्रव्याची सेवा करतो म्हणजेच जन्मभर जो द्रव्य मिळविण्यासाठींच धडपडत असतो, तो ह्या जन्ममरणरूप संसाराच्या फे-यांत सांपडतो. ह्याविषयी अणुमात्र संशय नाही.।। गोमूत्रिकाबन्धः।।१०४।।

।।सर्वतोभद्रः।।

सा का र ता। ता र का सा। का ऽ पि सा र। र सा पि का।।
र सा य मे-। ऽ मे य सा र। ता र मे य। य मे र ता।।१०५।।

अन्वय - **हे अमेय ! सारतारमेय ! तारका साररसापिका सा का अपि साकारता मे रसाय यमे रता भवतु।**

अर्थ - हे भगवन्, तूं प्रत्यक्षादि प्रमाणांनी जरी अगम्य आहेस तथापि वेदांचा सारभूत जो ओंकार (प्रणव) त्याच्या उपासनेनें तुझें ज्ञान होऊं शकतें. हे ईश्वरा, दत्तात्रेया, तुझी ती द्विभुज षड्भुज चतुर्भुज आदि वेदपुराणांमध्यें प्रसिद्ध असलेलीं आणि सर्वसारभूत भक्ताला आनन्द देणारी, त्याचप्रमाणे भक्ताला भवसागरापासून तारणारी तुझी सर्व सगुणरूपे मला परमानन्द देवोत.।।मुरजबन्धः।।

अ व रं श्री व रं वं दे ऽ।। श्री व रं श्री क रं व दे।।
दे व रं श्री ध रं सं तं।। नृ व रं श्री प रं स तं।।१०६।।

अन्वयः - **अश्रीवर देवरं सन्तं सतं नृवरं श्रीपरं अवरं श्रीवरं श्रीकरं श्रीधरं वन्दे वदे च।**

अर्थ - अज्ञान दूर करणा-या, देवांना, स्वपदाची प्राप्ति करून देणा-या-अथवा-इन्द्रादि देवांनासुद्धां ज्याची भीति वाटते अशा, ब्रह्मरूप असणा-या अथवा-तीनहि कालांमध्यें-अबाधित आणि पूजनीय किंवा भक्ताच्या कामक्रोधादि विकारांचा नाश करणा-या अशा, श्रीपादश्रीवल्लभश्रीनृसिंहसरस्वतीरूपाने अवतार धारण करणा-या- असे असूनहि वेदांनासुद्धां ज्याचे यथार्थ स्वरूप कळत नाही-अशा, म्हणूनच ज्यापेक्षां कांहीं दुसरें श्रेष्ठ नाहीं, अर्थात्-श्रेष्ठतेची परमावधि असलेल्या सरस्वतीचा पति ब्रह्मा, लक्ष्मीचा स्त्री म्हणून स्वीकार करणारा-विष्णु, व हालाहल विषाची शोभा धारण करणारा शंकर-अशा ब्रह्मा-विष्णु-महेशस्वरूप असणा-या भगवान् दत्तात्रेयाला मी नमस्कार करतो, व त्याची स्तुतीहि करतो.।। सर्वतोभद्रः।।१०६।।

(पं.श्रीपादशास्त्री तापस यांची टीका)

अवरं श्रीवरं वन्देऽश्रीवरं श्रीकरं वन्दे। देवरं श्रीधरं सन्तं नृवरं श्रीपरं सतम्।।

(अश्रियम् अज्ञानं वरति वारयतीति **अश्रीवरः** तम्। '*अहमज्ञानजं तमः। नाशयामि*' इति स्मृतेः। '*वृञ् आवरणे*' इति चुरादिषु आधृषीयेषु पठ्यते। देवेभ्यो निजपदं रातीति (ददातीति) **देवरः** तम्। '-भगवता स्वपदं प्रवेशिता देवता अद्यापि तं भगवन्तं भजन्ते' इति श्रीदत्तचम्पूक्तेः। 'चतुर्थी' इति योगविभागात्समासः। अथवा देवानामिन्द्रादीनामपि रः रलयोरभेदात् लः भयस्वरूपः तम्। '*भीषास्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च-*' इत्यादिश्रुतेः। '*-लश्च भूमौ भये चाल्हादनेऽपि च*' इत्येकाक्षरात्। **सन्तं** ब्रह्मज्ञस्वरूपम्। '*अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुः-*' इति श्रुतेः यद्वा **सन्तं** त्रिकालाबाध्यम् पूज्यं वा। '*सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्*' इत्यमरः। '*सः कोपे वरणे-*' इत्येकाक्षरकोशात् '*स*' पदार्थः क्रोधः। उपलक्षणात्कामादयोऽपि। तेषां '*तः*' चोरः तम। भक्तकामक्रोधादिनाशकमित्यर्थः। '*तावद्रागादयः ....यावत्कृष्ण न ते जनाः*' इति श्रीमद्भागवतात्। '*तकारः कीर्तितश्चोरे*' इत्येकाक्षरकोशः। **नृवरं** पुरुषश्रेष्ठम्। श्रीपादश्रीवल्लभनरसिंहसरस्वत्यादिपुण्यपुरुषरूपेणावतीर्णमित्यर्थः। एवं यथाशक्तिवर्णनेऽपि वस्तुतः **श्रीपरं** श्रिया वेदत्रय्या अपि परं परतो वर्तमानम्। तस्या अगोचरमित्यर्थः '*ऋचो यजूँषि सामानि। सा हि श्रीरमृता सताम्*' इति, '*अथात आदेशो नेति नेति*' इति, '*यतो वाचो निवर्तन्ते*' इति च श्रुतिभ्यः। अत एव **अवरं** नास्ति वरः श्रेष्ठो यस्मात्सः अवरः तम्। श्रेष्ठतायाः परमावधिभूतामित्यर्थः। '*नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः ?*' इति स्मृतेः। ईदृशं, '**श्रीवरं श्रीकरं श्रीधरं**' ब्रह्माविष्णुमहेशात्मकं दत्तं वन्दे नमस्कारोमि। श्रियाः सरस्वत्या वरो वल्लभो ब्रह्मा। श्रियं करोति लक्ष्मीं पत्नीत्वेन स्वीकरोतीति श्रीकरो विष्णुः। (भक्तेभ्योऽविलम्बेन दानाय) श्रीः करेषु यस्य स इति वा। '*अनन्तहस्तैः कमलावरेण दत्तं किमादत्त करद्वयेन*' इत्याभियुक्तोक्तेः। श्रियं हालाहलविषशोभां (कण्ठे) धरतीति श्रीधरो महेश्वरः। (तमेव दत्तं) **वन्दे** स्तौमि च। चुरादेर्वदधातोराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे रूपमिदम्। '**सतम्**' इत्यत्र '**सः तम्**' इति पदद्वयं वा। तं प्रसिद्धम्। सः तत्स्वरूपी (दत्तस्वरूपी) अहं वन्दे इति 'अहं' पदमध्याहृत्य योजना। '*ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति*' इति श्रुतेः। '*दासोऽहमिति या बुद्धिः पूर्वमासीज्जनार्दने। 'दा' कारोऽपहृतस्तेन गोपीवस्त्रापहारिणा।।*' इति अभियुक्तोक्तेश्चेत्यलं विस्तरेण।।)

दासपं गतिदं वन्देऽत्रिजं चारुहितं वृतम्।
तं वृतं हि रुचाऽजं त्रिदेवं दन्तिगपं सदा।।१०७।।

अन्वय - **दासपं गतिदं, चारुहितं भक्तैः प्रेम्णा वृत् रुचा वृतं दन्तिगपं त्रिदेवम् अजम् अपि अत्रिजम् अहं सदा वन्दे।**

अर्थ - भक्तांचें पालन करणारा, भक्तांना मुक्ति देणारा, मोक्षामध्ये पर्यवसान पावणारे हित करणारा, भक्तांनी प्रेमपाशांनी बांधलेला, व ज्याच्याभोंवती दिव्य तेजोवलय आहे, आणि ज्याने सहस्रार्जुनादि राजांचे पालन केले, त्या भूलोक, भुवर्लोक व स्वर्गलोक या तिन्ही लोकांना प्रकाश देणाऱ्या अजन्मा असूनसुद्धां भक्तानुग्रहासाठी अत्रिऋषीपासून झालेल्या दत्तात्रेयाला मी प्रणाम करितो.।। गतप्रत्यागतम्।।१०७।।

वस्वश्विनागभूतुल्ये(१८२८) शालिवाहशके कृता।। मार्गशीर्षे सिते पक्षे टीकैषास्तु गुरोर्मुदे।।१।।
कारनाटकदेशे तु श्रीगुर्ल्हासुरसंज्ञके।। ग्रामे मलापहातीरे टीकेयं पूर्णतां गता।।२।।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानन्दसरस्वतीविरचितं
श्रीगुरुचरित्रकाव्यं(त्रिशती)संपूर्णम्।।

ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु।।

आपल्या राष्ट्राला नेता झाला. त्या राजाकडून प्रार्थना केले गेलेले भगवान् पुढे जाऊन अगोदर सायंदेवाचा मुलगा नागनाथ याचेकडून पूजा घेतलेला व भोजन घेतलेला असा होऊन राजा येण्याचे अगोदर पापविनाशी तीर्थावर आला.।। शार्दूलविक्रीडितम्।।९९।।

राजा स्वैर्निन्दितोऽपि प्रभुमपि पदगः पालकस्थं द्विजेड्यं
नीत्वा वाद्यादिघोषैः पुरमतिमुदितोऽन्तःपुरे भद्रपीठे।।
स्वास्तीर्णे चोपवेश्य स्वविभवमखिलं दर्शयामास तस्मै
दत्त्वाऽजो भक्तिमाप्तः स्वमठमिति जगौ पृच्छते सिद्ध एतत्।।१००।।

अन्वय - **राजा स्वैः निंदितः अपि स्वयं पदगः प्रभुं पालकस्थं द्विजेड्यं वाद्यादिघोषैः पुरं नीत्वा अतिमुदितः अन्तःपुरे स्वास्तीर्णे भद्रपीठे उपवेश्य अखिलं स्वविभवं दर्शयामास। तस्मै अजः भक्तिं दत्त्वा स्वमठं आप्तः इति पृच्छते एतत् सिद्धः जगौ।**

अर्थ - राजा आपल्या ज्ञातिबंधूंकडून निंदित, स्वतः पायाने चालणारा असाहि होऊन पालखींत बसलेल्या, ब्राह्मणांच्याकडून स्तुती केल्या जाणाऱ्या भगवंताला वाद्यादिघोषपूर्वक नगराकडे नेऊन स्वतः अत्यंत आनंदित झालेला अंतःपुरांत आपण स्वतः घातलेल्या सिंहासनावर भगवंताला बसवून आपले सर्व ऐश्वर्य दाखविता झाला. भगवंताने त्या राजाला आपली भक्ती देऊन आपल्या मठाकडे येणे केले. हे विचारणाऱ्या नामधारकाला सिद्धांनी सांगितले.।। स्रग्धरा।।१००।।

सदानन्दति विद्वत्वात्सर्वदाऽति विभुत्वतः।
मृत्युंजयति योगित्वाद्यः स मे हृदि तिष्ठतु।।१०१।।

अन्वय - **यः विद्वत्त्वात् सदानंदति। विभुत्वात् सर्वदा अति योगित्वात् मृत्युंजयति सः मे हृदि तिष्ठतु।**

अर्थ - जो भगवान् ब्रह्मज्ञ असल्यानें सदानंद ब्रह्मदेवाप्रमाणें आहे, सर्वदा व्यापक असल्यामुळें वासुदेवाप्रमाणें आहे आणि योगीपणामुळे मृत्युंजय शंकरासारखा आहे तो भगवान् माझ्या हृदयांत राहो.।। अनुष्टुप्।।१०१।।

वन्देऽहं देवेदेवं धृतिमतिगतिदं साङ्गयोगप्रगम्यं
पारावाराभरागाद्यरिकरिहरिमाह्लादकं दत्तदक्षम्।।
ज्ञेयज्ञं यज्वयज्ञं सुरवरपरदं पारदं रम्यरम्यं
पातारं तारतारं खलबलदलनं श्रीवरं वक्रवक्रम्।।१०२।।

अन्वय - **देवदेवं धृतिमतिगतिदं सांगयोगप्रगम्यं पारावाराभरागाद्यरिकरिहरिं आल्हादकं दत्तदक्षं ज्ञेयज्ञं यज्वयज्ञं सुरवरपरदं पारदं रम्यरम्यं पातारं तारतारं खलबलदलनं श्रीवरं वक्रवक्रं तं देवं अहं वन्दे।**

अर्थ - प्रकाशकत्वामुळें सूर्यादि देवांचा चक्षुरादि इंद्रियांचा देव असा असलेल्या धैर्य, बुद्धि, ज्ञान देणाऱ्या अष्टांग योगानें समजण्यास योग्य असलेल्या समुद्राप्रमाणे दुष्पार व अगाध असलेले जे रागादिक शत्रु आहेत तत्स्वरूपी हत्तींना सिंहाप्रमाणे घातक अशा, भक्तांना आल्हादक अशा, दानदक्ष अशा, ज्ञेय अशा स्वरूपाला जाणणाऱ्या, विधीने याग करणाऱ्यांना यज्ञरूपांत असलेल्या, इंद्रादि देवांना परमपद देणाऱ्या, अतिरम्य अशा आपल्या सेवकांचे रक्षण करणाऱ्या, दुर्जनांचे बल खंडण करणाऱ्या, त्या लक्ष्मीपतीला अथवा मोक्षलक्ष्मीविलासाला, कुटिल लोकांना कुटिल असा असलेल्या अशा भगवंताला मी नमस्कार करतो.।। हारबन्धः।। स्रग्धरा।।१०२।।